

Az eszmetörténettől a nemzetközi kapcsolatokig

Ünnepi kötet

Bodnár Erzsébet 70. születésnapjára

Az eszmetörténetől a nemzetközi kapcsolatokig

Ünnepi kötet
Bodnár Erzsébet 70. születésnapjára

Szerkesztette:
Demeter Gábor – Schrek Katalin

Debrecen – Budapest

2023

Kiadja
a Debreceni Egyetem Történelmi Intézet,
a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
és az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

A kötetet szerkesztette
Demeter Gábor – Schrek Katalin

Technikai szerkesztő és borítótervező:
Lovas Anett Csilla

A kötet kiadását támogatta:
Debreceni Egyetem Tématerületi Kiválósági Program Lendület
„Magyarország a középkori Európában kutatócsoportja” (TKP2021-NKTA-34)
ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet
Integráció és dezintegráció Délkelet-Európában a 17–21. században. Integration and
Disintegration in Central and Southeast Europe, 17th–21st Centuries (Economy, Policy,
Culture) című bolgár–magyar akadémiai mobilitási projekt.

A borítón látható kép és forrása:
Carte géographique représentant la Mer Méditerranée... avec la Mer Noire ou Pont
Euxine et une Part die de la Province Georgie en Asia
(HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Térképtár, jelzet: B II a 1/2.)

ISBN 978-963-490-447-2

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete 2023
© Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola 2023
© ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet 2023
© Szerzők 2023

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOM

KÖSZÖNTŐK	8
Szerkesztői köszöntő.	9
SZVÁK GYULA: Mihajlovszkijtől Mazzinin át I. Sándorig. Bodnár Erzsébet jubileumára.	11
Tabula gratulatoria	13
OROSZORSZÁG A 18. SZÁZADBAN	14
GEBEI SÁNDOR: Oroszország a Szent Liga törökellenes háborújában (1697–1700)	15
SASHALMI ENDRE: Nagy Péter alakja a rossz cárról alkotott népi elképzelésekben: „Péter a kicserélt cár”, „Péter az Antikrisztus”	29
V. MOLNÁR LÁSZLÓ: Az „orosz Turenne marsall” Pjotr Alekszandrovcics Rumjancev-Zadunajszkij tábornagy	41
VARGA BEÁTA: Az ukrajnai kozákság helyzetében bekövetkezett változások II. Katalin uralkodása idején	53
DINNYÉS PATRIK: Gyermek vagy unoka? Alekszandr Pavlovics nagyherceg fiatalkori évei	63
A BALKÁN ÉS A MEDITERRÁNEUM A 19. SZÁZADBAN	72
BÍRÓ LÁSZLÓ: A modern szerb államiság kezdetei és Oroszország	73
SCHREK KATALIN – DEMETER GÁBOR: Adam Czartoryski Balkán-koncepciói	85
PETE LÁSZLÓ: Brigantesse. Nők a brigantaggióban	107
MADARÁSZ IMRE: Risorgimento és „postrisorgimento” regénytükörben Federico De Roberto <i>Az alkirályok</i> című regénye	119
TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK – KÜLPOLITIKAI FORDULATOK	124
VÁRADI KATALIN: Az orosz külpolitika fordulatai a szentpétervári osztrák-magyar nagykövet, Ferdinand von Langenau báró beszámolóí alapján (1871–1879)	125

MAJOROS ISTVÁN: Francia hajóraj Kronstadtban	137
FILIPPOV SZERGEJ: Mire jó a terror?	145
LAKATOS JUDIT: A megkésett alkotmányozás. Az Állami Duma felállítása Oroszországban.	155
BEBESI GYÖRGY: Szergej Juljevics Vitte és az orosz vasút	167
KELET-EURÓPAI TÖRTÉNETÍRÁS ÉS AZ EURÓPÁN KÍVÜLI VILÁG TÖRTÉNETE	178
LÉVAI CSABA: Washington sírjánál: Kossuth Lajos az amerikai és a magyar forradalom összehasonlításáról	179
KOVÁCS MÁRTA: Vadászat és diplomácia a 19. századi Brit Indiában. A vadászat társadalmi és diplomáciai szerepének bemutatása az 1870-es években	189
SZABÓ-ZSOLDOS GÁBOR: „Csodás bur harcosok” és „Éljen a japán!” A búr háború és az orosz–japán háború a kortárs magyar közvéleményben: mítoszok és nemzetkarakterológia	199
BARTA RÓBERT: Carlile Aylmer Macartney előadása Ruténiáról.	211
PREPUK ANIKÓ: Nézőpontok, kutatási irányok a magyar zsidóság történetének feldolgozásában.	225
A KÖTET SZERZŐI	239

Köszöntők

SZERKESZTŐI KÖSZÖNTŐ

Bodnár Erzsébet a Debreceni Egyetemen folytatott több évtizedes oktatói, tehetőségondozói és doktori témavezetői munkája révén komoly nyomott hagyott a mai történész generáción. Oktatói pályafutását az akkor még Kossuth Lajos Tudományegyetem Szláv Filológiai Intézetének Orosz Irodalmi Tanszékén kezdte 1986-ban, majd 1992-től a Történelmi Intézet Egyetemes Történeti Tanszékének munkatársa lett egészen 2012-ig. Az egyetemi oktatás mellett komoly figyelmet fordított a történész utánpótlás-nevelésre is. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájában folytatott témavezetői tevékenysége és annak eredményessége, valamint az ELTE BTK Történelmi Doktori Iskolájának Ruszisztikai Programjában végzett oktatói munkája.

Bodnár Erzsébet kutatásai új fejezetet nyitottak a keleti kérdés és a diplomáciatörténet terén, miközben számos hallgató hosszú távú érdeklődési körét határozta meg élményszerűvé tett szemináriumaival, előadásaival. Fialat pályakezdők figyelmét irányította és irányítja rá a mai napig a diplomáciatörténet új területeire, a Kelet-Európa-tanulmányok jelentőségére. Amikor elhangzik az az általunk gyakran használt mondat, hogy „Én Zsóka-tanítvány vagyok”, az nem csupán büszkeséget és a témavezetőhöz való kötődést tükrözi vissza, hanem azt a különleges elkötelezettséget és szeretetteljes, emberi kapcsolatot is, amit Bodnár Erzsébet, „második édesanyánk” velünk, a tanítványaival kialakított. Mindig azt mondogatva, hogy a legnagyobb öröm számára a tudományos pályán, ha tanítványai túlnőnek rajta, 6 tanítványa szerzett PhD-fokozatot, egy tanítványa pedig szakmai iránymutatása mellett, de már külföldi képzésben szerzett doktori címet. Mindeközben szakmai kapcsolatait nem csupán Debrecenre és Budapestre korlátozta, hanem azokat más ruszisztikai és történész műhelyek – Pécs, Szombathely, Eger, Szeged – tagjaival való együttműködés révén is gyarapította.

Bodnár Erzsébet tanárnő 2023. január 22-én tölti be a 70. életévét. A jeles alkalomból legközvetlenebb kollégái, tanítványai tematikus kötettel tisztelegnek az ünnepelt előtt. Ilyen formában szeretnénk megköszönni Bodnár Erzsébetnek a fáradhatatlanságát, áldozatos munkáját, amely szakmai tevékenységében jellemzi őt és odaadó támogatását, amelyet tanítványai iránt tanúsít. A kötet szerzői és köszöntői nevében ezúton szeretnénk Bodnár Erzsébetnek nagyon sok boldog születésnapot, jó egészséget és hasonlóan aktív, eredményes éveket kívánni.

Debrecen, 2023. január 22.

A szerkesztők
Demeter Gábor – Schrek Katalin

SZVÁK GYULA

**MIHAJLOVSKIJTÓL MAZZININ ÁT I. SÁNDORIG
BODNÁR ERZSÉBET JUBILEUMÁRA**

Jó régen, a pontos időre és helyre nem emlékszem, Zsóka egyszer megjelent nálam és azt mondta, hogy családi dolgok miatt az utolsó években kicsit kikerült a ruszisztikai vérkeringésből, segítenék-e, ha mással nem, jó szóval, biztatással ismét visszakerülni. Azóta eltelt legalább egy negyedszázad, és nem tudom eldönteni, melyikünk segített többet a másiknak.

Ha csak a szikár számokat, adatokat nézzük, akkor Bodnár Erzsébet 2002 és 2022 között az ELTE Ruszisztikai Központja által szervezett kilenc nemzetközi konferencián vett részt előadóként és a Központ egy tucat kiadványában szerzőként, egy évtizede oktat az ELTE BTK Történeti Doktori Iskolájának Ruszisztikai Programjában, de évekig – amíg létezett – tagja volt az MTA–ELTE Történeti Ruszisztikai Kutatócsoportjának, s ma is a virtuális Ruszisztikai Intézetnek, valamint a Magyar–Orosz Történelem Vegyesbizottságnak.

Bodnár Erzsébet döntően a Debreceni Egyetemhez kötődő tudományos munkásságának első időszakáról pontos képet ad az *Oroszország a 18–19. században* c., 2000-ben megjelentetett tanulmánykötete, amely a 90-es évek „termésének” javát gyűjti egybe. Az első próbálkozások az eszmetörténet területén történtek, amit jól példáz a kötet *Az ismeretlen Mihajlovskij* c. tanulmánya. Ebben az írásban Bodnár Erzsébet biztos támaszkodhatott a még 1985-ben megvédett *N. K. Mihajlovskij világnézetének formálódása Oroszországban a 19. század 60–80-as éveiben* c. disszertációjára, amelyet sokunk mentora, a magyar Kelet-Európa-kutatások klasszikusa, az éppen száz esztendővel ezelőtt született Niederhauser Emil akadémikus vezetésével írt. Ugyanakkor megjelenik a későbbi kutatásaiban eminens helyet elfoglaló „olasz” tematika, a 19. század első felének orosz külpolitika története, és azon belül is I. Sándor cár személye, tevékenysége, és általában az ún. orosz modernizáció problémája is. A kötet első két tanulmánya pedig jó összefoglalását adja a palotaforradalmak korának, illetve I. Erzsébet hatalomra jutása történetének, két olyan témának, amelynek korábban nem volt számottevő magyar feldolgozása.

Ezek a témák aztán végig kísérik Bodnár Erzsébetet a 2000-es években, több nagyszabású tanulmányt szentel nekik, majd összegyűjtve is publikálja őket

2008-ban *A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében* c. könyvében. Munkásságának ebben a szakaszában – miként a kötetben is – dominánssá válnak a „keleti kérdéssel” kapcsolatos írások.

A keleti kérdés Bodnár Erzsébet definíciójában: „röviden az Oszmán Birodalom hanyatlásához kapcsolódó, az elnyomott népek lázadásával és az európai nagyhatalmak beavatkozásával összefüggő kérdések halmaza”, kronológiailag 1856-tal bezárólag. A 18. század végétől a 19. század közepéig tartó időszakot Bodnár Erzsébet alaposan körbejárja, vizsgálja annak historiográfiáját, az orosz–osztrák, illetve orosz–francia viszonyok alakulását, s általában is és kimerítően az orosz külpolitika mozgásait a tárgyalt időszakban. Az „olasz szál”, természetesen, itt sem marad elvarratlan és a kutatás kiterjed a magyar vonatkozásra is, egy szívet melengető románc, Alekszandra Pavlovna és József főherceg sajnálatosan rövidre szabott frigyének tárgyalásával.

E tanulmányok már az érett kutató vizsgálódásainak gyümölcsei, aki jól mérte fel helyét és teendőit a magyar történeti ruszisztikában. Pontosan ismerte fel, hogy a 19. század eleji Oroszországnak nincs „gazdája” a magyar történetírásban és jól látta, hogy a hazai historiográfiában a keleti kérdés, s általában a Balkán hagyományosan jelentős figyelemben részesül és érdeklődésre tarthat számot. És, amint a ruszisztikai konferenciákon való szereplései bizonyítják, kutatásait nemzetközi viszonylatban is nagy érdeklődéssel nyugtázták.

A pálya aztán töretlenül folytatódott a kötet megjelenését követő időkben is ezen a nyomvonalon. Hol szélesebb összefüggésbe helyezve, hol egy-egy részproblémát jobban kibontva, de visszatér Oroszország török politikájának kérdéséhez, még hangsúlyosabban, mint előzőleg, az ún. orosz modernizáció problémájához, vagy pl. Alekszandra Pavlovna és József nádor történetének külpolitikai vonatkozásaihoz. Legalább fél tucat írásának tárgya I. Sándor személye és uralkodása, akihez alig titkolt szimpátia, de legalábbis empátia fűzi, odáig menően, hogy még titokzatos „elvonulásának” legendáját sem tudja teljesen kizárni. Tulajdonképpen itt lenne az idő, hogy a 2010-es évek tanulmányait is kötetbe rendezze.

De addig is: folytassa töretlenül eredményes kutatásait a magyar történeti ruszisztika e kivételesen szimpatikus, odaadóan elkötelezett személyisége, sokunk nagyszerű kollégája és még többek nagyra becsült és szeretett tanára!

Budapest, 2022. szeptember 18.

Szvák Gyula
professzor emeritus

TABULA GRATULATORIA

Ágoston Magdolna	Krausz Tamás
Bacsa Balázs	Kurunczi Jenő
Bárány Attila	Makai János
Barta János	Máté Zsolt
Bene Krisztián	Medveczky Zsuzsa
Blaskó Barbara	Mezei Bálint
Bodor Mária	Miru György
Bótor Tímea	Mitrovits Miklós
Búr Gábor	Nemes Zoltán
Csaplár-Degovics Krisztián	Németh György
Draskóczy István	Novák Ádám
Erős Vilmos	Khavanova Olga
Fodor Mihályné	Orosz István
Font Márta	Pallai László
Fóris Ákos	Papp Klára
Forisek Péter	Kattein-Pornói Rita
Forisekné Köpödsi Judit	Pósán László
Gégény Levente	Püski Levente
Gesztelyi Tamás	Radnóti Klára
Goretity József	Ress Imre
Gradvohl Edina	Seres Attila
Gyarmati György	Sokcsevits Dénes
Gyóni Gábor	Somogyi Krisztina
Györkös Attila	Sz. Bíró Zoltán
Halász Iván	Szabó Edit
Hendrik Dávid	Szabó Tünde
Herczné Emese	Szaniszló Orsolya
Hornyak Árpád	Székely Gábor
Igari Léna	Szendrei Ákos
Iváncsó Ádám	Szekeres Csilla
Jakab Melinda	Szilágyi Zsolt
Jakab Mátyás András	Timár Lajos
Jeney-Tóth Annamária	Tóth Judit
Juhász József	Tóth Tamás
Katona Csete	Varga Dániel
Kerepeszki Róbert	Velkey Ferenc
Kolontári Attila	

OROSZORSZÁG A 18. SZÁZADBAN

GEBEI SÁNDOR

OROSZORSZÁG A SZENT LIGA TÖRÖKELLENES HÁBORÚJÁBAN (1697–1700)

Gallipoli (1354) és Konstantinápoly (1453) elfoglalásával a Dardanellák és a Boszporusz tengerszorosok oszmán ellenőrzés alá kerültek, a Földközi- és Fekete-tenger közötti kereskedelem biztonsága, volumene, intenzitása az iszlám hódítóktól függött. Még inkább igaz ez a megállapítás a 15. század végétől, amikor Sztambul teljes mértékben annektálta a Fekete-tenger partvidékét Trapezunt, Szinope (1456), Kaffa¹ (1475), Azov² (1471), Akkerman³ (1492), Kilija (1492), Kara-Kerman⁴ (1492) elfoglalásával. Így vált az Oszmán Birodalom beltengerévé a Fekete-tenger az Azovi-tengerrel együtt. Bizton kijelenthető, hogy a szárazföldi riválisoktól (1552 Kazany, 1556 Asztrahány) megszabaduló Oroszország figyelem a 16. század második felétől kezdve fokozottan a busás hasznot hajtó tengeri kereskedelem felé fordult. Oroszország egyetlen, az Északi-Dvina fehér-tengeri torkolatánál fekvő Mihály arkangyal monostora központtal alapított (1584) tengeri kikötője Arhangelszk-gorod volt közel másfél évszázadon keresztül. Ide (1613-tól Arhangelszkbe) futottak be az áprilistól októberig tartó navigációs időszakban a nyugati árukkal (ipari termékek, lőfegyverek, posztó, jó minőségű vas, színesfémek) megrakott angol és holland hajók, illetve innen fordultak vissza a nyugati országok feldolgozó iparának nélkülözhetetlen nyersanyag szállítmányai (len, kender, nyersbőr, szőrme). Az előnytelen külkereskedelmi helyzeten már IV. Rettegett Iván cár szeretett volna módosítani a Balti-tengerre való kijutással, de a hosszú háborúskodás ellenére sem volt képes megvalósítani a kitűzött célját (livóniai háború 1558–1582). Oroszország tehetetlenül kényszerült szemlélni azt is, hogy a koraújkori vasbirodalom – Svédország – hegemon uralomra tett szert a Baltikumban, Riga elfoglalása (1621) után.

I. Péter cár volt az első orosz uralkodó, aki tűzön-vízen át, senkit (önmagát sem) és semmit nem kímélve északon is, délen is a „tanult, művelt Európához” közeli tengerekhez igyekezett juttatni a kontinentális országát. Északon tulaj-

¹ Más néven Feodoszija.

² Más néven Azak.

³ Más néven Dnyeszterfőváros, mai nevén Belgorod Dnyesztrovszkij.

⁴ Más néven Özü, ma Ocsakov.

donképpen Ingria (Ingermanland – Pétervár megalapítása, 1703) és Livónia egy darabjának (Narva, Dorpat, 1704) elhódításával vetette meg lábát a Baltikumban, délen pedig Azov elfoglalásával (1696) nyitott új külpolitikai perspektívát Oroszország számára. Ez utóbbi külpolitikai irányra, az ún. „déli irányra” fókuszálunk jelen írásunkkal, mert a jubiláns „Bodnár Zsóka” – akit a tanítványai kedvesen így becéztek a háta mögött – számos tanulmányt szentelt az ún. keleti kérdésnek⁵, amely – mint komplex problémahalmaz – magába foglalta a Boszporusz és a Dardanellák fölötti rendelkezést is.

Oroszországot a tengeri hatalommá válás felé vezető úton az Oszmán Birodalom és Svédország akadályozta a 17–18. században. I. Péter cár külpolitikai örökségében az Oszmán Birodalom elleni háború nyert prioritást, mert Oroszország már 1686-ban elkötelezte magát a Szent Liga törökellenes háborújának a támogatására. Oroszország vállalta az iszlám hatalom elleni küzdelmet, de nem az 1684-ben született alapszerződés értelmében, hanem az 1686. évi lengyel–orosz „örökérvényű béke” 10–12. cikkelye alapján.⁶ Az 1682–1689 között régensként kormányzó Szofja nagyhercegnő, aki a cároknak koronázott kiskorú fiútestvérek (Iván, Péter) helyett állt az ország élén, 1687-ben is, 1689-ben is a Krími Kánság elfoglalására utasította hadvezéreit, ám a hadiakciók mindkétszer súlyos kudarcba fulladtak. Ez utóbbi vereség közvetve hozzájárult a Szofja és Péter közötti hatalmi vetélkedéshez, amely Péter cár 1689-es győzelmét hozta. Tulajdonképpen Péter cár egyeduralmának a kezdetét is innen számíthatjuk, mivel a társuralkodó féltestvér, V. Iván (1666–1696) krónikus betegségei miatt (epilepszia, skorbut) képtelen volt az államügyek intézésére.

A cár-apa, Alekszej Mihajlovics második házasságában született Pétert eredetileg nem is tekintették trónörökösnek, távol a cári udvartól a Jauza folyó melletti, ún. Nyemeczkaja szlobodán (nyemec=néma, vagyis az oroszul nem beszélők, „Idegenek telepén”) nevelkedett.⁷ Élete első tíz évének nagy részét az

⁵ Bodnár Erzsébet: A keleti kérdés és az orosz Balkán-politika 1815-ig. In: Krausz Tamás – Szvák Gyula (Szerk.): *Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára.* Budapest, 2003. 47–51.; Uő: *Orosz–osztrák együttműködés és vetélkedés a keleti kérdésben a 18. században és a 19. század első felében. Történeti tanulmányok.* XIII. (2005) 119–133.; Uő: *A keleti kérdés kutatása az orosz történetírásban. Világtörténet (2007) ősz-tél.* 47–52.; Uő: *A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében.* Budapest, 2008.; Uő: *Európai ügyek, a keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában (1801–1825).* In: Frank Tibor (Szerk.): *Az Orosz Birodalom születései. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről.* Budapest, 2016. 171–185.

⁶ A béke teljes szövege: *Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. (ПСЗ) Т. II. (1676–1688).* СПб., 1830. 770–786.

⁷ Általában az oroszországi idegenekről, illetve az „Idegenek telepén” folyó életről lásd: Ковригина, В. А.: *Немецкая слобода Москвы и ее жители конца конце 17 – первой четверти 18 вв.* Москва, 1998.; Ярхо, В. А.: *Иноземцы на русской службе.* Москва, 2015.

Oroszországba különféle civil munkára és katonáskodásra szerződött idegenek (leginkább hollandok és németek) között töltötte. Minden kézzel végezhető mesterségben kedvét lelte, különösen a fa megmunkálásával szeretett foglalkozni. Ebben a közegben sajátította el a holland nyelvet, a hajóépítés és a navigáció alapjait a holland Frans Timmermantól és Carsten Brandttól tanulta meg. Innen eredt a hajózás iránti szenvedélye, amely az 1693-ban és 1694-ben a Fehér-tengeren, angol és holland tengerészektől szerzett tapasztalat következtében egy életre rabul ejtette. A tengeri hajózás iránti lelkesedését, eltökéltségét bizonyítja az a tény, hogy I. Péter cár személyesen részt vett Arhangelszkben az első orosz, saját építésű, „Pál apostol” nevű hadihajó „alapozó munkálataiban” 1693-ban. A 24 ágyús vitorlást egy Hollandiában vásárolt hadihajó követte 1694-ben az északi vizeken. A fiatal, még csak 22 éves cár viszont azt is reálisan érzékelte, hogy országának semmi esélye sincs a tengeri hatalmakkal szemben egy konkurenciaképes hadi és kereskedelmi flotta híján. Ugyanakkor az 1683-ban kezdődött és még be nem fejeződött törökellenes nemzetközi háborúba való újbóli bekapcsolódás, az Oszmán Birodalom Azovi- és Fekete-tengereket védő bástyájának, a Don-menti Azovnak elfoglalásával szabadabbá teheti az utat az orosz tengeri hajózás előtt.

1695 tavaszán közhírré dobolták, trombitálták országszerte, hogy a Krími Kánság elleni hadjárat nem tűr tovább halasztást, a nyári megindulásra mindenki és minden szükséges szállítmány készen álljon. A figyelemelterelés céljával kibocsájtott dezinformációnak köszönhetően a Don felé irányuló felvonulás egészen nyárig titokban maradt. A júniustól októberig elhúzódó azovi ostrom I. Péter cár legnagyobb bosszúságára sikertelen maradt, pedig ő maga is, mint bombavető mester („Piter bombardier”) szorgalmasan kivette a részét a falak rombolásában. Bebizonyosodott, hogy a kedvező terepviszonyoknak köszönhetően is jól védhető erősség a tenger felől biztosított török utánpótlással feltörhetetlen „kemény dió” az ostromlók számára. Péter cár alighogy elvonult a kudarc helyszínéről, máris parancsot adott mindenféle fajta és nagyságú hajó építésére, hogy a következő hadakozási évben tengeri blokád alá is vehesse a török végvárat. A cári ukáz 1300 „sztrug” (laposfenekű, evezős-vitorlás), 300 bárka, 100 uszály elkészítését írta elő.⁸ A hajóépítésre alkalmas fában gazdag vidéken, a Don balparti mellékfolyója, a Voronyezs folyó melletti településeken – Voronyezsben, Kozlovban, Tavrovban, Szokolszkban stb. – ácsolták a kisebb-nagyobb úszó alkalmatosságokat hagyományos, orosz technológiával. A nagyobb méretű evezős-vitorlás hadigályákat, például egy 32 méter hosszú gályát, alapvetően 12–18 pár evezős mozgatta, a vitorláknak csak kiegészítő szerep jutott. Egy ilyen nagyságú gályán

⁸ Елагин, С. И.: История русского флота. Период Азовский. Санкт-Петербург, 1864. 22. https://archive.org/details/libgen_00298430/page/n3/mode/2up (Elérés: 2022. szeptember 15.). Az 1864. évi kiadás reprint kiadása: Воронеж, 1997.; Лебедев, А. И.: Эпоха Петра Великого. История российского флота. Москва, 2007. 28.

általában 125 fős legénység szolgált, ide számítva a 12–36 ágyút kezelő személyzetet is. A minőségi javulást a voronyezsi hajóépítő műhelyből 1696. április 2-án⁹ vízre bocsátott, angol és holland szakértők irányításával készült „Principium” (Принципиум) nevű, de még ugyancsak evezős-vitorlás hadihajó jelentette. Április utolsó napjaiban a 36–36 ágyús „Péter apostol” (Апостоль Петръ, 113 láb hosszú, 25 láb széles) és a „Pál apostol” (Апостоль Павелъ, 98 láb hosszú, 30 láb széles) is a Don felé igyekezett.¹⁰ Ezen új típusú hajók vezetésével indult el délre 1696. május 3-án a több ezer folyami bárkával kiegészülő orosz folyami flotta a Don folyó torkolatához. Az 1695. évi fiaskót ezúttal feledtette a szárazon és vízen összehangolt várostrom, az emberi és anyagi segítségtől megfosztott török helyőrség 1696. július 19-én kapitulálni kényszerült. Azov bevétele utáni napokban Péter kihajózva a tengerre személyesen jelölte ki azt a helyet, ahová tengeri kikötőt képzelt. De nemcsak elképzelte, hanem rohamtempóban épült Taganrog kikötője. Az Azovtól átvezényelt 11 hajó már itt „élte át” az 1696–1697-es telet.¹¹

Azov sikeres bevétele a flottaépítésnek hatalmas lendületet adott. A bojár дума Péter cár javaslatára 1696. október 20-án határozatban rögzítette: a mindennel felszerelt tengerjáró hajók készen álljanak 1698 tavaszára – „*Морским судам быть*”. Az anyagi fedezet előteremtését a kiváltságosok megadóztatásával oldották meg. Az egyházi birtokosok 8000 jobbágyportánként 1 hajót, a világiak 10.000 portánként voltak kötelesek 1 hajót átadni. A kiváltságos kereskedő társaságok tagjai pedig forgalmuk tizedével járultak a költségekhez. Így a döntés értelmében 1698 tavaszára az egyháziak 17 hajóval, a világiak 18 hajóval járultak az Azovi-tengeri flotta megteremtéséhez.¹²

Azov a nemzetközi diplomáciában is komoly változást eredményezett. Oroszország 1697. január 30/február 9-én Bécsben aláírt szerződéssel csatlakozott „a kereszténység közös ügyéhez”, a Német-római Császárság és Velence törökelle-

⁹ A szövegben szereplő kettős dátumok a julián és a gregorián kalendáriumra egyaránt utalnak, a szimplák csak a Gergely-naptárnak megfelelő formátumot jelölik.

¹⁰ Az azovi flotta hajóinak regiszterének (1696–1712) rovatai az alábbi adatokat tartalmazzák: a hajó neve, ágyúinak száma, hossza, szélessége, a hajón szolgálók létszáma, a hajóépítés kezdete, helye, a vezető „építész” neve, a vízre bocsátás ideje – Елагин: История русского флота, 1–47.; 1 (orosz) láb = 30,48 cm = 12 hüvelyk (12x2,54 cm).

¹¹ Елагин: История русского флота, 46–47. 1702-re Taganrog és természetesen a Don torkolatának a védelmét egy háromszög alakú partmenti erőd is ellátta. A 488, 220 és 189 szazseny (1 szazseny 213,36 cm) hosszúságú falakon 284 db eltérő kaliberű ágyút helyeztek el. Az erődépítéssel jeles alakját, az I. Lipót császár által küldött hadmérnököt, Ernst Friedrich Borgsgorfort bízta meg Péter cár az építkezés irányításával. Közvetlen segítői Reinhold Truzin és a dán Georg Frank voltak. – Военная энциклопедия, Т. 5. СПб., 1912. 11. A munkálatok 1698-as kezdő éve tulajdonképpen Taganrog kikötőváros születési éve is.

¹² Елагин: История русского флота, 52–53.; Лебедев: Эпоха Петра Великого, 34.

nes szövetségéhez, az 1684-ben létesült Szent Ligához. A Rzeczpospolitát nem kellett külön nevesíteni a bécsi szerződésben, mert az okmány a 7. cikkelyben megerősítette az Oroszország és a Rzeczpospolita korábbi, 1686. évi iszlámellenes szövetségét. Az egyébként három évre kötött egyezményben a szerződő felek vállalták (3. cikkely), hogy egyikük sem tárgyal békéről a többiek tudta nélkül.¹³ Ez a bécsi esemény adott alapot arra Péter cárnak, hogy régen dédelgetett álmát, a Moszkva melletti „Idegenek telepének” mikrovilágát egy nyugat-európai körutazással szembesítse. Hivatalosan egy 250 fős orosz „nagykövetség” (*великое посольство*) indult útnak 1697. március 9–10-én három csoportban Moszkvából Livónia, Kurland felé. Péter cár, mint „egyszerű követségi beosztott” Pjotr Mihajlov álnéven szerepelt a kiutazók listáján. A „nagykövetség” többszörös feladat teljesítésére kapott utasítást. Az Oroszországtól idegen világ gazdasági, tudományos, kulturális eredményeit megismerni, az Oroszország számára hasznos dolgokat megvásárolni (szakkönyvek, lőfegyverek, tengerjáró hajók), a hasznos ismereteket elsajátítani (hajóépítés), szakembereket, katonákat, matrózokat verbuválni cári szolgálatra. Az utazás részleteit mellőzve Péter számára a legértékesebb időszak a Hollandiában (Amszterdam, Hága, Leyden, Saardam) eltöltött négy és fél hónap, illetve az 1698 elején Londonban, Greenwichben (obszervatórium), Portsmouthban, Deptfordban (a királyi hajóépítő műhely) eltöltött három hónap, ahol a cár szorgalmasan végezte a nehéz fizikai munkát, esténként pedig tanulmányozta a tengerészeti térképeket, a navigációs eljárásokat, szabadkézi rajzaival hajókat tervezett.¹⁴

Péter cár és követtársainak feszített programjában vezető helyen állt az ország számára „hasznos munkaerő verbuválása”. Maga a cár az amszterdami polgármester Nicolaes Witsen (1664–1665-ben Szibériát térképezi fel) – aki egyúttal a Holland Kelet-indiai Társaság elnöke is volt – segítségével tengerészek sokaságát állította szolgálatába. A főtiszteket és tiszteket általában 3–4 évre kötelezte le. Legértékesebb „fogása” Cornelis Cruijs/Cruys (Корнелий Иванович Крюйс) admirális volt, aki óriási fizetésért szegődött el a cárhoz, 3600 jefimki (9000 gulden) évi zsold ellenében. Jan van Rees ellentengernagy havi 120 jefimki fizetséget, plusz ételmezési pénzt, 12 altin pedig napi 2 gyenga fizetséget alku-dott ki magának. A három hajókapitány, Pieter van Pamburg, Symon Rokusken,

¹³ Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Том III. (1689–1699) СПб., 1830. 274–276.

¹⁴ Értékes adatokat közöl Baklanova a „nagykövetség” pénzügyi helyzetéről. Aprólékosan tárgyalja a követség kinn tartózkodásának költségeit, a követség tagjainak fizetéseit, az irányított vásárlások kiadásait (például orvosi műszerek), a cári szolgálatra elszegődött szakemberek (katonák, tengerészek is benne) „bérezését”, a külföldön hagyott orosz fiatalok tandíjait stb. Lásd: Бакланова, Н. А.: Великое посольство за границей в 1697–1698 гг. Пётр Великий. Москва–Ленинград, 1947. 3–62.
<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/46120#mode/inspect/page/5/zoom/4> (Elérés: 2022. szeptember 18.).

valamint Franz de Bert havi 60 jefimki, a 23 alkapitány havi 40 jefimki zsolddal érte be (1 ezüst jefimki értéke 2,5 gulden). Felfogadva még Amszterdamban 35 hajóstiszt, 32 altiszt, 66 fedélzetmester, 50 „orvos” (patikus), 15 vitorlamester, 4 szakács, 345 matróz.¹⁵ Cruys admirális is verbuvált tengerészeket, neki 580 embert sikerült oroszországi munkára rávenni.¹⁶ Péter angliai tartózkodása alatt Hollandiában még 100 fő (velencei, itáliai, görög) kötelezte el magát a cárnak, Péter cár pedig Angliából hozott magával 60 szakembert vissza Hollandiába, közöttük Osip Nye (Осип Най) hajóépítő mestert, John Perry csatorna, gát, zsilipépítő mestert.¹⁷ 1698 áprilisában 4 hajó szállította a cárhoz szegődött tengerészeket Arhangelszkbe.

Péter cár nyugat-európai tapasztalatszerzését váratlan kül- és belpolitikai bonyodalmak zavarták meg. Alig száradt meg a tinta a törökellenes koalícióhoz való csatlakozás dokumentumán, amikor Habsburg I. Lipót császár a Szent Liga alapokmányát megsértve különbéke-tárgyalásokba fogott az Oszmán Birodalommal angol, holland közvetítők segítségével. Rögvest, hogy Péter cár tudomására jutott a császári politika irányváltása, Bécsbe sietett, hogy Lipót császárt személyesen győzze meg a háború folytatásáról. Próbálkozása hiábavalónak bizonyult, mert a császár a „Hispániai Királyság” ügyét előbbvalónak tartotta, mint a háború közös lezárását. Azt viszont legalább elérte, hogy Oroszország meghatalmazottja, Prokofij Voznyicin diplomata is bekapcsolódhatott a béketárgyalásokba. A „se a császár, se a szultán” országában, Karlócán lefolyt béketárgyalások menetét gazdag forrásanyag illusztrálja, köztük Voznyicin heti jelentései is. Az elsőt 1698.

¹⁵ Устрялов, Н. Г.: История царствования Петра Великого. Т. 3. СПб, 1858. 103–104.; Брикнер, А.Г.: История Петра Великого. Т. 1. СПб., 1882. 222.

¹⁶ Устрялов: История царствования Петра Великого, 110.

¹⁷ Uo. 105. Joseph Nye (Osip Nye? – 1737) – Péter cár Angliában a királyi hajóépítő dokkban ismerte meg és beszélte rá cári szolgálatra 1698-ban. Három évre kötelezte el magát a hajóépítő mester, a voronyezsi és a tavrovi műhelyekben irányította a munkát. A vállalt három év után dupla anyagi elismerésért még öt évre leszerződött Péternek. 1708-ban azonban tovább maradt a posztján, egészen 70 éves koráig vezette Voronyezsben, 1711 után Pétervárrott a hajóépítési munkálatokat. Közel 40 évi munkássága alatt több mint 40 hajó épült vezetésével, hadi és kereskedelmi hajókat együttvéve. Neves orosz hajóépítő tanítványai: Feodoszij Szkljajev (1672–1728), Lukjan Verescsagin (1672–1713) voltak, akik a „nagykövetség” tagjaiként Péter cár mellett dolgoztak a londoni, amszterdami dokkokban és tanulták a hajóépítés mesterségét. Kizárólag kettőjük munkája volt az 58 ágyús „Predestinatio” hadihajó. Vízre bocsátva 1700-ban. John Perry (1670–1732) – 1698–1715 között dolgozott Oroszországban. Hosszú szolgálati ideje alatt naplót vezetett az oroszországi viszonyokról. Hazatérése után szinte azonnal megjelentette művét: *The State of Russia Under the Present Czar*. London, 1716. Oroszra csak a 19. században fordították le és publikálták. Holland hajóácsok is dolgoztak Voronyezsben például Pieter Claes és Jan Jansen. Általában az Oroszországba szerződő külföldiekről: Орленко, С. П.: *Выходцы из Западной Европы в России XVII в. Правовой статус и реальное положение*. Москва, 2004.

október 15/25-én, az utolsót 1699. január 6/16-án dátumozta. A békekonferencia alapelvét (*uti possidetis, ita porro possideatis*), a „ki mit birtokol, azzal rendelkezzen” Oroszország alaptól elutasította, mert Azov bevétele, Taganrog építése, a tengeri flotta megszületése egy további igényt, a Fekete-tengerre való kijutást akadályozó Kercs, valamint a Dnyeper torkolatvidékét ellenőrző Kazi-Kerman és Tavany bekebelezhetőségét is az orosz követelések közé emelte. A császári megbízottak mindössze egy hónap alatt, már november 28-ra megegyeztek a békefeltételekben, a lengyel és a velencei meghatalmazottak december 23-ra jutottak dűlőre a portai tárgyalókkal. Oroszország és az Oszmán Birodalom vonatkozásában nem béke, hanem csak egy kétéves fegyverszünet született Karlócán. A bilaterális békék ünnepélyes aláírására 1699. január 26-án került sor, ellenben a fegyverszünet ceremóniális aktusát Voznyicin a volt szövetségesek bosszantására és megalázására, fényűző vendégfogadással megtoldva, január 24-én rendezte meg.¹⁸

Péter cár bécsi kitérője nem folytatódott a betervezett itáliai körúttal a moszkvai sztrelecek lázadása miatt. Péter cár lóhalálában hazaindult és már 1698 augusztusában a „cárhű” katonaság engedetlenségének a kivizsgálásával foglalkozott. A hónapokra elhúzódó kegyetlen megtorlások közben sem hagyott fel a sikeres külpolitikai irányvonal erősítésével, a flottaépítés dinamikájának a fokozásával, mert a karlócai fegyverszünet csak a hadakozás felfüggesztését jelentette két esztendőre. Már októberben Voronyezsbe utazott, hogy Cruys admirálissal együtt a „legyártott” hajók minőségét ellenőrizze, az új hajók építését irányítsa. Ekkor vetették papírra együtt az új hadihajó, az 58 ágyús „Predestinatio” (Предестинация) tervét is. 1699 februárjában újra a Voronyezs menti dokkokban szorgoskodott a cár, hogy jelenlétével is sürgesse a 60 darab, még építés alatt álló hajók gyorsabb kivitelezését. Május végén a Voronyezsben elkészült nagyobb hajók („Nyitott kapu” – Отворенные врата, „Merkúr” – Меркурий, „Erő” – Сила, „A háború színe” – Цвет войны, „Béketeremtő” – Миротворец) már Azovnál horgonyoztak, az itt állomásozó „Péter apostol” és a „Pál apostol” hajókhoz sorakoztak fel. Rövid időn belül befutott ide még a „Skorpió” (Скорпион), „Erőd” (Крепость), „Csillag” (Звезда), „Zászló” (Флаг) nevű vitorlás is.¹⁹ A kedve-

¹⁸ Gebei Sándor: A karlócai béke kelet-európai összefüggései. Történelmi Szemle, 41. évf. (1999) 1–2. szám. 1–29.; Богословский, М. М.: Петр I. Материалы для биографии. 1698–1699. Т. 3. Москва, 1946. 336–434.

¹⁹ Уо. 127–234.; Веселаго, Ф. Ф.: Список русских военных судов с 1668 по 1860 год. Санкт-Петербург, 1872. 441–642. Az Azovi/Fekete-tengeri flotta egységeinek teljes listájából kiemelve még. A voronyezsi dokkokból került ki 1697-ben a 36 ágyús hajó: a „Dob” (Барabanь), „Három pohár” (Три рюмки), „Szék” (Стуль), a 40 ágyús „Sün” (Ежь), a 44 ágyús „Egyszarvú” (Единорогъ), az 52 ágyús „Herkules” (Геркулесъ). 1698-ban vízen a 44 ágyús „Lev” (Левъ), az 58 ágyús „Teknősbéka” (Черепаха). 1697-ben rakták le az alapjait (tőkegerendáit) a 62 ágyús „Voronyezs” (Воронежь), a 64 ágyús „Gólya” (Аистъ), a 66 ágyús „Szent György”

zö időjárási és hidrológiai viszonyokat kivárva csak június végén sikerült az Azovnál kijelölt hajócsoporthoz kifutnia az Azovi-tengerre Péter cár és Cruys admirális parancsnoklásával. A nagyobb hadihajók egy részének átcsoportosítása Taganroghoz a Sztambulba delegálandó követség útjának az előkészületeit is szolgálta. Moszkva–Sztambul és Drinápoly közötti diplomáciai forgalom a korábbiakban a szárazföldön, Havasalföld–Moldva–Ukrajna érintésével zajlott. Péter cár demonstratív módon ezúttal úgy döntött, hogy a béketárgyalásra delegált főkövetét, Jemeljan Ukrainevet hajóval küldi a Porta előzetes beleegyezése nélkül a török fővárosba. A főkövetet szállító 124 láb hosszú, 24 láb széles, 52 ágyús „Erőd” hajót²⁰ 10 hadihajó kísérte egészen Kercsig, ahonnan már csak egyedül, hosszas egyezkedések után, révkalauzok nélkül kelhetett át a tengerszoroson (augusztus 25-én) és folytathatta útját Konstantinápoly felé. Az 1698-ban szerződött holland tengerészkapitány, Pieter van Pamburg 24 fős „külföldi” (sic!) tengerészen kívül a követség biztonságára felvigyázó 96 orosz fegyveres alkotta a hajózó személyzetet. Szeptember 2-án vetett horgonyt a Boszporuszban az első orosz hadihajó mindenki megdöbbenésére. Idegen hadihajó a szultáni palota közelében! Sztambul apraja-nagyja ámul az orosz hajó láttán. Ki építette ezt az oroszoknak? Ki navigálja azt? Hogyan tudtak segítség nélkül eljutni a Boszporuszba? stb. A nagyvezíri látogatás után, maga II. Musztafa szultán (1695–1703) is szemrevételezte a nem mindennapi „látnivalót”.

Ukrainev a ceremoniális feltételeket és a tárgyalások lebonyolításának a körülményeit Musztafa Husszein Köprülü nagyvezírral (a posztján 1697–1702) tisztázta. Bármennyire is zavaró és aggasztó volt az orosz követség „behajózása” Sztambulba, a protokolláris formaságokról udvarias beszélgetés, kávézgatás és serbet kóstogatása közben zökkenőmentesen megállapodtak. Mivel mindkét félnek „a béke és az igaz barátság” elérése a cél – hangoztatták –, ezért mediátorokra, idegenekre nincs szükség, a nyelvi közvetítést a saját tolmácsok végezték. Ukrainev orosz beszédét Szemjon Lavreckij fordította latinra, latinról törökre pedig a görög származású fődragomán, az egykori padovai, bolognai orvostan-hallgató Alexander Mavrocordatos. Az elmaradhatatlan ajándékok átadására is sor került (ezüst serlegek, cobolyprémek, jelentős mennyiségű kaviár).²¹

(Святой Георгии) hajóknak. Ez utóbbi 3 hajó mérete: 122 láb hosszú és 34 láb 9 hüvelyk széles, 123 láb hosszú és 35 láb 8 hüvelyk széles, 135 láb hosszú és 37 láb széles volt. Mindegyiket 1702-ben sorolták be az azovi flottába. Egyes adatok szerint 1711-ig 215 hajó készült itt a tengeri flotta számára. https://viewer.rusneb.ru/ru/000199_000009_003601862?page=5&rotate=0&theme=white (letöltve: 2022. szeptember 23.)

²⁰ Веселаго: Список русских военных судов, 446.; Устрялов: История царствования Петра Великого, 110.; Lásd az illusztrációt!

²¹ Богословский, М. М.: Петр I. Материалы для биографии. 1698–1699. Т. 5. Москва, Госполитиздат, 1948. 29–32.

A szultáni audencia csak október 8-án zajlott le, miután Musztafa szultán visszaérkezett nyári rezidenciájából Sztambulba. A szultáni belső palotához egy janicsárok által őrzött, hatalmas, 3 szazseny széles (3x2,13 méter), 5 szazseny magas, címerekkel, félholdakkal, Korán-idézetekkel díszített, kétszárnyú kapun keresztül lehetett bejutni. A kaputól a palota feljára feljára lépcsőn lépdelték a vendégek. Ebbe az udvarba még a törökök sem léphetnek be – olvasható az orosz követi jelentésben. A moszkvai főkövetet és a három kísérőjét (a cár levelét kézben tartó titkár, kancellista, tolmács) mindkét oldalról karon fogva vezették a kijelölt helyükre. A cár szóbeli üdvözlésének átadását a cár levelének továbbítása követte. Ukrainev a titkárától kezébe vette a cár levelét, átadta a jobb oldalán álló csasz-basának, akitől „az oszmán pasa (a szultán veje)”, tőle Jusuf pasa, tőle Hasszán „cárgrádi pasa”, tőle a nagyvezír vette át, akinek kiváltsága volt a szultán elé helyezni az iratot. Musztafa szultán „trónusa” ágyra emlékeztet – jegyzi meg Ukrainev. Az iszlám világ ura két hatalmas, aranyszállal kivarrott, igazgyöngyökkel telehintett díszpárna között ült a három lépcsőfokkal kiemelt, selyemszőnyegekkal borított teremben.²²

Oroszország a karlócai békéket szem előtt tartva, szintén az „*uti possidetis*” (ki mit birtokol, legyen az övé) elv alapján kívánt békét kötni. Nem véletlenül, a 16 pontból álló orosz békejavaslat első pontjában rögzítették ezt a fajta igényüket. Török részről el is hangzott: ha az első cikkelyben megegyezés születik, úgy a többről már nem is érdemes tárgyalni. Az „*uti possidetis*” alapján Azov (Don) és Kazi–Kerman (vár, erősség a Dnyepernél) átengedéséről a törökök hallani sem akartak. Hosszú vitatkozások, egyezkedések után a törökök némi engedélyre azért hajlottak. Kazi–Kerman és a közelében lévő dnyeperi átkelőket védő, tavany-szigeti erősségek, Arsylan–Kerman²³, Muberek–Kerman²⁴ maradjon török kézen, mert csak ezek birtokában lehet visszatartani a krími tatárokat a portyázásoktól. Ez Oroszország védelmét szolgálja! Ráadásul ez a követelés jogszerű is – állította a török „külgyminiszter” (reis-z-effendi) –, mert a török tartományokat (Krim–Belgorod–Moldva–Havasalföld) az itt vezető útvonal köti össze. Orosz ellenvetés: Kazi–Kerman török kézen hagyása ugyanazt eredményezné, mint a kercsi pasa magatartása, aki a Porta tudta és beleegyezése nélkül állandóan zaklatja az orosz határmentét. Végző megoldásként a törökök azt javasolták, hogy a dnyeperi helyeket hagyják el az orosz helyőrségek, az erősségeket rombolják le, hagyják pusztán a területeket.²⁵

²² Az audencia részletei: Uo. 31–45.

²³ Más néven Iszlám–Kerman.

²⁴ Ma Kahovka térsége.

²⁵ Богословский: Петр I. Материалы для биографии. Т. 5. 125–126.

Ez utóbbi követelésüket a 14 cikkelyes békeszerződés²⁶ 2. és 7. pontjában akceptálta az orosz fél megtoldva azzal a kikötéssel, hogy a krími Perekoptól Azov felé 12 óra, Azovtól a nogaji Kubányig pedig 10 óra lovaglásnyi üres, lakatlan terület, a „senki földje” képezze a „határvonalat”. Az uralkodók kötelezték magukat arra, hogy alattvalóikra, a kozákokra, illetve a tatárokra is vonatkozik a békeszerződés. Eltiltják őket az önkényeskedésektől, az esetleges károkat kompenzálják, de a kán a cártól esedékes évi békepénzre (*зодовая дача*) a jövőben nem jogosult (7. cikkely). Azovot a Don torkolatvidékével, valamint a tengerparti Taganrogot és környékét a Porta átengedte Moszkvának (4. cikkely).

Ukrainev titkos utasításában nem fő-, de mellékkérdésként az orosz–török kereskedelmi kapcsolatok továbbfejlesztése is szerepelt. Emögött konkrétan az az orosz kíváncsi állt, hogy a létező szárazföldi kereskedelmi kapcsolatokat bővítsék ki a mindkét ország számára előnyös tengeri kereskedelemmel. Az orosz hajók szabadon közlekedhessenek a Fekete-tengeren, kereskedhessenek szabadon Sztambulban, Trapezuntban, Szinopében, a dnyeszteri Belgorodban, Ocsakovban, Kilijában, a Márvány-tengeren túl Izmirben, sőt Egyiptomban is – a török kereskedők pedig szabadon érkezhetnének Azovba, a Don mentére, Kazi–Kermanba, a Dnyeper mentére. Óriási felháborodás fogadta az orosz kezdeményezést, tárgyalási pontként nem is kerülhetett napirendre. A Fekete-tenger a szultán belső udvara, oda senki be nem teheti a lábát, se a franciák, se az angolok, de még a velenceiek sem. A szultán úgy őrzi a „házát”, mint egy apa az érintetlen, szűz lányának a tisztességét²⁷ – szöveg a megfellebbezhetetlen elutasítás.

A nyolchónapos, 23 fordulós tárgyalássorozat Oroszország számára több pozitívumot eredményezett. Egyrészt a Szent Liga 1697-tel kezdődő tevékenységét zárta le, másrészt az 1687 óta húzódó törökellenes háborúskodás végére tett pontot. Továbbá Moszkva megszabadult a krími kánnak és más tatár előkelőségeknek járó „békepénz” fizetésétől és a békében megállapított „kitágított demarkációs vonal” nagyobb biztonságot nyújtott Oroszországnak, mint valaha. A békepontok érvényesülését Oroszország első, állandó konstantinápolyi külképviselete biztosította (13. cikkely).²⁸

Péter cár Oroszország első állandó portai követének azt az 54 éves Pjotr Tolsztojt (1645–1729) nevezte ki, aki az itáliai (Bari, Nápoly, Róma, Firenze, Bologna,

²⁶ A konstantinápolyi tárgyalások részleteire vonatkozóan: Uo. 189–217.; Az orosz–török békeszerződés 1700. július 3. (13.) – Юзефович, Т. П.: Договоры России с Востокомъ. Политическіе и торговые. Санкт-Петербург, 1869. 1–11. Közölve fordításomban: Gebei Sándor: Az orosz–török béketárgyalások Karlócán és Konstantinápolyban (1699–1700). Aetas, 16. évf. (2001) 2. szám. 150–154.

²⁷ Богословский: Петр I. Материалы для биографии. Т. 5. 149–151.

²⁸ Юзефович: Договоры России с Востокомъ, 10.; Gebei: Az orosz–török béketárgyalások, 154.

Milánó, Velence) tanulmányútról (felderítő útról?)²⁹ épphogy hazaérkezett. Ukraincevtől eltérően, ő a szokásos útvonalon (Kijev – Dnyeszter folyó – Iasi – Drinápoly – Sztambul) érkezett meg a szolgálati helyére 1702 nyarán. Tolsztoj elsődleges feladata az volt, hogy az Oszmán Birodalom északi háborúba való belépését megakadályozza, nehogy Oroszország kétfrontos háborúra kényszerüljön.³⁰ Miközben ennek az alapvető célnak a realizálásáért nap, mint nap meg kellett küzdenie a svéd- és lengyelbarát francia követtel és a kiszámíthatatlan török mentalitással, az állandó képviselő megnyitásával járó napi gondok is Tolsztojra nehezedtek. Egy olyan ország fővárosában kellett a követség munkáját megszerveznie, amellyel évszázadokon át ellenséges volt a viszony, permanensen az Oszmán Birodalom vazallus állama, a Krími Kánság miatt. Ugyanis a békekötést megelőzően a tatár portyák mérséklése fejében „Moszkóvia” rendszeres békepenz (*поминки*) fizetésével próbálta a kánokat távol tartani országától, de a mostani béke értelmében Oroszország megszabadult ettől a tehertől. Az ebből fakadó problémákat, így pl. a kánság kieső jövedelmeinek kompenzálását ezen túl a Portának kellett rendeznie. Nem véletlen, hogy Tolsztoj követ „munkaköri leírásában” előkelő helyet foglalt el a Sztambul – Bahcsiszeráj kapcsolat figyelemmel kísérése, ennek a háborús veszélyforrásnak a szemmel tartása. Mi sem természetesebb, hogy az állandó követi jelenlét lehetőséget adott arra is, hogy mindenféle, fontos és kevésbé fontos információk tömegét juttassa el a moszkvai Külügyi Hivatalba (*Посольский приказ*).³¹

Jelentéseiben mindig visszatérő elem a török elöljárókkal folytatott küzdelem, hiszen Oroszország tekintélyének elismertetéséért valamennyi diplomáciai lépéscsofon akadályokba ütközött. Ajándékok nélkül semmit sem lehet elintézni – a korrupció általános jelenség – panaszkodott szüntelenül Tolsztoj.³² Kezdetben a török hivatalnokok igyekeztek kiutálni a fővárosból a „betolakodott vendéget”, mondván, hogy a szokás az volt, ha a követ teljesítette a megbízatását, tisztességesen hazabocsátották. Miután ez a drasztikus módszer nem vált be és a rezidens a helyén maradt, ezért izolálni próbálták, levelezését engedélyhez kötötték, a

²⁹ Az itáliai körutazáson szerzett tapasztalatait naplóban rögzítette. Ezt a terjedelmes, sok érdekességet és szubjektív megfigyelést tartalmazó dokumentumot a 19. század végén publikálták. Толстой, П. А.: Дневник, писанный им во время путешествия в Италию и на остров Мальту в 1697–1698 гг. Русский архив 1888. Книга 2–8.

³⁰ Павленко, Н. И.: Петр Андреевич Толстой. Птенцы гнезда Петрова. Москва, 1984. 210–211.

³¹ Сергеев, А. А.: „Состояние народа турецкого” в 1703 г. Описанное графом П. А. Толстым. Bibliotheca Chersonessitana. 51. (1914) 47–134. http://www.library.chersonesos.org/showsection.php?section_code=1 (Elérés: 2022. szeptember 10.).

³² Уо. 117–125.; Теплов В. А.: Русские представители в Царьграде 1496–1891. Санкт-Петербург, 1891. 10. https://archive.org/details/libgen_00295858/page/n3/mode/2up (Elérés: 2022. szeptember 14.)

görög vendégek (ortodox papok) fogadását korlátozták, minden mozgását fegyveres őrség „biztosította”. A biztonsági kíséret indoka az volt, hogy a szultán ily módon is kinyilvánítja a vendégszeretetét, a vendégére éjjel-nappal felvigyáz.³³ Nemcsak Tolsztoj, nemcsak a külföldiek, hanem az egész főváros rettegésben élte át az 1703 júliusától novemberig elhúzódó janicsárlázadást.³⁴ Musztafa szultánt letaszították a trónról, helyette a testvérét, Ahmedet emelték a szultánságra, de lecserélték a nagyvezírt, a dívánpasákat, a muftit és a reisz-efendit. Egyébként az 1703. évi válság idején a janicsárok négy nagyvezírt is megbuktattak. Nem csodálkozhatunk azon, hogy Tolsztoj már 1704 márciusában menekülni akart Sztambulból, kérte hazarendelését F. A. Golovin kancellártól, de hiába. Kérelmét még néhányszor megismételte, mindannyiszor elutasították: a fontos állami posztot nem hagyhatta el.

A konstantinápolyi béke ellenére a felek között a bizalmatlanság és a gyanakvás tovább élt. Olyannyira, hogy a szultáni tanács az azovi orosz flottától való féltelmükben Kercs megerősítéséről döntöttek. Az egyik terv szerint az Anatóliából Kercshez rendelt „munkásokkal” erősségeket emelnek a tengerszoros sekélyvizű részein a kercsi erődvár kiegészítéséül, de azt is latolgatták, hogy a tengerszoros hajózhatatlanná teszik, sziklával és elsüllyesztett hajókkal „betemetik” azt (*болши намъряются то гирло засыпать*).³⁵ A terv csak terv maradt, mert XII. Károly svéd király sikeres keleti hadjárata (1707–1708) a Portát egyelőre várakozó álláspontra szorította. Ám XII. Károly király poltavai veresége, illetve török földre való menekülése az orosz–török béke érvényességét aláásta. A svéd (a „Vasfejűnek” csúfolt XII. Károly) és a francia diplomáciai nyomás hatására Törökország hadat üzent Oroszországnak 1710 novemberében. Ezt a hadüzenetet kétségtelenül a megerősödött szomszéd államtól való félelem diktálta, s itt nemcsak Péter cár tengeri flottája, hanem a ruméliai ortodox lakosság cári védnöksége is magában hordozta az 1699-ben, 1700-ban elkezdődött hanyatlás folyamatát.

Péter cár a poltavai dicsőségtől elvakítottan egy preventív háborúval akarta végleg lezárni az iszlám kérdést. Minden óvatosságot félredobva, hadszervezési feladatokat elmulasztva benyomult seregével Moldvába, ahol a közel háromszoros túlerőben lévő török–tatar egyesült had a Prut folyónál gyűrűbe zárta (1711. július 19–21.) és megadásra kényszerítette. Óriási anyagi és politikai engedmények árán sikerült csak kicsikarnia a szabad elvonulást.³⁶ Az 1696 óta felhalmo-

³³ Павленко: Петр Андреевич Толстой, 214–215.; Tolsztoj 1703. április 4-i levele. http://az.lib.ru/t/tolstoj_p_a/text_1703_stateiny_spisok.shtml (Elérés: 2022. szeptember 21.).

³⁴ Hammer, Joseph: Geschichte des Osmanischen Reiches. Von Carlowicz bis zur Belgrader Frieden, 1699–1739. Band 7. Pest, 1831. 74–99.; Павленко: Петр Андреевич Толстой, 218.

³⁵ Tolsztoj 1703. április 4-i levele.

³⁶ Артамонов, В. А.: Турецко–русская война 1710–1713. Москва, 2019. 170–200. <https://drive.google.com/file/d/1wTTWpui31zWuDjbu6WKTZ65kP2OdS3zt/view> (Elérés: 2022.

zott azovi sikerek köddé váltak, az 1700. évi béke eredményei elenyésztek. A pruti kudarc után Azov ismét török kézre jutott, a tengeri bázisokat (Taganrog és a többi dokkot) megsemmisítették, az orosz tengeri vezérhajó is a törökökhöz került. Oroszország kötelezte magát arra, hogy a lengyel és a kozák ügyektől távol tartja magát és biztosítja országán keresztül XII. Károly svéd király zavartalan hazatérését.

Oroszország a pruti (iași) béke ratifikálásával³⁷ elveszítette tengeri hatalom jellegét, évtizedekre megghiúsult a Fekete-tengerre való kijutás lehetősége. A déli kudarcot az északi hadakozás sikerei kompenzálták, „Poltava folytatása” a Baltikumban teljesedett ki. Svédország évszázados (1621–1721) balti hegemoniáját a „nagy északi háborúban” megtörte Oroszország, a svéd „dominium Baltici-t” az orosz váltotta (1721–1921). A Boszporusz, Dardanellák szabad használatának ügye csak a Krím anektálása (1783) után nyer ismét stratégiai jelentőséget az orosz külpolitikában.

október 10.); Ajánlott szakirodalomként lásd Caroline Finkel 850 oldalas munkáját: Finkel, Caroline: *Osman's Dream. The History of the Ottoman Empire 1300–1923*. New York, 2006. Orosz fordítása az interneten: Финкель, Кэролайн: *История Османской империи. Видение Османа*. Москва, 2010. <https://djvu.online/file/2mjwtH7ogTKBs> (Elérés: 2022. szeptember 20.).

³⁷ A pruti béke ratifikációjának a körülményeiről: Базарова, Т. А.: *Русские дипломаты при османском дворе. Статейные списки П. П. Шафирова и М. Б. Шереметева 1711 и 1712 гг. Исследование и тексты*. Санкт-Петербург, 2016.

Adrian van Schoonebeek (1661–1705)³⁸ – Az „Erőd” (*Крепость*) hadihajó.

³⁸ I. Péter cár holland grafikusa, rézmetszője. Azov 1696. évi ostromáról készített rajzai széles körben ismertek, ahogyan az orosz flotta büszkeségeiről, Kreposzty, Predestinatio nevű hajókról készített rajzai is. Kép forrása: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1c/Krepost_%28Ship_of_the_line%29.jpg (Elérés: 2022. december 11.)

SASHALMI ENDRE

**NAGY PÉTER ALAKJA A ROSSZ CÁRRÓL ALKOTOTT
NÉPI ELKÉPZELÉSEKBEN:
„PÉTER A KICSERÉLT CÁR”, „PÉTER AZ ANTIKRISZTUS”**

Közismert, hogy Nagy Péter uralkodása már saját korában széleskörű elégedetlenséget váltott ki az orosz társadalom különböző rétegeiben, amire eltérő reakciók születtek magyarázatként. „A 18. század elején Oroszországban, majdnem egyidőben, két népi legenda keletkezett I. Péter tevékenységével kapcsolatban: Péter mint kicserélt cár (*podmennij car*), Péter mint Antikrisztus (*Antyihriszt*). Mindegyik legenda a cár viselkedésére adott válaszként jelent meg, amely nem felelt meg a valódi ortodox uralkodóról alkotott hagyományos elképzeléseknek, azaz a »nem igazi cár« legendák világához tartozott.”¹ Maureen Perrie szerint az említett két legendát a történészek általában úgy kezelik, mint „egyazon legenda két variációját”, megemlítve ennek igazolására Csisztov klasszikus művét, amelyben Csisztov a „Péterről mint Antikrisztusról” szóló legendát a „kicserélt cár» »vallási hasonmásának« tartja”.² Perrie viszont amellet érvel, hogy a „lát-szólagos hasonlóság ellenére” a népi elképzelések „két teljesen különböző variánsáról van szó”,³ amely variánsok, azonban egyes szerzőknél/elképzelésekben akár össze is kapcsolódhattak, mégpedig ok-okozati relációban.

A két legenda közül a kicserélt cárról alkotott elképzelés volt a régebbi, ugyanis ez nem Péterrel kezdődött, hanem már a 17. század elejétől, az álcárok felbukkanásától jelen volt az orosz gondolkodásban, és nem csak a népi elképzelésekben. Ugyanakkor a „kicserélt cár” toposz nem kizárólagosan orosz jelenség, hanem egymástól teljesen eltérő kultúrákban is megtalálható. Az álcárokról szóló történetekben az a toposz, hogy őket korábban más személyekre cserélték ki, különböző variációkban visszatérő elem, de még az első Romanov cár, Mihail (1613–1645) apja esetében is felmerült, hogy az 1619-ben lengyel fogságból ha-

¹ A tanulmány a Nemzeti Közzolgálati Egyetem Politika- és Államelméleti Kutatóintézet ösztöndíja keretében készült. Projektcím: *A „rossz uralkodó” az orosz eszmetörténetben 1700–1825 között európai kontextusban, különös tekintettel a zsarnokság problematikájára.*

Перри, Морин: Русская народная эсхатология и легенда о Петре I – Антихристе, Вестник СПбГУ. История, (2016) Вып. 4. 78.

² Uo.

³ Uo.

zateró Filaret nem más, mint „egy lengyelek által küldött, kicserélt személy”.⁴ A toposzban érdemes elkülöníteni két elemet. Magát a *cserét*, illetve azt, a hozzá nem szükségszerűen kapcsolódó faktort, hogy a kicserélt személy identitását magára öltő személy *idegen*, azaz más *felekezethez* (és kultúrához) tartozik.

A Péterről kialakult legendák egy része a más felekezethez tartozó kicserélt személy gondolatára épült. Ami ezt a toposzt illeti, az egyik verzió szerint még gyerekkorában cserélte ki Pétert anyja egy *németre*, a másik szerint a csere a cár nyugati útján történt meg, amikor nem az igazi Péter, hanem egy német, illetve, más variáció szerint, egy svéd tért vissza Péter helyett.⁵ 1700–1722 közt legalább harminc, egymástól független olyan eset ismert, amely a „kicserélt cár” legendájáról szólt, ráadásul ezek különböző társadalmi rétegekből, és egymástól földrajzilag igen távoli területekről származtak.⁶

Mindkét alapverziót különféleképpen színezték a legendák. Az elsőben a csere már vagy rögvest Péter születésekor, vagy a cárevics gyerekkorában történt. A születésekor kicserélt cárevics alapmotívuma az volt, hogy Péter valójában ivócimborájának, Franz Lefortnak a fia (*Lefortov szin*), mert Péter apjának, Alekszej cárnak (1645–1676) a második házasságából nem fia, hanem lánya született, de mivel a cár fiút akart, ezért Lefort gyermekére cserélték ki a lányt.⁷ A későbbi cseréről szóló elképzelés pedig abból eredhetett, hogy Péter gyerek- és kamaszkorát főként a Moszkva melletti ún. német negyedben, idegenekkel körülvéve töltötte. Egy szerzetest például, aki már a korai időkben azt állította, hogy Péter Franz Lefortnak a fia és „keresztényeket muszlim (*buszurmanszkaja*) hitre térített, azáltal, hogy német viseletet kell hordaniuk”(!), súlyos büntetésre ítélték: megkorbácsolták, nyelvét kivágták, majd kényszermunkára küldték Azovba.⁸

A külföldhöz kötődő alapverzióban a csere „a tengereken túl” történt,⁹ a Nagy Követség idején, 1697–1698-ban – ezt hivatalosan Lefort vezette, minthogy Péter, amolyan mindenki által tudott inkognitóban utazott. A külföldi cserére támaszkodó egyik elképzelés szerint Péter még él, csak rabságban van külhonban, míg a másik szerint megölték: elterjedt volt például, hogy egy hordóba zárva a tengerbe dobták.¹⁰ Ezek a legendák igazolták a kortársak egy részének szemében,

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ Riasanovsky, Nicholas V.: *The Image of Peter the Great in Russian History and Thought*. Oxford, 1985. 76–77.

⁷ Uo. 76.

⁸ Hughes, Lindsey: *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven–London, 1998. 451.

⁹ Riasanovsky: *The Image of Peter the Great in Russian History and Thought*, 76.

¹⁰ Uo.

hogy Péter az ortodoxiával és az oroszok szokásaival ellentétes, „német” módít vezetett be.¹¹

Az elképzelés a kicserélt cárról azonban jól megfér azzal, hogy az igazi Péter helyett az Antikrisztus van hatalmon Oroszországban, ezért is támadja intézkedéseivel az igaz hitet, az Antikrisztus pedig ilyenképpen csakis egy idegen hitű lehet. Mindazonáltal a legtöbb esetben *magát a valódi Pétert* tartották a megtesztült Antikrisztusnak.¹²

A Péter esetében markánsan megjelenő cár-Antikrisztus legenda sem volt ugyan előzmény nélküli, viszont ez világosan a keresztény eszkatológiában gyökerezett, és a 17. század közepi egyházreform következtében jelent meg. Ahogy azt Gur’janova könyvében részletesen kifejtette, az óhitben már kezdettől, azaz a Nyikon pátriárka által bevezetett egyházi reformok (1653–1657) idejétől fogva erős volt az eszkatologikus attitűd, ami csak fokozódott azután, hogy a reformokat megerősítette az orosz egyház 1666-os moszkvai zsinata. A zsinat, melyen maga Alekszej cár elnökölt, elítélte a régi szertartásokhoz ragaszkodókat, és ezáltal végérvényessé vált az orosz egyház kettészakadása óhitűekre és a hivatalos egyházra.

Az óhitű írásokban már kezdettől alapvető volt a fennálló hatalomhoz való viszony megfogalmazása: „Az óhitűek összevetették az eszkatologikus tartalmakat koruk történéseivel, és azt a következtetést vonták le, hogy a legutóbbi időkben megjelentek, egyúttal mintegy beteljesültek azok a Szentírásban és a próféciákban megjövendölt jóslatok, amelyeknek jelei és jegyei arról kell, hogy tanúskodjanak, hogy közeleg, illetve beköszöntött az Antikrisztus uralma.”¹³ Az eszkatologikus nézetek, természetszerűleg, a hivatalos egyházon belül is jelen voltak, a fő különbség azonban abban állt, hogy itt pusztán az évezredek teológiai gondolkodás részét képezték, anélkül, hogy az Antikrisztus uralmát a jelenben megvalósult tényként kezelték volna: azaz, az „idők végezte” még nem jött el, nem láthatók, nem tapasztalhatók annak jelei a jelenben, és idejét sem lehet pontosan tudni, minthogy az egy jövőbeli és meghatározhatatlan időpontban fog bekövetkezni, melyről legfeljebb csak találgatni lehet.¹⁴

Az óhitűek azonban az „idők végezetét”, amint látni fogjuk, a mindenkori jellel azonosították, azzal a céllal, hogy megfogalmazzák nézeteiket a min-

¹¹ Перри, Русская народная эсхатология и легенда о Петре I – Антихристе, 78., Hughes: Russia in the Age of Peter the Great, 451.

¹² Перри, Русская народная эсхатология и легенда о Петре I – Антихристе, 84.

¹³ Гурьянова, Н. С.: Крестьянский антимоноархический протест в старообрядческой эсхатологической литературе периода позднего феодализма. Новосибирск, 1988. <http://starajavera.narod.ru/guriynovaProtest.html> (Elérés: 2022. június 17.)

¹⁴ Uo.

denkori cári hatalomhoz való viszonyulás terén.¹⁵ Ennek igen sokféle, és az egyes óhitű közösségek vonatkozásában is különböző, sőt, azokon belül sem egységes verzióját alkották meg, amelyek ráadásul az idők során is változtak az egyes közösségekben.

A *sokféleség* az *Antikrisztus típusok* szempontjából a következő megjelenési formákat öltötte: 1) az *Antikrisztus* mint *konkrét, valós személy*, az óhitűek szóhasználatában az ún. „érzékkelhető *Antikrisztus*” (*csuvsztvennij Antyihriszt*), vagy testet öltött *Antikrisztus*; 2) a „szellemi vagy gondolati *Antikrisztus*”, eszerint az *Antikrisztus* nem azonos egy konkrét személlyel, hanem tisztátalan, „gonosz lélek”, amely jelen van, de egyes személyek révén működik. Egyik változata (2/a) szerint az *Antikrisztus* *ugyan nem egy konkrét személy*, viszont azonosítható az ő szellemének szolgája, vagy szolgálja – így egyidőben akár több ilyen személy is létezhet.¹⁶ A másik szerint (2/b) az *Antikrisztus* *egymást követő konkrét személyekben testesül meg*: ez az ún. „részekre tagolt *Antikrisztus*” (*raszcslenyonnij Antyihriszt*) gondolata, másként, az *Antikrisztus* mint „*konkrét személyek sorozata*,” mégpedig az egymást a trónon követő orosz uralkodók, pontosabban *császárok* (*imperatorok*) képében.

Számunkra Péter kapcsán a legfontosabb az *Antikrisztus* mint *konkrét, valós személy* típus, a hosszútávú megközelítés szempontjából pedig mindenekelőtt az ún. „részekre tagolt *Antikrisztus*” eszméje, mely utóbbi tehát azt jelentette, hogy az *Antikrisztus*nak egy valós uralkodóban történő megtestesüléséből következően mindazok, akik őt a trónon követték, *Antikrisztusok*, és ezáltal van jelen permanensen a gonosz lélek. Itt a prototípus dominánsan Nagy Péter, az első *császár*, másrészt nem lehetett bizonytalanság az *Antikrisztus* személyét illetően sem, mert az a mindenkori trónon ülő *imperator* volt.

Az *Antikrisztus*ról alkotott, fentiekben említett elképzelések közül az első típus legkorábbi képviselői az óhitűek számára a 17. században az egyházreform bevezetői, Nyikon pátriárka, illetve az őt támogató Alekszej cár voltak – mondhatni, „ízlés szerint”, azaz, hogy a kettő közül kinek tulajdonítottak nagyobb jelentőséget, kit tartottak leginkább felelősnek az egyes óhitűek a reformokért a két személy közül, azok életében. Gur’janova szerint valószínűleg ebből fejlődött ki, Alekszej cár halála (1676) után, a második verzió, ami deperszonalizálta az *Antikrisztus* értelmezését, mégpedig azáltal, hogy azt az egyházban és a társadalomban permanensen jelen levő gonosz lélekként gondolta el – annak következményeként, hogy a reformokat az 1666-os zsinat megerősítette, így azok Alekszej halála után is érvényben maradtak. Ennek nyomán jelent meg az a típus, amely szerint a gonosz léleknek csak „edénye” volt Alekszej, akin keresz-

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

tül a gonosz működött, így Alekszej halála után más személyben/személyekben is megjelenhetett.¹⁷ E típuson belül egy sajátos értelemezést képviselt már a 17. században Avvakum protopópa, a 17. századi óhit legfontosabb, ikonikus alakja, azáltal, hogy visszavetítette az „Antikrisztus edénye” gondolatot magára Alekszej uralkodására. Avvakum szerint az Apokalipszisben szereplő, az emberekre tüzet okádó kétszarvú fenevadat (gonosz lelket) így kell értelmezni: „A fenevad két szarva pedig – két hatalmat jelent: az egyik a véghezvivő (*pobegyityel*: szó szerint „győzelemre vivő”), a másik meg a segítő (*poszobityel*); Nyikita, az abc szerint, avagy Nyikon [az egyik], a másik pedig, a segítő, Alekszej.”¹⁸ Alekszejt ugyanis, Avvakum szerint, Nyikon vette rá arra, hogy a terveit hallgatólagosan támogassa, pedig a reform előtt a cár tíz évig kegyesen és könyörületesen uralkodott.¹⁹

Nagy Péter uralkodása teljesen új fejezetet nyitott a cár-Antikrisztus kép történetében. „Péter ellenségeinek véleménye szerint természetesen a cár *politikája, viselkedése és külső megjelenése* voltak antikrisztusi karakterének legfőbb ismeretőjegyei.”²⁰ A szakáll leborotválásának és a német viseletnek a kritikája az általánosan visszatérő elemek közé tartozott, az ortodoxia előírásainak semmibevétele mellett, és mindezek természetesen a kicserélt cár legendájának is alapelemei voltak.²¹ Az óhitűek körében a szakállborotválás és a német viselet elítélésének kérdése (melyek már a 17. század közepén jelentkező nyugatosodás sporadikus jelei voltak) egy emberöltőnyi múltra visszatekintő probléma volt a 17–18. század fordulóján, amikor Péter ezirányú rendeletei megjelentek: az óhitűek ugyanis már 1666 után a világvége jeleinek tartották ezeket mint antikrisztusi (nyugati) attribútumokat.²² Péter idején a szakálltalanság mint az Antikrisztus elődleges jegye mellé a cár parancsára a regruták kezére égetett kereszt társult, amit a dezertálások miatt vezetett be Péter a dezertőrök felismerésére.²³ Ha pedig Péter volt az Antikrisztus, akkor nemcsak intézkedéseinek, hanem külső megjelenésének és gesztusainak is a Fenevadra kellett hasonlítania, amiről szintén több adat maradt fenn: „Bizony, Uralkodónk a fenevad képmását (*obraz*) öltötte magára, és kutya-

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

²⁰ Перри: Русская народная эсхатология и легенда о Петре I – Антихристе, 81. (Kiemelés tőlem: S.E.)

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Uo.

szerű [loncsos?] hajtincsei vannak”; vagy egy sztrelec 1704-es leírása szerint, a cár a „fejét rángatja, lába megbotlik, és ráadásul tisztátalan lélek gyötri”.²⁴

Egy 1710-es óhitű kézirat a következőképp jellemzi a cár külsejét, amely egyúttal jól rávilágít a nyugatellenességre is: „Tetőtől talpig (...) az arcán, a homlokán és a fején és minden testrészen, egészen a lábáig, az elvadultság, a latinság undormányának képmása (*obraz latinsztva*) és jele (*nacsertanyije*) van, úgymint az istentelen szakállborotválás és a fedetlen homlok és a fejfedő, a pogány németek és lutheránusok szokása szerint (*po obicsaju poganih nyemcev i ljutorcov*), és egyebekben is az egész ruházat latin, sőt, inkább bestiális (*ogyezsda latinszkaja, pacse zse beszovaja*).”²⁵ Érdemes felhívni a figyelmet a szóhasználatra, és nemcsak a katolikus és protestáns nyugatiakat egy kalap alá vevő értelmezésre, hanem az *obraz* szóra, mivel ez az oroszban az *ikona* szinonímája volt, főként a népnyelvben!

1712-ben egy Andrej Ivanov nevű ikonfestőt azzal vádoltak meg, hogy a cárról úgy nyilatkozott, miszerint Péter „húst eszik böjti napokon és keresztényeket házassít össze, fenevadnak öltöztette az embereket”²⁶: ezek a vádak a viseletet és az ortodoxia előírásainak betartását tették elsőrendű kérdéssé.

A Péter-Antikrisztus asszociációk vagy éppen az azonosítás tárháza azonban meglehetősen széles volt. „Egyes óhitűek számára magának Péternek a neve is eszkatologikus jelentéssel bírt.”²⁷ Igen érdekes példája ennek egy 1712-ben, pénzhamisításban érintett személy vallomása, aki a kihallgatása során azzal vádolt be többeket, hogy ők ezt mondták: „Mostanság pedig, az utóbbi időkben, magát a nagy uralkodót is antikrisztusnak hívják, hogy bizony ő nem cár, hanem az antikrisztus, mivel a régi időkben volt a mágus, Simon Péter, akitől bizony sok eretnokség származott, és hitehagyott lett.”²⁸ Ennek az elképzelésnek az alapjául egyrészt az a hagyomány szolgált, hogy a bibliai Simon mágust a korai egyházatyák az antikrisztus előhírnökének tartották, másrészt viszont az kellett hozzá, hogy Simon mágus és Simon Péter, azaz Péter apostol neve valamiféleképpen összemossódjon – Péter apostol pedig háromszor is megtagadta Krisztust.²⁹ Ilyen áttételek révén lehetett tehát Péter cár neve az Antikrisztus attribútuma. A bestiális küllem, valamint egy másik személy (Simon mágus) alakjában való megjelenés Péter valódi identitásának kérdésére vonatkozott, de nem csupán az Antikrisztus problematikáját érintette: „Ez teljesen összhangban volt az ördögről

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. 81–82.

²⁶ Uo. 81.

²⁷ Uo. 80.

²⁸ Uo. 80–81.

²⁹ Uo. 81.

és a démonokról alkotott népi hiedelmekkel, akikről azt tartották, hogy képesek akaratuk szerint más alakot ölteni és különféle álcákban megjelenni, akár szent angyalokként is.³⁰

Az eszkatologikus irodalomban elterjedt volt az a nézet, hogy az Antikrisztus a zsidóság köréből fog kikerülni, és elfoglalja Jeruzsálemet.³¹ Ennek tudható be, hogy 1712-ben egy bizonyos Nyikita Kirilov a következőkkel vádolt meg három óhitűt, akik Péterről azt jósolták, hogy elfoglalja Konstantinápolyt („Cárgrádot”): „És Rómában [értsd: Konstantinápolyban, az Új Rómában], is uralkodó lesz ő, elfoglalja majd hízelgéssel, és maga mellé gyűjti az összes zsidót, a zsidókkal megy aztán Jeruzsálembe, és ott fog uralkodni, és megkedveli őket, a zsidókat, de azok a zsidók hamarosan megtagadják őt, és azoknál a zsidóknál éhínség és mindenféle szükség támad majd, és abban az időben ők, a zsidók, elismerik róla, az uralkodóról, hogy ő az antikrisztus, és akkor vége is lesz a világnak.”³²

Péter egyházpolitikai intézkedéseit szintén eszkatologikus szellemben értelmezték az óhitűek: nevezetesen a pátriárkai tisztség betöltetlenségét Adrián pátriárka halála (1700) után, majd még inkább a pátriárkátus 1721-es megszüntetését.³³ Már 1710-ben „kétfejű fenevadnak” nevezte Pétert egy névtelen kézirat, amiatt, hogy az egyház feje is lett – azaz betöltetlenül hagyta a pátriárkai méltóságot. Péter életében az egyik olyan óhitű személy, aki a cár önálló uralkodását az Antikrisztus regnálásának tartotta, és az erre vonatkozó irodalomban a legolvasottabbak közé tartozott, Szamuil Vimorkov volt.³⁴ Vimorkov 1722-ben a pátriárkátus megszüntetéséről rendelkező Egyházzsabályzatot (1721) „az Antikrisztus testamentumának” nevezte, Pétert pedig Antikrisztusnak, annak okán, hogy „ő egyedül uralkodik, pátriárka pedig nincsen”.³⁵ Péter szerinte ezért „olyan, mintha két feje volna, az övé, és a haza atyjáé³⁶, az Úr Krisztusé,” amiből azt a logikus következtetést vonta le, hogy maga az Antikrisztus ül Oroszország trónján.³⁷ „Az ortodox dogma szerint ugyanis az egyház feje Krisztus: az óhitűek szemében pedig az egyház államnak történő alárendelése Krisztus előjogának a cár által

³⁰ Hughes: *Russia in the Age of Peter the Great*, 452.

³¹ Перри: *Русская народная эсхатология и легенда о Петре I – Антихристе*, 83.

³² Uo. 83–84.

³³ Uo. 82.

³⁴ Uo. 83.

³⁵ Uo. 82.

³⁶ Az *Отъец Отъесесътва* titulust a pátriárkátus megszüntetése előtt a pátriárka viselte. Mivel azonban Péter 1721-ben megszüntette a pátriárkátust, de még ugyanabban az évben a *pater patriae* orosz megfelelőjével, az *Отъец Отъесесътв*val tüntette ki őt a Szenátus, így ez a cím, akaratlanul is, a pátriárka méltóságának usurpálását jelentette az óhitűek szemében.

³⁷ Перри: *Русская народная эсхатология и легенда о Петре I – Антихристе*, 82.

történi elbitorlásának tűnt, azaz antikrisztusi viselkedésnek.³⁸ Ugyanígy elbitorlásnak tűnt azonban az is, amikor Pétert Krisztusnak nevezte az őt dicsőítő irodalom, még akkor is, ha a Krisztus szót a „felkent” értelemben használta.

Vimorkov példája is bizonyítja, hogy hiba lenne az óhitűeket általában véve tudatlanoknak tartani, ugyanis egyes képviselői műveltebbek voltak az államegyház egyszerű papjainál: az uráli régióban élő közösségek, vagy a Vig kolostor köré szerveződött közösség a Ladoga-tó mellett, jelentős könyvtárral rendelkeztek, főként az apokaliptikus írások vonatkozásában. Érdekes, hogy 1722-ben még egy hitvitára való felhívást is közzétett a Szent Szinódus az óhitűek és a hivatalos egyház közt, hogy áttérésre bírja őket.³⁹

Meg kell jegyezni azonban, hogy Péterre sok esetben csak metaforikusan használták az „Antikrisztus” terminust, azaz olyan szitokszóként mint az „Ördög”, „Fenevad”, „Sátán”.⁴⁰ Sőt, voltak az óhitűek közt olyanok is, akik különböző ismérvek alapján kifejezetten tagadták, hogy Péter lenne az Antikrisztus: Kuzma Andrejev egy ellene indított vizsgálatban úgy vallott 1714-ben, hogy Péter nem lehet az Antikrisztus, mert ő csak hét évig fog uralkodni, Péter viszont, már több, mint húsz éve uralkodik.⁴¹ Ilyen, az azonosítás ellen érvelő elképzelés volt az is, hogy az Antikrisztus nem lehet családos ember, Péter pedig házas volt és gyerekei is voltak.⁴²

Ahogy e cikk elején utalás történt rá, a két legenda, az Antikrisztusé és a kicserélt cáré, időnként össze is kapcsolódhatott egymással, mint a következő példákban.⁴³ „Moszkvában nincs Péter Alekszejevics [nevű] cár és uralkodó, sem cárevics uralkodó, ki lettek cserélve (*izvegyeni*). Kicserélték őket a bojárak és a németek (*Izveli bojare da nyemci*). Az antikrisztus viszont mostanság itt van (...) és most a Moszkvai államban (*v Moszkovszkom goszudarsztve*) lakik, és most a cári trónon ül (*szigyt na carsztve*).⁴⁴ 1723-ban ugyanennek az alapképletnek a svéd variánsa így hangzott, amikor Péterről azt nyilatkozta egy bojárfi, hogy a jelenlegi uralkodó svéd fogságban van: „Ő nem Péter cár, ő az Antikrisztus! Az óhitűek a valós igazságot mondják, hogy nekünk nincs uralkodónk – ő fogságban van, ez pedig egy másik.”⁴⁵ Az előző példa ugyanakkor a csere és az Antikrisztus gondolatán túl egy harmadik elemet is tartalmaz: nevezetesen a „jó cár – gonosz

³⁸ Uo.

³⁹ Hughes: *Russia in the Age of Peter the Great*, 354–355.

⁴⁰ Перри: *Русская народная эсхатология и легенда о Петре I – Антихристе*, 84.

⁴¹ Uo. 83.

⁴² Uo.

⁴³ Uo. 84.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

bojárok” toposz továbbgondolását, ami jól mutatja, hogy igen nagy volt az átjáráhatóság az egyes toposzok közt: a „kicserélt cár” legendája kombinálható volt a „gonosz bojárok” képzetével, e kettő pedig a cár-Antikrisztus legendával.

Mik voltak az eszmei előfeltételei a Péter-Antikrisztus jelenségnek, minthogy Péter intézkedései inkább igazolásként szolgáltak ennek az elképzelésnek? Egyrészt a Biblia eszkatologikus részei, az egyházatyák írásai a Jelenések könyvéről, valamint a 17. századi Ukrajnában kiadott olyan gyűjtemények, amelyek különféle eszkatologikus írásokat tartalmaztak.⁴⁶ Míg a „kicserélt cár” legendája a „mesékből és a néphagyomány egyéb forrásaiból” táplálkozott és afféle „piaci pletyka” volt, addig a Péter-Antikrisztusé a Biblia és más egyházi források ismeretéről tanúskodott. Úgy tűnik, hogy ez utóbbinak Péter is nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint a „kicserélt cár” legendájának: ráadásul már uralkodásának igen korai szakaszában. Nyilvánvaló, hogy mindkét állítás a legsúlyosabb bűncselekmény, „az uralkodóra vonatkozó szó és tett” kategóriájába tartozott, így üldözendő volt.

Ugyanakkor a represszió csak az egyik eszköz volt, minthogy a hivatalos egyház is beszállt az Antikrisztusról folytatott vitába, mégpedig igen korán, természetesen azt bizonyítva, hogy az Antikrisztus nem lehet Péter, mivel ez a személy a mindenkori pápa.⁴⁷ Jól mutatja mindezt Grigorij Talickij ügye, aki ellen 1700–1704 közt folytattak vizsgálatot, mivel Péternek az Antikrisztussal való azonosítása már a cár uralkodásának korai időszakától, tulajdonképpen az első reformok nyomán megjelent. Grigorij Talickij a cárt Antikrisztusnak tartotta, a szakáll levágását pedig az isteni törvény megsértésének. Az igazi veszélyessége azonban abban állt, hogy saját nyomdájában ilyen tartalmú röplapokat nyomtatott, melyeket aztán az óhitűek körében terjesztett.⁴⁸ Péter olyan fontosnak tartotta a kérdést, hogy a tudós ukrán szerzetest, Sztjefan Javorszkijt (aki 1700–1721 közt pátriárkai helytartó volt) bízta meg azzal, hogy hivatalos cáfolatot írjon.⁴⁹ Ez kissé megkésve, 1703-ban meg is történt, de érdekes módon az írás ellenkező hatást váltott ki, ugyanis „sok óhitűben még inkább megerősítette azt a vélekedést, hogy valóban Péter az Antikrisztus”.⁵⁰

Pétert azonban nemcsak az óhitűek részéről, hanem a hivatalos egyház berkein belül is kritika érte. Andrey Ivanov szerint Péter korai rendeletei az egyházra vonatkozóan nem célozták meg az egyház átalakítását, szemben az 1721-es Egy-

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Ivanov, A. V.: *A Spiritual Revolution: The Impact of Reformation and Enlightenment in Orthodox Russia, 1700–1825*. Madison, 2020. 52.

⁴⁸ Uo. 38–39.

⁴⁹ Uo. 39.

⁵⁰ Uo.

házsabályzattal, amely részletekbe menő szabályozásával nyilvánvalóan erre irányult.⁵¹ A korai rendelkezések olyan reakciónak tekinthetők, amelyek „semlegesíteni akartak bármilyen klerikális ellenkezést, amely vele szemben megnyilvánult” – éppen azon reformok kapcsán, mint a német viselet, a szakáll levágása, a dohány szabad forgalmazása,⁵² nem utolsó sorban pedig a cár viselkedése. Ez volt a háttére Péter 1701-es rendeletének, amely, ahogy fogalmazott, a szerzetesek „grafomániájának” igyekezett elejét venni – ennek értelmében ugyanis a szerzetesek semmiféle levelet nem írhattak engedély nélkül, tintát és papírt a cellájukban nem tarthattak.⁵³ A rendelet fontosságát mutatja, hogy Péter 1723-ban meg is erősítette azt!

Arra nézve, hogy Péterrel szemben az ellenállás (a felkelések mellett) a személye ellen irányuló erőszakig terjedt volna, nemigen van adat – dacára annak, hogy abszolút nem volt távolságtartó, hanem „szokása volt, hogy az egyszerű néppel elvegyüljön.”⁵⁴ Mindössze egy dokumentált esetet említenek, amikor egy állítólagosan óhitű személy akarta őt megkésélni a palotában, mivel az elkövetőt az udvar tagjának nézték.⁵⁵ Amikor pedig Péter kérdőre vonta a motivációját illetően, akkor azt felelete, hogy Péter „gonoszsága” az ok, „amit testvéreink és a hit ellen követett el.”⁵⁶

A PÉTER-ANTIKRISZTUS KÉP PÉTER HALÁLA UTÁN A 19. SZÁZAD ELEJÉIG

Csakúgy, mint a 18. század elején, a 18–19. század fordulója körüli évtizedekben is, Péter titulusai, a cár egyház-és naptárreformja folytán előállt változások, továbbá a fejadó 1718-as bevezetése voltak a legfőbb bizonyítékok az óhitűek számára, amelyek folytán Pétert az Antikrisztussal azonosították.⁵⁷ A század elejének olyan, tiltakozást kiváltó intézkedései viszont, mint a szakáll levágásának kérdése, jelentéktelenné váltak: legfeljebb úgy jöttek elő, hogy Pétert egyszerűen csak a „szakállborotváló” jelzővel illették.⁵⁸ Ugyanakkor ezekben a művekben, szemben Péter korával, amikor az Antikrisztus jeleit keresték Péter cselekedeteiben, már egy rendszerré álltak össze az említett elemek.⁵⁹ A szerzők egy

⁵¹ Uo. 28.

⁵² Uo. 28–29.

⁵³ Uo. 29.

⁵⁴ Hughes: *Russia in the Age of Peter the Great*, 253.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Гурьянова: *Крестьянский антимоноархический протест*

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

résznél a kifogásolt péteri intézkedések egy sorozatot alkottak, bár a kronológiai sorrend nem mindig volt jó, mint a következő idézetben a naptárreform kapcsán, amely 1700-ban lépett életbe, míg a pátriárkátus megszüntetésére csak 1721-ben került sor, bár igaz, hogy (amint említettem) 1700 után Péter már nem nevezett ki pátriárkát: „(...) világosan láthatjuk, hogy a cár addig merészkedett, hogy semmi-be vegye a törvényt. Először megszüntette a pátriárkátust, utána pedig az újévet is, szeptemberről januárra [változtatva]”.⁶⁰ A változás másik eleme az volt, hogy elenyésző lett azon írások száma, amelyek Péter Antikrisztus mivoltát a „kicsérélt cár” elképzelésből eredeztették.⁶¹

Péter titulusai közül az *Első Péter* megnevezés volt az egyik jel, az *imperator* cím a másik, míg az *Otyec Otyecsesztva (Haza Atyja)* a harmadik, amely Péter Antikrisztus mivoltát igazolta az óhiütek számára a 18–19. század fordulója körüli évtizedekben. Az *imperator*ból, ahogy korábban is, nemcsak a Fenevad számát, a 666-ot vélték kiolvasni, hanem összekötötték azt a pátriárkátus megszüntetésével – ehhez sok esetben hozzátéve azt, hogy Péter Krisztus szerepére tört az egyházban. Egy 19. század eleji szerző szerint: „Ez az utolsó antikrisztus, az oroszországi *imperator (imperator vszjerosszijszkij)* mindenben hasonlít a Római pápához: mert magához ragadta az Isteni és az emberi hatalmat és maga akar Krisztus helyett Krisztus egyházának feje lenni (...). Az egyházban az egész orosz néptől (*naroda rosszijszkogo*) ünnepélyesen elfogadta a Haza Atyja, az oroszországi *imperator*, a Nagy Péter címet és magához ragadta a pátriárkai hatalmat (...). E harmadik Róma jelenlegi fenevadja (*ninyesnyij zver'*) nemcsak mindenben teljesen hasonló a Római pápához, de még összehasonlíthatatlanul túl is tesz rajta hitetlenségével (*nyecsesztyijem*).”⁶²

A 19. század első felében a fejadóról a következőképpen nyilatkozott egy óhitű írás: „Ugyanez az álkrisztus (*lzsehrisztosz*), a benne élő lélek gögijéből kifolyólag, összeíratta a népet, megszámlálva az egész férfi- és női nemet (*vszja muzska pola i zsenszka*), az öregeket és a csecsszopókat, az élőket és a holtakat (...) úgy, hogy egyetlen egy sem tudott elrejtőzni a keze elől, és nagy adókkal terhelte meg őket, nemcsak az élőket, de még a holtakat is. Ilyen zsarnokságot követett el (*takovo tyiransztvo ucsinyi*), hogy még a holtaktól is adót követelt, ilyet pedig még az ősi időkben a hajdani sanyargatók (*bivsije mucsitjeli*) sem tettek.”⁶³

A 18. század végén az óhitűek egy csoportjánál megjelent az a nézet, amely a mindenkori hatalom szempontjából a legradikálisabb értelmezést képviselte az Antikrisztusról, nevezetesen a „részekre tagolt (*raszcslenyonnij*) Antikrisztus-

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo.

⁶² Uo.

⁶³ Uo.

ról” alkotott elképzelés, amelynek megfogalmazója egy bizonyos Evfimij volt.⁶⁴ Gondolati magját az adta, hogy az ő idejében regnáló uralkodó is Antikrisztus, mégpedig abból kifolyólag, hogy az első *imperator*; tehát az Antikrisztus-Péter utódja. Evfimij és követőinek írásaiban aztán részletes kidolgozást nyert az Antikrisztus imperátorok Péter utáni szakadatlan sorozata.⁶⁵ Ez az elképzelés pedig értelemszerűen túlmutatott a jelenen, és érvényes volt a jövőre nézve is, azaz a 19. századi orosz uralkodókra. A „*részekre tagolt Antikrisztus*” eszmében különleges figyelmet kapott az első személy, hiszen „az egész érvelés rajta alapult”.⁶⁶ A szerzők először megindokolják, hogy Pétert miért lehet Antikrisztusnak nevezni, aztán pedig röviden, „részletesebb érvelés nélkül” áttérnek a kapcsolatra Péter és a regnáló uralkodó közt.⁶⁷ Egy jellemző példával illusztrálva: „E világnak ezen utolsó uralkodója, az uralkodó antikrisztus, aki az ő edényében, Péterben jelent meg, magára vette Isten nevét, azaz az elsőséget és Első Péternek nevezték, és utána pedig az ő helytartói szintén Elsőknek neveztetnek (...) minthogy Péter szelleme (*duh Petrov*) az összes orosz uralkodó szelleme (*duh vszjeh rosszijszkih goszudarej*).”⁶⁸

Egy másik, szintén sokatmondó tömör megfogalmazás így szól: „Az orosz császárok (*rosszijszkije imperatori*) Pétertől kezdve egészen az idők végezetéig, mindannyian, akik az ő trónját foglalják el és az ő törvényeinek, különféle jogi rendelkezéseinek végrehajtói, az ő élő képmását (*zsiv obraz*) ábrázolják ki (*izobrazujut*) magukban.”⁶⁹ Éppen ezért a 18. század végi vagy 19. századi ábrázolásokon Péter Antikrisztusként való képi megjelenítése (ezek sok esetben korábban keletkezett illusztrált művek másolataiként maradtak fenn) az időtlenség jellegét öltötte magára. Azaz, a mindenkori orosz császárokat Antikrisztusnak lehetett tartani, anélkül, hogy külön meg kellett volna jeleníteni az Antikrisztust az éppen regnáló uralkodó arcvonásaival – Péter képmása biztosította ugyanis ezt a kontinuitást.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Uo.

V. MOLNÁR LÁSZLÓ

**AZ „OROSZ TURENNE MARSALL”
PJOTR ALEKSZANDROVICS RUMJANCEV-ZADUNAJSZKIJ TÁBORNAGY**

Az I. Pál cár által az „orosz Turenne marsall”-nak¹ nevezett Pjotr Alekszandro-
vics Rumjancev (1725–1796) gróf olyan kiváló hadvezérek példaképe is volt,
mint Alekszandr Szuворov (1730–1800) és Mihail Kutuzov (1745–1813). A mai
napig vita folyik arról, hogy Moszkvában vagy a Kijevhez közeli Sztrojenci fa-
luban látta meg a napvilágot 1725. január 4-én.² Édesanyja Marija Andrejevna
Matvejeva, akinek dédapja, Artamon Szergejevics (1625–1682) az egyik legbe-
folyásosabb bojárnak számított a 17. századi Oroszországban. Sokan feltételez-
ték, hogy Marija – több udvarhölgyhöz hasonlóan – fiatal korában I. Péter cár
szeretői közé tartozott, és állítólag fia Pjotr Alekszandrovics tőle származott. A
gyermek keresztanyja I. Katalin (1725–1727) cárnő, Nagy Péter második fele-
sége lett. Apja, Alekszandr Ivanovics Rumjancev (1680–1749) altábornagy, az
uralkodó hűségese híveként részt vett az északi háborúban (1700–1721) és a per-
zsák elleni hadjáratban. 1731-ben azonban „súlyos” hibát követett el, amikor kor-
rupcióval vádolta meg Anna Ivanovna cárnő kegyencét, E. J. Biront (Ernst von
Bühren bárót) és fizikailag bántalmazta, amiért az uralkodónő négy évre Baskiri-
ába száműzte. 1735-ben kegyelemben részesült, visszatérhetett Pétervárra, újból
altábornagy lett, aztán előbb asztraháni, majd kazanyi kormányzóvá nevezték ki.

Rumjancev életében meghatározó esemény volt, hogy tízéves korában szülei
a pétervári Preobrazsenszki-gárdaezredbe írták be. Ma már furcsának tűnik,
hogy 1739-ben, az akkor tizennégy éves „fiatalembert” Anna Ivanovna cárnő a
Berlinbe induló küldöttség tagjává nevezte ki.³ A diplomáciai szolgálat idején
léha életmód kerítette hatalmába, ezért a Külügyi Kollégium 1740-ben hazaren-
delte és a szentpétervári Nemesi Szárazföldi Kadétiskolába írták be.⁴ Ebben az

¹ Vicomte Henri de La Tour d’Auvergne-Bouillon, Turenne várgrófja (1611–1675) Orániai Vilmos herceg unokája, XIII. és XIV. Lajos zseniális tábornoka, a maga korában Franciaország legjelentősebb marsallja.

² Коробков, Н. М.: Фельдмаршал Румянцев. Москва, 1947. 5–6.

³ Петрухинцев, Н. Н.: Царствование Анны Иоанновны. Формирование внутриполитического курса и судьбы армии и флота. Санкт-Петербург, 2001. 48.

⁴ Лузанов, П. Ф.: Сухопутный шляхетный кадетский корпус. Исторический очерк. Санкт-Петербург, 1907.; Меерович, Г. И.: Румянцев в Петербурге. Ленинград, 1987. 47–51.

intézetben Rumjancev csak két hónapig tanult, mivel apja utasítására más feladat várt rá. Gróf Münnich tábornagy parancsára – alhadnagyi rangban – a harcoló hadsereghez osztották be.⁵

Első szolgálati helye Finnország lett, ahol részt vett az 1741–1743-as svédok elleni háborúban. Helsinkiben elfoglalásakor rendkívüli bátorságával tűnt ki, amire ezredparancsnok is felfigyelt. 1743-ban apja a már kapitányi rangban levő fiát Pétervárra küldte az áboi békeszerződés megkötésének hírével, amely az Orosz Birodalom és Svédország között jött létre. A hír hallatán I. Erzsébet (1741–1761) cárnő ezredesi rangra emelte, és a voronyezsi gyalogezered parancsnokává léptette elő.⁶

1744-ben apját, Alekszandr Ivanovics Rumjancev altábornagyot és diplomatát az uralkodónő grófi rangra emelte örökösével együtt. Így került 19 évesen Pjotr Alekszandrovics is az orosz arisztokrácia sorába, amely újabb lehetőségeket hozott számára a társadalmi ranglétrán való emelkedésre. A fiatal gróf továbbra is könnyelmű életet folytatott, amiért apja többször is megrovásban részesítette. Életének ebben a szakaszában vette feleségül Jekatyerina Mihajlovna Golicina (1724–1779) hercegnőt, aki a cárnő udvarhölgye és Mihail Golicin tábornagy, valamint Tatjana Boriszovna Kurakina hercegnő leánya volt. A házasságból három fiúgyermek született: a tábornok, szenátor, titkos tanácsos Mihail (1751–1811); a kancellár, mecénás, a Rumjancev Múzeum alapítója, Nyikolaj (1754–1826); a diplomata, író és a Pétervári Rumjancev Múzeum vezetője, Szergej (1755–1838).⁷

1748-ban részt vett a Vaszilij Repnyin herceg vezette rajnai hadjáratban, amely a porosz–osztrák örökösödési háború fontos eseménye volt.⁸ 1749-ben, apja halálát követően, birtokai igazgatása lett a fő feladata, ami arra kényszerítette, hogy abbahagyja könnyelmű és léha életét.

Pjotr Alekszandrovics a hétéves háború kezdetekor, 1756-ban már vezérőrnagyként szolgált. Ekkor azt a parancsot kapta, hogy Rigában szervezzen néhány gránátos és öt lovasezredet.⁹ A hadsereget ekkor Sztjepan Fjodorovics Aprakszin tábornagy vezette, 1757 nyarán pedig Rumjancevet Villim Fermor gróf egyik

⁵ Капитонов, А. П. (Сост.): Фельдмаршал Румянцев. Документы, письма, воспоминания. Москва, 2001. 16–21.

⁶ Муравьев, М. А.: Русский флот в войне со Швецией 1741–1743 гг. Москва, 2000. 53.

⁷ Петров, М. Т.: Румянцев-Задунайский. Т.1. Москва, 1993. 226–228.

⁸ Репнин, М. И.: Князья Репнины в истории Отечества. Москва, 2009. 128.

⁹ Абрамов, Е. Р.: «Ему нет равного». Развитие военного искусства генерал-фельдмаршалом П. А. Румянцевым-Задунайским. Военно-исторический журнал, (2020) No.1. 74–80.; Масловский, Д. Ф.: Русская армия в Семилетнюю войну. Москва, 1891.; Tömösváry Zsigmond: Pjotr Alekszandrovics Rumjancev tábornagy. A hadvezér és az állam. Budapest, 2017. 65–81.

hadtestének élére nevezték ki, és Kurlandiába vezényelték.¹⁰ 1757. augusztus 19-én döntő érdeme volt a Gross-Jägersdorfnál aratott győzelemben. A csata átmeneti porosz sikerrel kezdődött, és amikor az orosz jobbszárny a porosz támadások hatására hátrálni kezdett, Rumjancev parancs nélkül, saját kezdeményezésére, a tartalékerőket vetette be a porosz gyalogság ellen. A friss orosz erők megjelenése a poroszok által áthatolhatatlannak tartott erdőn, gyökeres fordulatot hozott a csata menetében. Az ütközetben részt vevő Andrej Tyimofejevics Bolotov (a későbbi híres mezőgazdasági szakíró, az orosz pomológia megteremtője) erről azt írta: „Hurrá! – kiáltással rohamozták a porosz szuronyosok sorait, és ez döntő változást hozott számukra.”¹¹ Rumjancev kezdeményezése tehát sikeres fordulatot hozott. Ezt a győzelmet követően az orosz hadsereget a Nyeman folyón túlra vezényelték. A következő évben Pjotr Rumjancevet altábornaggyá léptették elő, és egy hadtest parancsnokává nevezték ki.

1758 januárjában Pjotr Szemjonovics Szaltikov és Rumjancev erői (30 ezer katona) új hadjáratot indítottak és elfoglalták Königsberget és egész Kelet-Poroszországot. Ez év nyarán Rumjancev erői (4000 fő) behatoltak Poroszországba és mintaszerű hadműveleteket hajtottak végre. Bár a Zorndorf melletti ütközetben a cári altábornagy közvetlenül nem vett részt, ugyanakkor 20 ezer dragonyos és gránátos katonájával sikeresen védelmezte V. V. Fermor (1702–1771) megítélt seregét.

1759 augusztusában Rumjancev hadosztályával részt vett a kunersdorfi ütközetben.¹² A vezetése alatt álló csapatok az orosz haderő centrumában helyezkedtek el, és mindvégig sikerrel védték a környező legmagasabb hegycsúcsokat, amelyeket a poroszok mindenáron szerettek volna elfoglalni. Rumjancev katonasága a pusztító porosz ágyútűz és Friedrich Wilhelm Seydlitz báró nehéz lovasságának rohamai ellenére az oroszok hősiesen kitartottak és végül ellentámadásba mentek át. Ez a „lökés” visszaszorította Nagy Frigyes seregét, amely folyamatosan visszavonulásra kényszerült. A menekülés során a porosz király elvesztette háromszögletű kalapját, amely ma a pétervári Ermitázsban található.¹³

¹⁰ A hétéves háború történetéhez lásd: Анисимов, М. Ю.: Семилетняя война и российская дипломатия в 1756–1763 гг. Москва, 2014.; Мусский, С. А.: 100 великих людей. Москва, 2005. 87–89.

¹¹ Болотов, А. Т.: Жизнь и приключения Андрея Болотова. Описанные самим им для своих потомков 1738–1793. Т.1. Санкт-Петербург, 1870. 57.

¹² Мерников, А. Г. – Спектор, А. А.: Всемирная история войн. Минск, 2005. 481–482.

¹³ П. Фигес a hétéves háborúban: Гинцберг, Л. И.: Фридрих II. Вопросы истории, (1988) No. 11.; Кони, Ф. А.: История Фридриха Великого. Москва, 1997.; Ненахов, Ю. Ю.: Войны и кампании Фридриха Великого. Минск, 2002.; Фрэйзер, Д. Д.: Фридрих Великий. Москва, 2003.; Ранке, Леопольд: Фридрих Великий. Санкт-Петербург, 2019.

A porosz csapatok súlyos veszteséget szenvedtek, amelynek során megsemmisült Seydlitz tábornok lovasságának nagy része is. A kunersdorfi győzelem után Rumjancev a legsikeresebb parancsnokok közé került, és ezért a cárnő az Alekszandr Nyevszkij-rendjellel tüntette ki.

A hétéves háború utolsó jelentős eseménye, amelyben maga Pjotr Alekszandrovics is részt vett, Kolberg erődjének blokádja és bevétele volt. 1761. augusztus 5-én Rumjancev 18 ezer katonájával érkezett Kolberg tengerparti várához, és hatalmas lendülettel kezdte el ostromolni Charles Eugène Württemberg herceg táborát (12 ezer katona), amelynek feladata a vár és a város védelme volt. A herceg katonaságának megfutamítása után az oroszok hozzákezdtek a kolbergi erőd ostromához. Ennek során a balti flotta is támogatta a rohamra induló katonákat. A véres küzdelem négy hónapig tartott, amelynek végén a poroszok december 5-én kapitulálni voltak kénytelenek. Ez idő alatt a cári csapatok helyzetét nehezítette a védők várbeli tüzésége és az oroszok mögött megjelenő porosz partizánok osztaga.¹⁴

Érdekességgéppen említjük meg, hogy a cári katonai parancsnokság a négy hónapos küzdelem alatt, háromszor tett kísérletet a blokád visszavonására, amit a fővezér Alekszandr Boriszovics Buturlin herceg is javasolt, és csak Rumjancev hajthatatlan magatartása tette lehetővé az ostrom sikeres befejezését. A győzelem után háromezer porosz katona került fogságba, akiktől 173 ágyút és 20 zászlót zsákmányoltak. Kolberg bevétele a hétéves háború egyik legnagyobb diadalát jelentette a győztes oroszok számára. A harcok során Rumjancev itt alkalmazta először a hadoszlop és szétszórt alakzatok taktikáját, amellyel alaposan meglepte ellenfelét, mivel ezt a metódust a poroszok még nem ismerték.¹⁵

A hétéves háború nagy hatással volt Pjotr Alekszandrovics katonai karrierjének alakulására, mivel ettől kezdve a legsikeresebb és legeredményesebb parancsnokok közé tartozott. A hadvezetésben mindenki elismerte zseniális taktikai elgondolásait és hadművészeti újításait, amelyek későbbi győzelmeit is megalapozták. Személyében a katonai elmélet és gyakorlat sikeresen párosult, kortársai ezért tekintették eredeti gondolkodású és legyőzhetetlen parancsnoknak.

Rumjancev elvetette az „állóháborúk” elméletét és helyette a meglepetésszerű, kiszámíthatatlan manőverek ésszerű kombinálását javasolta. Stratégiai elgondolásainál mindig figyelembe vette a terepviszonyokat, a fegyver- és csapatnemek összehangolt támadását, a hátország helyzetét, a katonák egészségéről, valamint ellátásáról való gondoskodást.¹⁶

¹⁴ Коробков, Н. М. (Ред.): Семилетняя война. Москва, 1948. 684–716.

¹⁵ Varga Mihály: Rumjancev tábornagy hadművészeti újításainak hatása koruk katonai gondolkodására. Új Honvédségi Szemle, 50. évf. (1996) 10. szám. 98–107.

¹⁶ Зенкова, А. Ю.: Военная логистика в деятельности генерала П. А. Румянцева в 1756–1763 гг. Военно-исторический журнал, (2018) No. 4. 26–29.

Rumjancev kezdeményezte Oroszországban az állandó hadseregek alkalmazását, amelyeket hadtestekre, hadosztályokra, ezredekre, zászlóaljakra és századokra tagolt. Az orosz altábornagy jól ismerte a hadseregek felépítéséről és az európai hadtudomány fejlődéséről írt alapműveket, köztük Sébastien Le Prestre de Vauban (1633–1707)¹⁷, Szász Móric (1696–1750)¹⁸, Jacques Antoine Hippolyte de Guibert (1743–1790)¹⁹, Nagy Frigyes (1740–1786)²⁰, Franz Moritz von Lacy (1725–1801)²¹ munkáit. Maga Rumjancev is írt hadtudományi műveket, amelyek közül az „Instrukciók” (1761), a „Szolgálati rend” (1770) és a „Gondolatok” (1777) című írásait említjük meg. Radikális változást jelentett, hogy Rumjancev gróf elvetette a vonalharcászat alkalmazását, mivel úgy ítélte meg, ha az ellenség áttörné a túlságosan hosszúra nyúlt arcvonalat, a védelemben az erők koncentrálására kevés lehetőség nyílna. A visszavonulást is a manőverezés egyik formájának tekintette, amelyből – egy adott pillanatban – ellentámadásba lehet átmenni. Katonai értékrendjében a kezdeményezőkézség kiemelt helyet kapott, mivel nem az ellenséges terület elfoglalása, hanem a szemben álló fél erőinek teljes megsemmisítése volt a cél. Rendkívül fontosnak tartotta a csapatfelderítést, amelynek segítségével pontos képet lehetett nyerni az ellenség elhelyezkedéséről és létszámáról. Az orosz altábornagy sokat foglalkozott a tüzérség alkalmazásának korszerű elveivel, éppen ezért vegyes kaliberű ütegek létrehozására törekedett. Pjotr Alekszandrovics – a katonák kiképzése során – gondosan tanulmányozta a meggyőzés és a kényszerítés helyes arányát, de nem vetette el a fizikai fenytés eszközét sem. Több írásában tárgyalta a tisztek és a regruták képzésének feladatait, amelyek minden hadsereg sikerének alapjául szolgálnak.²² Kétségtelen, hogy ezek a munkái Szuvorovra és Kutuzovra is nagy hatással voltak a 18. század második felében.

Az orosz altábornagy taktikai újításai döntő szerepet játszottak abban, hogy a háború végére Poroszország katonai ereje jelentősen meggyengült, és II. Frigyes 1763. február 15-én kénytelen volt aláírni a hubertusburgi békét.²³ Mielőtt erre sor került, 1761. december 25-én a súlyosan cukorbeteg I. Erzsébet cárnő meghalt, és trónját unokaöccse, III. Péter (Karl Peter Ulrich von Holstein-Gottorp herceg) foglalta el. Róla közismert volt poroszimádata, aki gyakran hangoztatta,

¹⁷ Blanchard, Anne: Vauban. Paris, 1996.

¹⁸ Treffer, Gerd: Moritz von Sachsen – Marschall von Frankreich. Regensburg, 2005.

¹⁹ Groffier, Ethel: Le stratège des Lumières. Le comte de Guibert (1743–1790). Paris, 2005.

²⁰ Blanning, Tim: Friedrich der Große – König von Preußen – eine Biographie. München, 2018.; Bendikowski, Tillmann: Friedrich der Große. München, 2011.

²¹ Борис (Мориц) Петрович Ласси. In: Леера, Г. А. (Ред.): Энциклопедия военных и морских наук. Т. 4. Санкт-Петербург, 1889. 511–512.

²² Tömösváry: Pjotr Alekszandrovics Rumjancev tábornagy, 94–101.

²³ Blanning: Friedrich der Große, 467–468.

hogy szívesebben lenne II. Frigyes tiszteje, mint Oroszország uralkodója. Lenézte a birodalom alattvalóit, megvetette a pravoszláv egyházat, a gárdistákat pedig janicsároknak nevezte. Az orosz elitalakulatokat Dánia ellen vezényelte, a poroszellenes háborút viszont azonnal megszüntette. Intézkedései nagy felháborodást keltettek az Orosz Birodalomban, és ezzel magyarázható, hogy az öt Orlov fivér, Alekszandr Barjatyinszkij herceg és Fjodor Volkov (a híres színész) 1762. július 6-án, Ropsában meggyilkolták III. Pétert.²⁴

Rumjancev megdöbbenéssel értesült az orosz cár haláláról, aki – Kolberg bevétele után – a Szent András és a Szent Anna-renddel tüntette ki, valamint a legmagasabb katonai ranggal jutalmazta, azaz tábornaggyá léptette elő. Ugyanakkor, amikor Pjotr Alekszandrovics értesült II. Katalin trónra lépéséről, katonáit haladéktalanul feleskette az új cárnőre. Hamarosan annak a hadtestnek lett a parancsnoka, amelyet II. Katalin a hadsereg főparancsnokához, Pjotr Ivanovics Panyin grófhhoz küldött.²⁵ A cárnő hatalomra kerülése után, Rumjancev arra gondolt, hogy katonai karrierje hamarosan véget érhet, mivel ő korábban III. Péter hűséges emberei közé tartozott. Ezért azzal a kéréssel fordult az uralkodónőhöz, hogy mentse fel szolgálatából és valamelyik vidéki birtokára vonulhasson vissza. II. Katalin azonban elutasította kérését és döntéséről 1763 januárjában értesítette a tábornagyot.²⁶

1764-ben, miután a cárnő elbocsátotta Ukrajna hetmanját, Grigorij Alekszejevics Razumovszkij grófot (I. Erzsébet kegyencét), Kis-Oroszország főkormányzójává Rumjancevet nevezte ki, részletes utasítást küldött neki, hogy munkája során az Oroszországgal való együttműködésre törekedjen. 1765 tavaszán érkezett Pjotr Alekszandrovics Ukrajnába, és miután alaposan tanulmányozta a rábízott országrészt, arra tett javaslatot a cárnőnek, hogy részletes leírást kellene összeállítani erről a területről. Így készült el 1765 végére a Rumjancev névvel fémjelzett országleírás, amely felmérte Ukrajna lakosságát, a népesség ingó- és ingatlan vagyonát, természeti kincseit és a beszedhető adók nagyságát.²⁷

Amikor 1767-ben Moszkvában összeült a Törvénykönyvszerkesztő Bizottság, Kis-Oroszországból is küldhettek képviselőket erre a fórumra. A viták középpontjában – Ukrajnával kapcsolatban – az országrész függetlenségének felszámolása és a szabad kozákok jobbgyorsorba süllyesztése állt. Ezzel a rendelettel II. Katalin Ukrajnát az Orosz Birodalom egyik kormányzóságává tette, és betagotha

²⁴ Niederhauser Emil–Szvák Gyula: *A Romanovok*. Budapest, 2002. 232–235.

²⁵ Курукин, И. В.: Горю желанием исполнить высочайшее соизволение. Военно-исторический журнал, (2019) No. 10. 59–64.

²⁶ Брикнер, А. Г.: *История Екатерины II*. Москва, 1991. 284.

²⁷ Максимович, Г. А.: *Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией*. Нежин, 1913. 319.; Font Márta–Varga Beáta: *Ukrajna története*. Szeged, 2013.

annak gazdasági, közigazgatási és politikai rendszerébe.²⁸ Nem titkolhatjuk el, hogy Rumjancev mindenben támogatta a cárnő javaslatait és általános rendelkezéseit, amivel hozzájárult Kis-Oroszország függetlenségének korlátozásához, a feudális adóterhek növeléséhez, a társadalom szociális helyzetének romlásához.

A cárnő uralkodásának hatodik évében kirobbant 1768–1774. évi orosz–török háború nyitányát a portyázó, gyűjtogató, a lakosságot könyörtelenül pusztító irreguláris tatár könnyűlovas csapatok Ukrajnába való betörése jelentette. A széleseben száguldó, ijjal és szablyával harcoló ellenséges csapatok leírhatatlan riadalmat keltettek a békés lakosság körében. A páni félelem persze nem volt alaptalan, mivel, ha valakit a tatárok rabszíjra fűztek, az legtöbbször sohasem láthatta többé hazáját, családját, és nyomorúságos élet várt rá valamelyik török előkelőség szolgálatában, vagy a hadigályák evezőpadjaihoz láncolva.

A háború tényleges hadműveletei csak a következő évben indultak meg, akkor azonban egyszerre három hadszíntéren: az Orosz Birodalom termékeny délnyugati részén (a Dunánál), délen (a Krím vidékén), illetve a Kaukázuson túli területeken, ahova a cári csapatok 1769-ben II. Herakliusz, grúz uralkodó hívására vonultak be.²⁹

Amikor kitört a törökellenes háború, a hadvezetés Rumjancevet nevezte ki a 2. orosz hadsereg főparancsnokává, aki elsősorban azt a feladatot kapta, hogy védje meg a dél-orosz határokat a Portával szövetséges krími tatárok portyázásaitól. II. Katalin azonban hamarosan elégedetlen lett Alekszandr Mihajlovics Golicin 1. hadseregének lassúságával, mert az uralkodónő akkor még nem értesült arról, hogy a herceg hadserege már szétverte a török erőket, és elfoglalta a besszarábiai Hotyint és a moldávai Iaşit, ezért a cárnő Rumjancev gróftot nevezte ki a helyére. Annak ellenére, hogy a rendelkezésére álló csapatok létszámban gyengébbek voltak az ellenségénél és kevesebb élelemmel rendelkeztek, az orosz parancsnok mégis támadást indított. Az első döntő ütközetre 1770. július 7-én került sor a Larga folyónál, ahol Rumjancev 25 ezres serege legyőzte a 80 ezres török és tatár erőket. Ezért a győzelméért Pjotr Alekszandrovicsot II. Katalin a Szent György-rend I. fokozatával tüntette ki.³⁰

Még tovább növelte Rumjancev hírnevét a július 21-én, a Kagul folyónál aratott diadal a túlerőben levő ellenséggel szemben, amely a 18. század legjelentősebb hadvezérei közé emelte az orosz tábornagyot. A győzelem után a cári fővezér

²⁸ Владимирский-Буданов, М. Ф.: Акты по управлению Малороссиею графа П. А. Румянцева за 1767 г. Киев, 1891.

²⁹ Az első orosz–török háborúról: Сапожников, И. В.– Сапожникова, Г. В.: Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770–1820-е годы). Одесса, 1998. 272.; Буганов, В. И. – Буганов, А. В.: Полководцы XVIII века. Москва, 1992. 299–338.

³⁰ Судравский, В. К.: Кавалеры ордена Святого Великомученика и Победоносца Георгия за 140 лет (1769–1909 гг.). Военный сборник, (1909). No. 3. 12.

a törököket üldözve elfoglalta a besszarábiai Izmailt, Kilia erődjét, a Dnyeszter mentén fekvő Akkermant (a mai Belgorod-Dnyesztrovszkijt), a romániai Brăilát, és a Duna jobb partján fekvő dobrudzsai Iszakcsát. Rumjancev sorozatos győzelmeivel elvonta a török főerőket Benderi erődjétől, amelyet Pjotr Ivanovics Panyin³¹ gróf már két hónapja ostromolt, de elfoglalni csak a cári fővezér csapatai tudták 1770. szeptember 16-án.

1771-ben a hadműveletek a Duna mentén folytak, ezt követően 1773-ban Rumjancev utasította Ivan Petrovics Szaltikov grófot a bulgáriai Ruszcsuk ostromára, Mihail Fedotovics Kamenszkij grófot és Alekszandr Szuvorovot ugyanakkor Sumlához vezényelte, ő maga pedig blokádnál vette Szilisztrát és Várnát. 1774-ben Rumjancev Kozludzsnál 50 ezres seregével fényes győzelmet aratott a nagyobb létszámú török főerők ellen.³² Pjotr Alekszandrovics csapataival a közeli magaslatokat foglalta el, ezzel a törököket elvágta Edirnetől, ami akkora riadalmat váltott ki, hogy a török fővezér a béketárgyalások minden pontját elfogadta. A kozludzsi győzelem után I. Abdul Hamid (1774–1789) szultán és a török főparancsnok a tárgyalások újbóli felvételét javasolták az orosz hadvezetésnek. Rumjancev tábornagy azonban világosan tudtukra adta, hogy csak az 1773. évi feltételek alapján hajlandó tárgyalni, amelyek a Krím, Kercs, Jenikale és a Fekete-tenger északi partvidékének Oroszországhoz csatolását tartalmazták. De Abdul Hamid szultán is tisztában volt azzal, hogy az oroszok kénytelenek tárgyalóasztalhoz ülni, mivel a Jemeljan Ivanovics Pugacsov vezette parasztháború (1773–1775) jelentős erőket vont el a hadszíntérről, és ezen kívül belpolitikai bizonytalanságot is okozott a központi kormányzóságokban.

Végül mindkét fél hajlott a kompromisszumra, és késznek mutatkozott a meg egyezésre. A tárgyaló delegációkat Nyikolaj Vasziljevics Repnyin herceg, illetve Ahmed és Ibrahim pasák vezették. A hosszas alkudozások, valamint a kölcsönös engedmények után végül a békét egy kücsük-kajnardzsi (a mai bulgáriai Kajnardzsa) nevű településen kötötték meg 1774. július 10-én. A szerződés értelmében a krími, a kubáni és más tatár törzsek függetlenné váltak Törökországtól. Oroszország megkapta a Krím-félszigeten Kercs és Jenikale erődjeit, a Dnyeper torkolatánál Kinburnt, a Bug és a Dnyeper közötti területet, Azov és Kubán vidékét, valamint Nagy- és Kis-Kabardiát. A győztes jogot kapott még Azov megerősítésére, továbbá Törökország hozzájárult az orosz kereskedelmi hajók szabad áthaladásához a tengerszorosokon. A szultán ezen kívül elismerte Oroszország

³¹ Алексеев, Ю.Г.: Потомству в пример. О генерал-аншефе русской армии П. И. Панине. Военные знания, (1997) No. 3. 14–15.

³² Петров, А. Н.: Война России с Турцией и Польскими конфедератами с 1769–1774 года. Санкт-Петербург, 1874. Т. 5. 39–43.

védnökségét Havasalföld és Moldva felett, ráadásul vállalta négy és fél millió rubel hadisarc fizetését.³³

A kücsük-kajnardzsi béke Oroszországot fekete-tengeri nagyhatalommá tette, de a cári birodalom megerősítette pozícióit a Kaukázuson túli területek birtoklásában és a Balkánon is. A Fekete-tengerre való „kijárat” megszerzése és a déli területek biztos védelme a tatár betörésekkel szemben megnyitotta a földesurak előtt e vidék termékeny sztyeppéit, lehetővé tette a mezőgazdasági termékek nagyobb arányú kivitelét.

E jelentős sikereket méltányolva II. Katalin Pjotr Rumjancevet a „Zadunajskij” utónévvel tüntette ki, megörökítve a Dunán való átkelésének rendkívüli veszélyességét. Ezen kívül a cárnő gyémántokkal ékesített kardot ajándékozott neki, katonai bátorsága elismeréseként. Győzelmeiért és a béke sikeres megkötéséért Szent András-renddel is kitüntették, ami az uralkodónó egyik legjelentősebb nagyra becsülésének számított. 1775-ben II. Katalin Gomel környéki birtokot ajándékozott neki és leszármazottainak. 1779-ben ez a birtok 82 falura terjedt ki és 12.665 jobbágyportát jelentett. Ugyanebben az évben a cárnő harkovi és kurszki kormányzóvá is kinevezte, ahol közigazgatási tapasztalatait jól hasznosíthatta.³⁴

Rendkívül megtisztelő volt a cári tábornagy számára, hogy 1776-ban elkísérhette Pavel Petrovics trónörökös poroszországi utazására. Az előkelő orosz vendégeket Berlinben II. Frigyes porosz király is fogadta. Az ünnepségen az uralkodó utasította tábornokait, hogy nagyra becsülésük jeléül tiszti kalapjuk nélkül, fedetlen fővel jelenjenek meg a vendégek köszöntésén. A cári tábornagy hősieségének elismeréseként Potsdamban a poroszok hadgyakorlatot mutattak be a kaguli ütközet menetéről, amelyet maga II. Frigyes vezényelt. A katonai manőverek végén az uralkodó saját kezűleg tüntette ki Rumjancevet a Fekete Sas-rendjellel. Nagy megtiszteltetés volt, hogy a tábornagyot a cáreviccsel együtt hívták meg a Berliini Tudományos Akadémiára, ahol közvetlenül II. Frigyes mellett foglalt helyet, a német hercegek pedig csak mögöttük állhattak.³⁵

1779 februárjában a cárnő Rumjancevet a kurszki gubernium élére nevezte ki.³⁶ A kormányzóság szervezésének az előkészítésével a tábornagy 1779 tavaszától 1780 elejéig foglalkozott. Egyidejűleg Kis-Oroszország főkormányzói feladatait is ellátta, és arra törekedett, hogy Ukrajnát betagolja az Orosz Birodalom jogi és közigazgatási rendszerébe.

³³ Якушев, М. М.: Разгромленная Турция лежала у ног русской монархии. Кючук-кайнарджийский договор 1774 года. Военно-исторический журнал, (2021) No. 8. 42–49.

³⁴ Петров, М. Т.: Румянцев-Задунайский. Т. 1. Москва, 1993. 344–345.

³⁵ Ненахов, Ю. Ю.: Войны и кампании Фридриха Великого. Минск, 2002. 68–69.

³⁶ Степанов, В. Б.: Наместники и губернаторы Курского края, 1779–1917 гг. Исторические очерки. Курск, 2005. 64.

1787-ben, amikor kitört a második orosz–török háború, a cárnő Rumjancevet a 2. hadsereg parancsnokává nevezte ki, az 1. hadsereg élére pedig Grigorij Alekszandrovics Patjomkin (1739–1791) herceg³⁷ került, aki ez idő tájt az Orosz Birodalom egyik legbefolyásosabb embere, a Haditanács alelnöke és számos tisztség viselője volt. A cárnő egykori kegyencének kinevezése felettébb sértette a tábornagyot, mivel Patjomkint sem elméleti, sem gyakorlati szempontból nem tekintette alkalmas fővezérnek. Ezzel magyarázható, hogy 1789-ben Rumjancev összetűzésbe került a herceggel, aki mindenben igyekezett akadályozni a legyőzhetetlen katona hírében álló Pjotr Alekszandrovicsot. Ahol lehetett megnehezítette parancsnoki jogkörét: csökkentette az általa vezetett hadsereg létszámát, kevés élelmet és hadianyagot biztosított számára. Ezzel megszégyenítette Rumjancevet, aki nehezen viselte a megaláztatásokat, de tudta, hogy az 1. hadsereg parancsnoka még mindig Katalin cárnő bizalmát élvezi. Csak egyetlen választása maradt: lemondott a rábízott hadsereg irányításáról.³⁸

Ezt a kérését a hadvezetés gyorsan teljesítette, Pjotr Alekszandrovics pedig visszavonult ukrainai birtokára, Tasanyba. Itt kastélyt építtetett, de azt csak ritkán hagyta el. Ezekben a hónapokban már súlyosan beteg volt, II. Katalin halála után néhány nappal, 1796. december 7-én távozott az élők sorából.³⁹ Nagy tisztelője volt az orosz tábornagy személyének I. Pál (1796–1801) cár is, aki anyja, II. Katalin halála után került trónra és értesülve Rumjancev haláláról, az „orosz Turenne marsall”-nak nevezte.⁴⁰ A cár elismerését fejezte ki, hogy a pétervári udvarban három napos gyászt rendelt el emlékére. Alekszandr Szergejevics Puskin Rumjancevet a „kaguli partok Perunjá”-nak⁴¹ tartotta, aki a kereszténység felvétele előtti Kijevi Ruszban a főistennek számított. A költő által megfogalmazott analógia az utókor embere számára is egyértelmű: ahogyan a maga korában az istenek között Perun volt a leghatalmasabb, a 18. századi orosz hadvezérek közül kétségtelenül Rumjancev gróf volt hosszú időn át a legjelentősebb.

Gavriil Romanovics Gyerzsavin, a tambovi és karéliei kormányzó, kincstárnok, igazságügyi miniszter és kiváló költő az orosz tábornagyot Marcus Furius Camillushoz (Kr. e. 447–Kr. e. 365) hasonlította, aki az ókori Rómában az egyik legzseniálisabb hadvezérnek tekinthető. Róla közismert, hogy hat alkalommal volt „tribunus militum”, azaz a légiók legmagasabb rangú tisztségét töltötte be,

³⁷ Лопатин, В. С.: Потёмкин и его легенда. Москва, 2012.

³⁸ Капитонов: Фельдмаршал Румянцев. Документы, письма, воспоминания, 94–95.

³⁹ Валишевский, К. Ф.: Вокруг трона. Москва, 2004. 304.

⁴⁰ Пронин, А. А.: Гордость Отечества: русский Тюренн, русский Велисарий. Братишка, (2005) No. 10. 46.

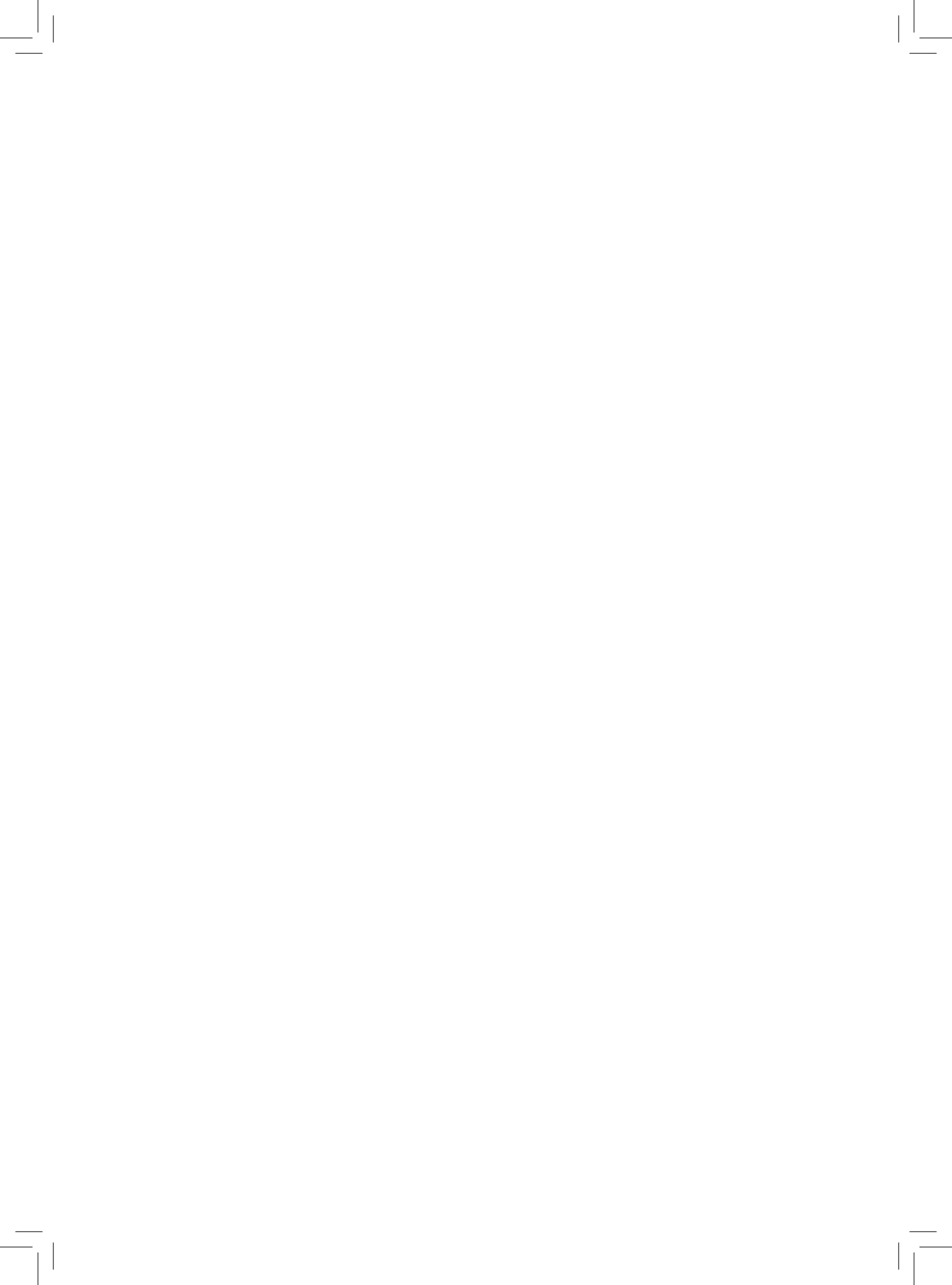
⁴¹ 1828-ban A. Sz. Puskin a „kaguli partok Perunjá”-nak nevezte Pjotr Rumjancev tábornagyot, az „Emlékezések Carszkoje Szelóról” című versében.

ötször pedig a diktátori rangot viselte. Camillus a római csapatokkal Kr. e. 391-ben legyőzte a gallokat, ezért „második honalapító”-nak nevezték el.⁴²

A cári birodalom nagyrabecsülését jelezte, hogy 1799-ben, a pétervári Mars-mezőn emlékművet építettek Rumjancev dicsőségére. A 21 méter magas obeliszk alkotója az olasz származású Vincenzo Brenna volt. A monumentumot 1809-ben Andrej Nyikiforovics Voronyihin szobrászművész felújította, aztán 1818-ban áthelyezték a Művészeti Akadémia és a Mensikov-palota közti térre. Korábban itt állt a pétervári kadétintézet épülete, ahol Pjotr Alekszandrovincs Rumjancev is tanult.⁴³ Az 1860-as évek végén az obeliszk körül virágos parkot létesítettek, amely az utókor örök háláját fejezi ki a legendás tábornagy személye iránt.

⁴² Приказчикова, Е. Е.: Культурные коды послания «К вельможе» А. С. Пушкина и их связь с философской проблематикой текста. Известия Уральского Государственного Университета, (1999) No. 11. 40–52.

⁴³ Меерович: Румянцев в Петербурге, 215–216.

VARGA BEÁTA

AZ UKRAJNAI KOZÁKSÁG HELYZETÉBEN BEKÖVETKEZETT VÁLTOZÁSOK II. KATALIN URALKODÁSA IDEJÉN

A 18. századtól kezdve a cári kormányzat az Oroszországhoz 1654-ben csatlakozott ukrajnai területekből¹ kialakult Hetmanátusban egyre következetesebben a kozákság teljes alárendelésére törekedett. Ez egyrészt az oszmán expanzió veszélyének csökkenésével magyarázható, továbbá fontos szerepet játszott az is, hogy az Orosz Birodalom fokozatosan kitolta a határait a Fekete-tenger északi partvidékéig, aminek köszönhetően a kelet európai steppe „belső” területté vált és ezáltal fokozatosan elveszítette határ- vagy peremvidék (окраина, пограничье) jellegét.

AZ UKRAJNAI KOZÁKSÁG A 15. SZÁZAD VÉGÉTŐL A 18. SZÁZAD KÖZEPÉIG

Az oszmán törökökkel és a krími tatárokkal szembeni védekezés miatt a Rzeczpospolita déli határvidékén a 15. század végétől kezdve egyre többen települtek át az ukrajnai területekről. A peremterületiségnek köszönhetően kialakult egyes közösségek – elsősorban a kozákok² – kiemelkedtek a társadalomból, amely utóbbiak többé-kevésbé függetlenek tudtak maradni az őket körülvevő állami keretektől. A 16. századtól vette kezdetét a Fekete-tenger északi medencéje felé irányuló egyre nagyobb arányú áttelepülés, amely folyamatot elsősorban az ún. *keleti steppei autonómia* motiválta. A végleges letelepüléshez azonban elengedhetetlenné vált az oszmán törökök és a krími tatárok kiűzése ebből a határ menti régióból, majd ezt követően ezen térség birtokbavétele, ami azonban a kezdeti sikertelenségeket követően csak a 18. század végére valósult meg.

¹ A 16. század végétől a „kraj” szóra visszavezethető ukrajnai régió a lengyel–litván állam déli államhatárral nem rögzített határvidékét foglalta magába. A 16–17. század fordulójától kezdve az „Ukrajna” terminus nem csak a „végeket” jelentette, hanem a Dnyeper középső folyása által határolt régiót, a mai Ukrajna központi részét.

² A kozák elnevezés a 15. század végétől kezdve a lengyel–litván állam déli határvidékén élő olyan nehezen fegyvelmezhető közösségekre vonatkozott, akik közé az észak- és nyugat-ukrajnai, valamint belarusz területekről a Dnyeperhez menekült szökött jobbágyok, elszegényedett városlakók és deklasszálódott kishemesek álltak, és egyedüli törvényes uruknak a lengyel királyt ismerték el.

A déli irányú expanzió során a lengyel–litván, majd a 17. század közepétől az orosz uralkodók is egyrészt a kozák „szabadságjogok” likvidálására törekedtek, ugyanakkor érdekeltek voltak a kozákság asszimilálásában és állami szolgálatba állításában is. A lengyel királyok fenyegető rendeletek sorával sem tudták kordában tartani a kozákokat,³ ezért inkább egy részüket a szolgálatukba fogadták. II. Zsigmond Ágost 1572-ben 300 kozákot vett állami lajstromba⁴, ami egyet jelentett de jure elismerésükkel.⁵ Az így kialakult ún. *Zaporizzsjai Hadban* szolgáló regisztrált kozákok számát Báthori István 500, majd 600 főre, III. Zsigmond pedig 1619-ben a fenyegető oszmán–török veszélyre tekintettel 3000 főre emelte. A lajstromozott kozákok adómentességet kaptak, mentesültek az egyházi és földesúri terhek alól, nem terjedt ki rájuk a helyi lengyel adminisztráció hatásköre, így önkormányzati jogot nyertek. A kevés költséggel járó és katonailag jól szervezett állami kozákságot a lengyel uralkodók bármikor bevethették az Oroszország, Svédország, Oszmán Birodalom és a Krími Kánság elleni harcokban.

A 17. század elejére a regisztrált kozákok aktívan politizáló katonasággá váltak, és szerettek volna bekerülni a lengyel–litván nemesség soraiba. A lengyel „nemesi köztársaságban” azonban eleve kudarcra volt ítélve azon törekvésük, hogy nemesi címmel ruházzák fel őket. Annak ellenére pedig, hogy az állami kozákok a 16. század végére meghatározó „honvédő elemmé” váltak, mindvégig csak segédcsapatokként kezelték őket a lengyel–litván állam hadszervezetében a nemesi felkelés (insurrectio) mellett.⁶ Ezzel a háttérbe szorítottsággal is magyarázható, hogy az 1630-as évekre a regisztrált kozákság jelentős része csatlakozott a szicskozákok által 1637-ben kirobbantott, Pavlo Pavljuk vezette felkeléshez. A lázadás leverését követően a szejm kiadta az 1638. évi „*Zaporizzsjai Kozák Had Ordinációja*” elnevezésű rendeletet,⁷ amely a lajstromozott kozákságot megfosztotta valamennyi korábban megszerzett privilégiumától.⁸ Az 1638-as rendelet következtében ugyanakkor egyre inkább egy állandó hadsereghez hasonlítottak:

³ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов Архив (a továbbiakban: Архив ЮЗР) Ч. 3. Т. 1. Киев, 1863. 4.; 12.; 28.; 33.; 44.; 84.; 130.; 190.; 200.; 253.

⁴ Щербак, Віталій: Запровадження козацьких реєстрів. Магістеріум. Історичні студії, Вип. 41. (2010) 9.

⁵ Грушевский, М. С.: История украинского казачества до соединения с Московским государством. Т. I. Киев, 1913. 185.

⁶ Magocsi, Paul Robert: A History of Ukraine. The Land and Its Peoples. Toronto, 2010. 196.

⁷ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т. Т. I. Москва, 1953. 255–256.

⁸ Jóllehet a lajstromozottak száma továbbra is hatezer fő maradt, saját választott vezetőjük nem lehetett, hanem az uralkodó által kinevezett lengyel nemesi származású felügyelő (komisszár) közvetlen fennhatósága alá kerültek.

rendszeres zsoldot kaptak és állandó harckészültségben kellett állniuk a lengyel–litván állam szolgálatában.

Az állami szolgálatba be nem került „szabad” kozákok a Dnyeper menti zuhógóknál alapították meg „katonaállamukat”, a *Zaporizzsjai Szics*et, amelynek szervezeti felépítése formálisan ugyan, de azonos jogot biztosított a szicskozákoknak.⁹ A lengyel–litván államban csak a hivatalosan állami szolgálatba fogadott regisztrált kozákok rendelkeztek de jure státusszal, míg az ún. szabad kozákok hivatalosan törvényen kívülieknek számítottak. A Rzeczpospolita keretén belül – mintegy állam az államban működő – a Zaporizzsjai Szics létezését a határvédelemben betöltött meghatározó szerepe miatt a lengyel–litván kormányzat megtűrte, ugyanis szüksége volt a mintegy 40 ezer főre becsülhető zaporizzsjai kozákság fegyveres erejére.

Az 1638-ban megregulázott regisztrált kozákok (Zaporizzsjai Had) és a szabad kozákok (Zaporizzsjai Szics) körében egyaránt nőtt az ellenállás – a kozákok ellen a szejmen többször fellépő – lengyel–litván nemességgel szemben, ami végül a Bogdan Hmelnickij által vezetett 1648–1654. évi mozgalomhoz és az ukrajnai területeknek a Rzeczpospolitától való elszakadásához vezetett. Az 1654-ben Oroszországhoz önkéntesen csatlakozott¹⁰ ukrajnai régiókból kiformálódó *Hetmanátus* hivatalos elnevezése a *Zaporizzsjai Had* lett, amely formulával egyszerre jelölték a Romanovok szolgálatában álló 60 ezer fős kozák sereget és a kozákezekre, mint adminisztratív egységekre épülő ukrajnai közigazgatási rendszert.

Az Ukrajna birtoklásáért kirobbant „*kelet-európai harmincéves háború*” (1654–1686)¹¹ idején 1667-ben a lengyel–litván és az orosz kormányzat megkötötte a 13 és fél évre szóló andruszovói fegyverszüneti egyezményt,¹² amelynek értelmében a Dnyeper folyó mentén felosztották egymás között az ukrajnai régiókat: Kelet-Ukrajna a Romanovok birtokában maradt, míg Nyugat-Ukrajna visszakerült a Rzeczpospolitához. A Zaporizzsjai Szics katonai ereje felett mindkét állam rendelkezési jogot kapott, de a szicskozákok továbbra sem ismerték el maguk felett egyetlen uralkodó fennhatóságát sem. 1686. május 6-án Moszk-

⁹ Скальковський, А. О.: Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994. 219–220.

¹⁰ Miután a Bogdan Hmelnickij által vezetett 1648–1654. évi ukrán mozgalom lényegesen veszített az erejéből, 1653. október 1-én a Zemszkij Szobor elfogadta a kozák vezetők azon kérelmét, hogy a cár a Zaporizzsjai Hadat fogadja a védnöksége alá.

¹¹ Gebei Sándor: Nagyhatalmak vetélkedése Ukrajnáért a XVII. század második felében. In: Gebei Sándor (Szerk.): Emberek és eszmék. Tanulmányok Vadász Sándor 70. születésnapjára. Eger, 2001. 193-204.

¹² Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное (a továbbiakban: ПСЗРИ) Собрание Первое. С 1649 по 12 декабря 1825. Т. 1. С 1649 по 1675. Санкт-Петербург, 1830. 656–669.

vában pedig aláírták az orosz–lengyel „örökbékét”¹³, megerősítve az 1667. évi rendelkezéseket.¹⁴

Az 1654–1708 közötti időszakban Moszkva ukrajnai politikája óvatos és viszonylag toleráns, ugyanakkor egyre határozottabb ukrajnai asszimilációs tendenciát mutatott, de Ivan Mazepa „árulásáig”¹⁵, illetve svéd oldalra történő átállásáig az orosz uralkodók részéről a Hetmanátusban nem mentek végbe komolyabb megszorító intézkedések az ukrajnai területek privilegizált helyzetében. 1708-tól kezdetét vette ugyan Kelet-Ukrajna szerves integrálásának¹⁶ folyamata Oroszország politikai kereteibe, de a Zaporizzsjai Had az 1760-as évek elejéig még meg tudta őrizni az autonóm jogkörrel rendelkező, katonai alapon szerveződő közigazgatási rendszerét.

A 16–18. század folyamán a Zaporizzsjai Szics fokozatosan változtatta a helyét illetve szállásterületét, de a szervezeti felépítését¹⁷ nem. A szicskozások 1654-től kezdve nem hivatalosan ugyan, de az orosz uralkodók fennhatósága alá kerültek és védték az immár orosz állam déli határvidékét. Erőteljes centralizációs politikát folytatott Moszkva a Sziccsel szemben, amelyet az orosz vezetés mindvégig a társadalmi elégedetlenség tűzfészkének tekintett. Amíg azonban a szicskozások meghatározó szerepet játszottak Oroszország délkeleti határainak védelmében, addig a cári kormányzat nem kockáztatta meg ellenük a nyílt fellépést. 1709-ben I. Péter azonban két cári ezredet küldött a Szics megbüntetésére és felosztatására, amiért egy csoportjuk Mazepa – és egyben XII. Károly svéd király – oldalára állt. Ezt követően a szabad kozákok egy része beolvadt a cári seregbe, míg többségük áttelepült a Krími Kánság területéhez tartozó Oleskibe, amely 1733-ig vált az új központjukká.¹⁸ 1734-ben végül Danilo Aposztol (1727–1734) hetmannak sikerült elérnie, hogy a cári kormányzat engedélyezze az egykori zaporizzsjai ko-

¹³ Бантыш-Каменский, Д. Н.: Источники Малороссийской истории. Часть 1. 1649–1687. Москва, 1858. 289–296.

¹⁴ Az orosz kormányzat, amely 1667-ben csak két évre kapta meg Kijevet, de azt követően sem adta át a Rzeczpospolitának, végleg megerősíthette a birtokjogát a város felett.

¹⁵ I. Péter számára Mazepa hetman átállása XII. Károly svéd király oldalára az árulás tipikus esetének számított, míg a hetman mindvégig amellel érvelt, hogy Ukrajna épsége érdekében kötelessége volt így tennie. Subtelny, Orest: Mazepa, Peter I. and the Question of Treason. Harvard Ukrainian Studies, Vol. 2. (1978) No. 2. 179.

¹⁶ I. Péter a hetmani kormányzat mellé cári felügyelőt nevezett ki, teljesen az ellenőrzése alá vonva ezáltal a Hetmanátus közigazgatási rendszerét.

¹⁷ Legfőbb hatalmi szervükké az évente január 1-én összehívott Hadsereg Rada vált, amelynek működése lényegében a katonai demokrácia elvén alapult: itt választották meg a legfőbb katonai vezetőiket, élen a kosevoj-atamánnal.

¹⁸ Скальковський: Історія Нової Січі, 236–250.

zákok számára a visszatelepülést Oroszország területére. Így jött létre az egykori Szcistől mintegy 6 km-re, Podpolnij mellett az ún. *Új Zaporizzsjai Szics*.¹⁹

A 18. század közepén az Orosz Birodalom több háborút is folytatott – nyugaton a poroszokkal, délen az oszmán törökökkel –, ezért a cári kormányzat az állami szolgálatban álló kozákság feltétlen katonai támogatása érdekében a Zaporizzsjai Had felé is engedékenynek mutatkozott. Valójában sajátos kölcsönös egymásraultaltság alakult ki a Romanov-uralkodók és a kozák elit között, amely utóbbi réteg a monarchiában látta azt a reális erőt, amely biztosíthatja számára az ukrajnai alávetett rétegek – a közkozákok és a jobbágyság – feletti privilegizált helyzetét. A Zaporizzsjai Had utolsó hetmanja Kirill Razumovszkij (1750–1764) lett, akit Erzsébet cárnő utasítására 1750 márciusában Hluhivben hetmanná „választottak”, majd októberben a Zaporizzsjai Szics²⁰ irányítása is hivatalosan az ő hatásköre alá került. Az új kozák vezető kormányzása alatt a hetmani cím ideiglenes újjáélesztésével²¹ úgy tűnhetett, hogy elérkezett a kedvező alkalom a megnyirbált ukrán autonómia helyreállítására.

AZ UKRAJNAI KOZÁKSÁG II. KATALIN URALKODÁSA IDEJÉN

1762-től azonban II. Katalin (1762–1796) került a trónra, aki a birodalma „eloroszosítására” törekedve kezdettől fogva a kelet-ukrajnai régió privilegizált státuszának megszüntetését helyezte előtérbe. 1763 szeptemberében Razumovszkij Hluhivbe általános gyűlést hívott össze, hogy megvitassák a Hetmanátus helyzetének megerősítésére irányuló reformok bevezetésének tervét. A Hluhivi Rada a II. Katalinhoz benyújtott kérvényében²² – többek között – azon korábbi szokás visszaállítását kérte, hogy a Romanovok minden új hetman választásakor megerősítik az 1654-es perejaszlavi egyezményt. Mivel a Rada törekvései nem estek

¹⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. Київ, 1995. 39–45.

²⁰ 1654-től kezdve a cári kormányzat a Hetmanátustól elkülönítve, külön közigazgatási egységként kezelte mind az első, mind a második Zaporizzsjai Szicsét.

²¹ I. Péter Ivan Mazepa „árulását” követően nem engedélyezte a Zaporizzsjai Had számára a szabad hetman-választást, hanem ő maga személyesen nevezte ki Ivan Szkoropadzkijt (1708–1722) a Zaporizzsjai Had élére. Az őt követő Pavlo Polubotoknak (1722–1724) a Kis-oroszországi Kollégiummal együtt kellett kormányoznia a Hetmanátust. Ezt követően az orosz uralkodók 1724–1727 és 1734–1750 között „szüneteltették” a hetmani intézményt, vagyis a hetman-választást sem engedélyezték és ők maguk sem neveztek ki kozák vezetőt.

²² Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине 2-й в 1764 г. Український історичний журнал, (1993) No. 7–8. 85–101.

egybe II. Katalin összbirodalmi terveivel, a császárnő 1764 januárjában magához kérte Razumovszkijt a cári udvarba és lemondatta a hetmani címéről.²³

1764. november 10-én II. Katalin elrendelte a hetman megfosztását a hivatalától és bejelentette a Hetmanátus megszüntetését, majd a bal parti Ukrajna területén az orosz közigazgatási rendszer bevezetését.²⁴ A cárnő az Orosz Birodalomba integrált ukrajnai területek élére Pjotr Rumjancevet²⁵ nevezte ki kormányzónak. Az egykori Hetmanátus területén az 1780-as évek elejére három kormányzóságot alakítottak ki – Kijevi, Csernyihivi és Novgorod-sziverszkiji –, amelyek a Kis-oroszországi Főkormányzóság hatásköre alá tartoztak.²⁶

Az 1768–1774 közötti első orosz–török háborúban a zaporizzsjai kozákok még az orosz sereg ütőképes részét képezték. Az 1774. évi kücsük-kajnardzsi béke értelmében az Orosz Birodalomhoz került a Dnyeper és a Déli-Bug alsó folyása közti régió és a Kerics-félsziget.²⁷ A szultán elismerte továbbá az 1470-es évek közepétől az oszmán szultánok vazallusi, illetve protektorátusi függésében álló Krími Kánság függetlenségét és szabad hajózást biztosított az orosz kereskedőhajók számára a Dardanellákon.²⁸ A háborúban elért katonai sikereket követően az orosz kormányzat elérkezettnek látta az időt a második Zaporizzsjai Szics felszámolására. II. Katalin úgy ítélte meg, hogy a fekete-tengeri kijárat megszerzése véget vetett a szicskozákok déli határok védelmében betöltött történelmi szerepének. Elsősorban ezzel magyarázható, hogy 1775. június 4-én az orosz csapatok, útban hazafelé a török háborúból, meglepetésszerű támadással szétverték a szicskozákokat, központjukat pedig lerombolták.²⁹ II. Katalinnak a Zaporizzsjai Szics újbóli megszüntetéséről és a zaporizzsjai kozák név használatának tilalmáról rendelkező 1775. augusztus 5-i ukázat³⁰ követően a szétszéledt kozákok pusztává vált területeket hagytak maguk után.

²³ Kegyvesztettsége ellenére megtarthatta az összes ukrajnai birtokát, amelyeket még Erzsébettől kapott szolgálataiért cserébe. Путро, Олексій: Гетьман України Кирило Розумовський (нові штрихи до соціально-політичного портрета). Український історичний журнал, (2002) No. 5. 105–118.

²⁴ Kohut, Zenon E.: *Russian Centralism and Ukrainian Antonomy (1760–1830)*. London, 1988. 102.

²⁵ Максимович, Г. А.: *Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией*. Нежин, 1913. 25.

²⁶ Дружинина, Е. И.: *Северное Причерноморье в 1775–1800*. Москва, 1959. 53.

²⁷ Достян, И. С.: *Значение Кючук-Кайнарджийского договора 1774 года в политике России на Балканах конца XVII–XX веков*. In: *Лециловская, И. И. (Ред.): Век Екатерины II. Россия и Балканы*. Москва, 1998. 45–50.

²⁸ Subtelny, Orest: *Ukraine. A History*. Toronto, 2005. 187.

²⁹ A szicskozákok egy része ezután török területre menekült és telepedett ott le a szultán engedélyével, míg többségük közkatonaként belépett a cári hadseregbe.

³⁰ Скальковський: *Історія Нової Січі*, 200.

A második Zaporizzsjai Szics végleges likvidálását a cári kormányzat részéről 1775-ben a katonai veszélyhelyzet csökkenése mellett több más tényező is befolyásolta. Egyrészt a zaporizzsjai kozákok olyan hatalmas területeket tartottak az ellenőrzésük alatt, ahová az orosz mezőgazdaság fellendítése szempontjából fontos, rendkívül termékeny csernozjom földek tartoztak.³¹ Meghatározó szerepet játszott továbbá a cári kormányzatnak a szicskozákok felé megnyilvánuló egyre erősebb bizalmatlansága azóta, hogy 1709-ben az északi háborúban egy részük Ivan Mazepát követve átállt XII. Károly oldalára.³² Ezenkívül az orosz expanzió fontos részét képezte a déli irányú terjeszkedés és a fekete-tengeri kijárat megszerzése, amely régiót a cári kormányzat szervesen be akarta integrálni az Orosz Birodalomba, majd pedig betelepíteni ezt a ritkán lakott térséget. Ebbe a centralizációs és integrációs orosz politikába azonban nem illeszkedett bele a Zaporizzsjai Szics viszonylagos különállása illetve a kozákok autonómiája.

1783-ban II. Katalin a bal parti kozák ezredeket³³ beolvasztotta az orosz hadseregbe, így az 1654-től a Romanovok szolgálatában álló, megkülönböztetett jogokkal és privilégiumokkal rendelkező Zaporizzsjai Had hivatalosan megszűnt létezni. Az egykori Hetmanátus területén minden adóköteles polgár besorozhatóvá vált, ezáltal megszűnt a fegyveres erők kizárólagos kozák jellege az ukrajnai területeken. A későbbiekben ugyan többször előfordult, hogy vészhelyzet esetén ideiglenes jelleggel speciális kozák egységeket hoztak létre, de a háborús konfliktusok lezárulása után minden esetben feloszlatták azokat.

G. A. Patyomkin, „Új-Oroszország”³⁴ főkormányzója (1774–1783) célul tűzte ki a zaporizzsjai „hagyományok” teljes és végleges felszámolását, ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy a további déli irányú – Konstantinápolyig terjedő – orosz expanzióhoz a továbbiakban is szükség lehet a kozákok támogatására. Miután a kormányzó bejárta az Oroszország által újonnan elfoglalt területeket, azzal szembesült, hogy a birodalom déli határai nyitottak és kevésbé védhetőek, továbbra is kitéve az állandó oszmán és tatár támadásoknak. Mivel a déli erődítményrendszer tervezett megerősítése hosszabb időt vett igénybe, ezért átmeneti megoldásként az ukrajnai kozákok egy részének állami szolgálatba fogadása kínálkozott. II. Katalin jóváhagyásával a kormányzó 1783. július 1-én egy felhívást

³¹ Маркевич, А. И.: Южная Русь при Екатерине II. Одесса, 1893. 8–9

³² Чухліб, Т.: Козаки і Монархи – Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. Київ, 2009. 477–478.

³³ Az 1654. évi perejaszlavi egyezményben és a „Márciusi cikkelyekben” 60 ezer főben meghatározott Zaporizzsjai Had létszáma az 1720-as évekre 20 ezer főre csökkent.

³⁴ Az Új-Oroszországi guberniumot II. Katalin 1764-ben a déli határok megerősítése és védelme érdekében hozta létre, ahová az ukrajnai területeket is becsatolták. A guberniumot 1783-ban beolvasztották az első orosz–török háború során megszerzett területekből kialakított Jekajterinoszlavi kormányzóságba (1783–1796).

adott ki, amelyben „(...) azokat a kozákokat, akik az egykori Zaporizzsjai Hadban szolgáltak (...) újra kozák elnevezéssel állami szolgálatba hívja (...)”³⁵

Az első orosz–török háború lezárulását követően II. Katalin egyelőre csak a protekturátusát kényszerítette rá a Krími Kánságra, területének Oroszországba integrálásához még nem látta elérkezettnek az időpontot. A krími tatárok azonban nehezen viselték a látszatfüggetlenségüket és 1781-ben felkelést robbantottak ki Sahin-Giraj vezetésével. A cárnő büntető-expedíciót indított ellenük és 1782 augusztusában elrendelte az orosz csapatok bevonulását a Krím-félszigetre, majd 1783. április 8-án a Krími Kánságnak az Orosz Birodalom kötelékébe történő inkorporációjáról rendelkező manifesztum³⁶ következtében Oroszország újabb tengerparti sávhoz jutott Tamany és Kinburn között. Az orosz kormányzat a Krími Kánság területét szervesen beolvasztotta a birodalmi közigazgatási rendszerbe *Tavriai kormányzóság*³⁷ néven, és Patyomkin ezen régió főkormányzói címét is megkapta.

1783 őszére az orosz diplomaták arra a következtetésre jutottak, hogy „(...) a törökök feltehetőleg nem fognak a Krímről vitázni, hacsak Európa nem viszonyul másképpen ehhez a kérdéshez.”³⁸ Az európai nagyhatalmak azonban nem kívántak beavatkozni az orosz–oszmán konfliktusba, így a Porta az 1783. december 28-i³⁹ deklarációjában hivatalosan is elismerte a Krími Kánságnak az Orosz Birodalom kötelékébe vonását. A cári vezető körök számára ugyanakkor nyilvánvaló volt, hogy a szultán kényszerhelyzetben tette ezt a kijelentését és csak idő kérdése egy újabb háború kitörése. Az Orosz Birodalomnak a Fekete-tenger térségében megélenkülő expanziója és a kücsük-kajnardzsi békében elért pozícióinak megerősödése veszélyeztette a Portát, ezért az újabb katonai összeütközés elkerülhetetlennek tűnt. A szultán 1787 augusztusában megtámadta a Kinburn közelében állomásozó orosz hadihajókat, ezzel kezdetét vette az újabb összecsapás a két birodalom között. A második orosz–török háború sikeres befejezése után a cári kormányzatnak ismét nem volt szüksége a kozákok fegyveres erejére, ugyanis az 1792. évi iasi-i béke⁴⁰ értelmében II. Katalin megtartotta az 1783-ban anektált Krími Kánságot és a Fekete-tenger egész északi partvidéke az ellenőrzése alá került.

Még a háborút megelőzően az egykori zaporizzsjai kozákok is – az Oszmán Birodalommal újra kieleződő konfliktusra hivatkozva – többször a cári kormány-

³⁵ Скальковський: Історія Нової Січі, 573.

³⁶ Присоединение Крыма к России 1783–1796 гг. Сборник документов. Москва, 2019. 73–74.

³⁷ Az új tartomány a Krím-félszigetet, a Perekoptól északra elterülő steppét és a Tamany-félszigetet foglalta magába.

³⁸ Ромм, Жильбер: Путешествие в Крым в 1786 г. Ленинград, 1941. 44.

³⁹ Присоединение Крыма к России 1783–1796, 95–97.

⁴⁰ Юзефович, Т. П. (Сост.): Договоры России с Востоком политические и торговые. Санкт-Петербург, 1869. 41–49.

zathoz fordultak azzal a kéréssel, hogy II. Katalin engedélyezze a Zaporizzsjai Szics visszaállítását és jelöljön ki számukra egy új szállásterületet.⁴¹ 1787-ben a cárnő személyesen akarta megtekinteni az új déli tartományok kolonizációjának sikereit és a térség gazdasági fejlődésének alakulását.⁴² II. Katalin ukrajnai utazását kihasználva, az egykori szicskozákok küldöttsége személyesen fordult a kérésükkel az uralkodónőhöz, aminek az eredményeképpen a császárnő a zaporizzsjai kozákság intézményének újraélesztéséről rendelkezett, de szűkebb körű jogokkal és új elnevezéssel.⁴³ G. A. Patyomkin korábbi, 1783-as felhívására hamarosan 5300-an összegyűltek a „legkiválóbb katonák közül”, akik készen álltak állami szolgálatban a déli határok védelmére.⁴⁴ Szidor Belij és Anton Golovatj vezetésével – többségében az 1775 után szétszéledt szicskozákokból – szerveződött meg az ún. „Húséges zaporizzsjai kozákok serege”, amely katonai egység részben visszakapta a Zaporizzsjai Szics egykori hatalmi jelvényeit⁴⁵ és azt a feladatot kapták, hogy védelmezzék a déli határvidéket, amely a Krími Kánság 1783. évi orosz birtokbavételét követően egészen a Kubány folyóig húzódott. A „Húséges zaporizzsjai kozákok seregét”, a későbbiekben átnevezték „Húséges fekete-tengeri kozákok seregének”, végül pedig egyszerűen „Fekete-tengeri seregnek”. A cári kormányzat részéről a fokozatos névváltoztatás következetesnek tekinthető, ugyanis miután a második orosz–török háborút követően csökkent a veszély, II. Katalin először a „zaporizzsjai”, majd pedig a „kozák” jelző elvételével tudatosítani kívánta a kozákokban, hogy a legkevésbé sem áll szándékában a privilegizált helyzetű Zaporizzsjai Szics visszaállítását engedélyezni.

A második orosz–török háború lezárulását követően II. Katalin 1792-ben – június 30-i⁴⁶ és július 1-i⁴⁷ keltezéssel – kiadott két rendeletet, amelyekben kollektív önkormányzati joggal ruházta fel a fekete-tengeri kozákokat és ezáltal megteremtették az alapját a „Fekete-tengeri sereg” szervezeti felépítésének. Jóllehet saját „katonai vezetőséggel” – atamán, bíró és írnok - rendelkeztek, ami a

⁴¹ Российский государственный военно-исторический архив (a továbbiakban: РГВИА.) Ф. 52. Оп. 1/194. Д. 304. Ч. 1. Л. 1.; 3.

⁴² Шаманаев, А. В.: Путешествия в Крым Екатерины II и Александра I и становление системы сохранения исторического наследия Северного Причерноморья. Известия Уральского федерального университета, Сер. 2. (2014) No. 3. 80.

⁴³ Дмитренко, И. И.: Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: Т. 1. Кубанский край. Кавказская линия. Черноморское войско казачье. Хоперские казаки: 1737–1801 гг. Санкт-Петербург, 1896. 6.

⁴⁴ РГВИА. Ф. 52. Оп. 1/194. Д. 304. 4.1. Л.8.; 10-Юооб., 12.; 18.; 25.; 32–34.; Д.304. 4.2. Л.1–32.; Д.311. 4.1. Л. 100–136.

⁴⁵ Bulava, zászló, buncsuk, címeres pecsét, tollas buzogány, üstdob, vezéri dob.

⁴⁶ ПСЗРИ. Т. XXIII. Санкт-Петербург, 1830. 342–343.

⁴⁷ Уо. 346.

„katonai demokrácia” látszatát biztosította számukra, mégis jelentősen korlátozta a „szabadságjogaikat”, hogy közigazgatásilag a tavrjai kormányzónak lettek alárendelve. Jóllehet a sereg elnevezése többször változott, kezdettől fogva lovas- és gyalogos-egységekre oszlott és kiemelkedő érdemeket szereztek Oroszországnak az oszmán szultánnal vívott háborúiban.⁴⁸ Mindezen érdemeik ellenére nem rendelkeztek a számukra kijelölt saját szállásterülettel. Katonai szolgálataikért cserében arra számítottak, hogy az orosz kormányzattól megkapják szállásterületként az oszmánoktól újonnan elhódított ocsakovi régiót és ennek reményében már be is rendezkedtek ebben a térségben. A cárnő azonban egyrészt politikai okokból nem engedélyezte itt számukra a letelepedést, másrészt befolyásos orosz arisztokrata családok is szerették volna megszerezni ezeket a gazdag földeket. Így 1792–1794 között a fekete-tengeri kozákok kénytelenek voltak átköltözni a számukra kijelölt új területre, a Kubán folyó vidékére.⁴⁹ Végül ez a térség mégis kedvezőnek bizonyult számukra a tradicionális „zaporizzsjai életforma” fenntartása szempontjából.⁵⁰

ÖSSZEGZÉS

A Zaporizzsjai Szics 1775. évi feloszlását követően a II. Katalin részéről az egykori szicskozákoknak tett engedmények és a „Fekete-tengeri sereg” létrehozása az Orosz Birodalom déli határvidékén, az adott történelmi helyzetben mintegy „átmeneti állami szükségletnek” tekinthető. A cári kormányzat csak addig engedélyezte az egykori szicskozák „szabadságjogok” részleges visszaállítását, amíg szükség volt rájuk a déli határvédelemben. Ez egyben azt is jelentette, hogy az Orosz Birodalom geopolitikai érdekei a 18. század végéig felülírták a cári kormányzatnak a zaporizzsjai „demokratikus tradíciókkal” szembeni ellenérzéseit. A második orosz–török háború (1787–1792) kitörésekor G. A. Patyomkin felvetette az uralkodónőnek a hivatalos állami szolgálatban álló Zaporizzsjai Had visszaállításának lehetőségét is az őket korábbiakban megillető kiváltságok nélkül, de erre II. Katalin végül nem adott engedélyt.

⁴⁸ Фелицын, Е. Д.: О материалах для истории войны с Турцией 1788–1791 гг., хранящихся в Кубанском Войсковом Архиве. Записки Одесского общества истории и древностей Т. 19. 1896. 28–34.

⁴⁹ Попка, И. Д.: Черноморские казаки в их гражданском и военном быту : очерки края, общества, вооруженной силы и службы. Санкт-Петербург, 1858. 117.

⁵⁰ Кунин, Ю. Ю.: Социокультурное значение Черноморской кордонной линии в развитии Кубанского казачьего края, конец XVIII – вторая половина XIX век. – Автореферат диссертации. Краснодар, 1998. <https://cheloveknauka.com/sotsiokulturnoe-znachenie-chernomorskoy-kordonnoy-linii-v-razvitii-kubanskogo-kazachiego-kraya-konets-viii-vtoraya-polovi> (Elérés: 2022. október 22.).

DINNYÉS PATRIK

GYERMEK VAGY UNOKA? ALEKSZANDR PAVLOVICS NAGYHERCEG FIATALKORI ÉVEI

Bodnár Erzsébet kutatásainak egyik fő területe I. Sándor orosz cár (1801–1825) uralkodása, de jegyez tanulmányt a „nem hivatalos” (tehát 1796 előtti) és hivatalos trónörökösi időszakáról (1796–1801) is.¹ Mivel előbbi érinti saját kutatási korszakunkat, a köszöntés jegyében I. Sándor nagyherceg-kori éveit vesszük vizsgálat alá, II. Katalin (1762–1796) halálával bezárólag. A téma újbóli felevenítését indokolja az is, hogy Bodnár Erzsébet legutóbbi, témát érintő írását követő évben publikáltak egy új, Sándor nagyherceg neveltetéséhez kapcsolódó forrást.² Erre külön is kitérünk majd a következőkben.

Alekszandr Pavlovics, magyarosan Sándor nagyherceg 1777. december 12/24-én³ született Szentpéterváron. Édesapja Pavel Petrovics nagyherceg, az Orosz Birodalom trónörököse, később I. Pál néven annak uralkodója (1796–1801). Édesanyja Marija Fjodorovna nagyhercegné volt. Az újszülött a Sándor nevet Alekszandr Nyevszkij után kapta, de olyan nem kisebb személyiség is példaként lebegett a névadó előtt, mint Nagy Sándor. A névadók azonban nem a szülők, hanem a nagyszülő, II. Katalin volt, aki a sorban következő fiúgyermeknek sem véletlenül adatta a Konsztantyin nevet.⁴

Sándor tehát a nagyhercegi pár első gyermekeként látott napvilágot. Neveltetésének alakulásában kulcsszerepet játszott, hogy a felemelkedő Orosz Biroda-

¹ Bodnár Erzsébet: I. Sándor (1777–1825) környezete a trónörökös szellemi érésének idején és uralkodásának (1801–1825) kezdeti időszakában. In: Szabó Tünde – Szili Sándor (Szerk.): Életutak, életrajzok. Hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában VI. A 2016-os tudományos felolvasóülés anyaga. Szombathely, 2016. 32–44.

² Андреев, А. Ю.: Отчет Ф. С. Лагарпа о воспитании великих князей Александра и Константина Павловичей за 1791 год. Вестник ПСТГУ. Серия II: История. История Русской Православной Церкви. 2017. Вып. 77. 141–152.

³ Az első dátum jelöli az Oroszországban akkoriban még használatos Julián-, a második pedig a Gergely-naptár szerinti időpontot.

⁴ Русский архив. Историко-литературный сборник. Вып. 9–12. Москва, 1878. 38–39., 57. A névválasztás itt sem véletlen, példaként említhető Nagy Konstantin császár (306–337), a kereszténnyé lett Római Birodalom uralkodója, vagy a Bizánci Birodalom utolsó császára, XI. Konstantin császár (1448–1453). Carrère d’Encausse, Hélène: II. Katalin. Budapest, 2006. 229.

lom majdani trónvárományosa volt, ami miatt születése után elválasztották apjától és anyjától, hogy teljes mértékben II. Katalin elképzelései szerint történjék nevelése.⁵ A nevelés fő felelősének kezdetben Praszkovja Ivanovna Gesslert és Szofja Ivanovna Benkendorft bízta meg, de utóbbi 1783-ban bekövetkezett halála után az addig egyébként Pál nagyherceg nevelésével is megbízott Nyikolaj Ivanovics Szaltikovot⁶ rendelte Sándor mellé a cárnő.⁷ Később ugyanez történt Konsztantynnal is, ellenben a nagyhercegi pár további hét gyermekével ezt már nem tették meg.⁸

Megjegyzendő, hogy korábban ugyanígy a gyermek Pált is elszakították anyjától, hogy az akkor uralkodó I. Erzsébet (1741–1762) elképzelései szerint történjen nevelése.⁹ Ez a szétválasztottság tovább rontotta II. Katalin és Pál esélyeit, hogy valamikor bensőséges viszony alakulhasson ki közöttük. Sőt, megállapítható, hogy gyakorlatilag riválisként tekintettek egymásra.¹⁰ Amíg tehát II. Katalin saját fiát, a hivatalos trónörökösét annak idején nem formálhatta saját elképzelései szerint, unokáját, a majdani trónörökösét igen. Előre bocsátva, hogy még erre visszatérünk, de már most fontos leszögezni: II. Katalin teljes mértékben mellőzte Pált az államigazgatás minden területéről, gyakorlatilag száműzte gatcsinai birtokára, ahol saját „kisudvar” rendezett be a trónörökös.¹¹ Egyébként a történetírásban konszenzus van azzal kapcsolatban, hogy II. Katalin eleve ki akarta zárni Pált az öröklésből, helyette pedig az unokáját, Sándort kívánta utódjának. Ez természetesen hatással volt apa-fiú kapcsolatára is, igaz nem olyan mértékben, mint ahogy azt II. Katalin remélte.¹² Talán kissé modernebb kifejezéssel, de azt mondhatnánk, hogy II. Katalin – egyébként hozott mintaként – a saját fiával való bizalmatlan kapcsolatot átörökítette fia és unokája kapcsolatára is.

⁵ Bodnár: I. Sándor (1777–1825) környezete, 32; Carrère d’Encausse: II. Katalin, 217.

⁶ Салтыков, Николай Иванович (1736–1816). Miután 1773-ban II. Katalin felmentette Ny. I. Panyint Pál nagyherceg nevelői megbízásából, helyére Ny. I. Szaltikovot jelölte ki, amelyet ő 1783-ig be is töltött. Így elmondható, hogy azonos volt a nevelője apának (Pálnak) és fiának (Sándornak és Konsztantynnak). Русский биографический словарь (a továbbiakban: РБС). Сабанеев–Смыслов. (Под ред.): А. А. Половцова. Т. 18. Санкт-Петербург, 1904. 68–69.; 100–102.

⁷ Bodnár: I. Sándor (1777–1825) környezete, 33.; РБС, Т. 18., 102.

⁸ Carrère d’Encausse: II. Katalin, 318.

⁹ Bodnár: I. Sándor (1777–1825) környezete, 32.

¹⁰ Carrère d’Encausse: II. Katalin, 213–217.

¹¹ II. Katalin számára Pál társuralkodóvá való tétele ellen II. József és Mária Terézia „hatalomért folyó harca” elrettentő példa volt, ugyanis meg volt róla győződve, hogy Bécsben „a fiú” fokozatosan és feltartóztatlanul háttérbe szorítja az anyját. Carrère d’Encausse: II. Katalin, 318.

¹² Bodnár: I. Sándor (1777–1825) környezete, 37.

A cárnő által személyesen összeállított oktatási program ugyanúgy figyelt mind a szellemi, mind a fizikai nevelésre.¹³ Utóbbi spártai jellegű volt: kemény ágyon való alvás (a tábori körülményekhez való szoktatás gyanánt), állandóan nyitott ablak (hogy hozzászokjon a különböző, leginkább katonai zajokhoz), testedzés, úszás. Ennek eredményeképpen egészséges, edzett ifjú, majd férfi lett belőle, apjának szöges ellentéte.¹⁴

Első hallásra a szellemi nevelésére kitűzött két fő cél is szemben állt az apja által favorizált, porosz-orientált világnézettel: a (1) francia felvilágosodás és az (2) orosz realitás megismertetése. II. Katalin 1783-ban, Sándor nagyherceg hétéves korában¹⁵ rendelte mellé (és Konsztantyin öccse mellé) a svájci Frédéric-César de La Harpe-ot¹⁶ nevelőnek. Az említett két nevelési cél közül az ő feladata volt az első, a második pedig – a nagyhercegek nevelésének általános felügyelete mellett – Ny. I. Szaltikové.¹⁷ A fő hangsúly a humán tárgyakon volt, különös tekintettel az idegen nyelvekre. Ennek megfelelően Sándor öt nyelven volt képes folyékonyan beszélni: legjobban franciául, legrosszabbul oroszul.¹⁸ Hozzá kell tenni azonban, hogy korábban Nyikita Ivanovics Panyin gróf is hasonló alapossággal állította össze Pál nevelőjeként a tanulmányi programot.¹⁹ Őt is a kor jeles tudósai tanították a különböző tudományokra, és vele kapcsolatban is ismert, hogy legalább 4–5 nyelvet bírt.²⁰ Ugyanakkor az oktatásában jelenlevő két fő irány, illetve nagyanyja és apja különbözősége is komoly hatást gyakorolt az ifjú Sándor személyiségére.²¹

¹³ Carrère d'Encausse: II. Katalin, 260.

¹⁴ Bodnár: I. Sándor (1777–1825) környezete, 33.; Carrère d'Encausse: II. Katalin, 229.

¹⁵ Hélène Carrère d'Encausse tévesen tizenkét éves kort említ, pedig La Harpe 1783-tól kezdte meg nevelői munkáját. Carrère d'Encausse: II. Katalin, 229.; Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона (a továbbiakban: ЭСБЕ). Култрагой–Лед. Т. XVII. Санкт-Петербург, 1896. 224.

¹⁶ Frédéric-César de La Harpe (1754–1838). Svájci politikus, felvilágosult gondolkodó. Kezdetben Bernben volt ügyvéd, majd Grimm javaslatára került a szentpétervári udvarba nevelőnek. Később politikai szerepet is vállalt Svájcban, de hatása volt I. Sándorra a bécsi kongresszus idején. Élete utolsó szakaszában visszavonultan élt. ЭСБЕ, Т. XVII, 224.

¹⁷ Bodnár: I. Sándor (1777–1825) környezete, 34; Dmytryshyn, Basil: A History of Russia. 1971. 328.

¹⁸ Bodnár: I. Sándor (1777–1825) környezete, 33–35; Carrère d'Encausse: II. Katalin, 229–230; Heller, Mihail: Az Orosz Birodalom története. Budapest, 1996. 400.

¹⁹ Heller: Az Orosz Birodalom története, 388.; Dinnyés Patrik: Az orosz külügyek irányítója: Nyikita Ivanovics Panyin (1718–1783). In: Új nemzedék. MOSZT Könyvek 11. Pécs, 2018. 32.

²⁰ Зазулина, Н. Н.: Миссия великого князя. Путешествие Павла Петровича в 1781–1782 года. Москва, 2015. 7.; 19.; Heller: Az Orosz Birodalom története, 388.

²¹ Dmytryshyn: A history of Russia, 328–329.

II. Katalin különleges ragaszkodással vett részt unokái nevelésében. Személyesen töltött velük időt, mesélt nekik és játszott velük. Talán pótolja mindazt, amit saját gyermekeinek²² nem ad(hat)ott meg. Nevelő célzattal még egy saját kezével írt, orosz nyelvű „ábécéskönyvet”²³ is összeállított, kifejezetten Sándornak dedikálva.²⁴

Sándor már kamaszkorú volt, amikor intenzívebb kapcsolatba kerülhetett a gatcsinai birtokon berendezkedő szüleivel. Erről az időszakról Bodnár Erzsébet kiemeli, hogy a két-három napnyi ott tartózkodás során a „(...) katonai ismereteket, a vak fegyelmet sajátíttatták el vele.”²⁵ Azonban Hélène Carrère d’Encausse felhívja rá a figyelmet, hogy Gatcsina sem csupán katonai tábor volt, hiszen Pálnak anyjától is volt mit örökölnie, jelen esetben a kultúra és társadalmi kérdések iránti érdeklődését. Mintegy ötvenezer kötetes, saját maga által is gyakran látogatott könyvtárral rendelkezett, „(...) kápolnákat (a lutheránusoknak), iskolákat, kórházat épített. A mezőgazdaság gépesítésével kísérletezik földjein.”²⁶ Minden erénye azonban – Carrère d’Encausse véleménye szerint – természetének, anyja iránti neheztelésének és gyanakvó jellemének áldozata lett. Mindezek ellenére II. Katalin hiába várja, hogy Sándor a számára engedélyezett gatcsinai látogatások tapasztalatainak eredményeképpen maga is apja ellen forduljon annak „nyilvánvaló” uralkodásra való alkalmatlansága miatt, ez másképpen történik. Az addig csak rossz fényben feltüntetett Pál – túlkapasai ellenére is – fokozatosan elnyerte fiának megbecsülését.²⁷ Itt elsősorban érzelembeli kötődés kialakulásáról lehet szó, ami egyébként Pálban is lejátszódott korábban, amikor apjával, a hatalomra kerülő III. Péterrel a korábban nemlétező kapcsolatuk helyett intenzívebb érintkezés állt elő.²⁸ Éppen ezért nem cáfolhatjuk A. B. Kamenskij azon megállapítását, miszerint a 18. század második felének orosz uralkodói kifejezetten elődjük uralkodását igyekeztek rossz fényben feltüntetni. Így hatalomra jutása után III. Péter Erzsébet, II. Katalin III. Péter, I. Pál II. Katalin végül pedig I. Sándor I. Pál

²² A szakirodalomban nincs egyetértés II. Katalin törvénytelen gyermekeinek számával kapcsolatban, de bizonyos, hogy több is volt neki.

²³ Az általunk használt reprint verzió: Екатерина II: Бабушкина азбука великому князю Александру Павловичу. Москва, 2004. Az eredeti lelőhelye: Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 2. Д. 117. Л. 1–39об.

²⁴ Carrère d’Encausse: II. Katalin, 232.; Heller: Az Orosz Birodalom története, 400.

²⁵ Bodnár: I. Sándor (1777–1825) környezete, 36.; Heller: Az Orosz Birodalom története, 401.

²⁶ Carrère d’Encausse: II. Katalin, 230.

²⁷ Bodnár: I. Sándor (1777–1825) környezete, 36.; Carrère d’Encausse: II. Katalin, 230–231., 538–540.

²⁸ Зазулина: Миссия великого князя, 15.

uralkodását illetve komoly kritikával.²⁹ Ez azonban minden esetben egy új uralkodó hatalomra lépését követő „államügy”, tehát nem zárja ki annak eshetőségét, hogy Sándor nagyherceg kötődni kezdett apjához.

A. J. Andrejev³⁰ 2017-ben publikált egy új dokumentumot: La Harpe 1791. december 22-i³¹ jelentését, az akkor tizennégy éves Sándor és tizenkettő éves Konsztantyin nagyhercegek neveléséről.³² Természetesen La Harpe nevelői szerepéről, egyéb jelentéseiről már bőszeges forrásközlés és szakirodalom áll rendelkezésre, amelyet Jurjevics gazdagon részletez lábjegyzetben.³³ Mindezt tehát már inkább csak árnyalni tudja a forrás, teljesen újat már nem mondhat.

Mint kiderül, a közölt forrás két példányban maradt fenn, francia nyelven. Az egyiket 1795-ben több másik dokumentummal egyetemben, mintegy végelszámolás gyanánt küldte La Harpe II. Katalinnak. Ezt az Orosz Föderáció Állami Levéltárában őrzik.³⁴ Emellett van egy másik verzió is, amely a svájci nevelő saját példánya, ez pedig a Lausanne Kantoni és Egyetemi Könyvtár La Harpe fondjában³⁵ található. A két változat között lényegi különbség nincsen, a svájci változat még tartalmaz néhány későbbi bejegyzést. A közölt fordítás ez utóbbi alapján készült.³⁶ A forrás alapvetően bemutatja La Harpe pedagógiai módszerét, nevelési irányzatának alapelveit, illetve a nagyhercegek jellemvonásait és képességeiket. A beszámoló a tanított tárgyaknak megfelelően tagolódik pontokra. Az első a francia nyelv, ezt követi a geográfia, a történelem, a matematika, a geometria és végül a filozófia.³⁷ A teljes forrás magyarra fordításától, vagy akár csak tételes ismertetésétől eltekintén, ehelyett egy választott pontot (történelem) mutatnánk be részletesebben, így bemutatva a szöveg struktúráját.

A jelentés történelmi tanulmányokkal foglalkozó pontjának első részében arról olvashatunk, hogy a nagyhercegek Edward Gibbon angol történész *A Római Birodalom hanyatlásának és bukásának történetéről* munkáját tanulmányozták,

²⁹ Каменский, А. Б.: От Петра I до Павла I. Реформы в России XVIII века. Москва, 2001. 277.

³⁰ A. J. Andrejev egyéb publikációjában is foglalkozott La Harpe nevelői tevékenységével. Андреев, Андрей Юрьевич: Воспитание великих князей Александра и Константина Павловичей глазами Ф. С. Лагарпа. Филаретовский альманах, 2013. No. 9. 90–122.

³¹ Egyértelmű bizonyíték nincs rá, de vélhetően ez a dátum a Julián-naptár szerinti időpontot takarja. Ez esetben Gergely-naptár szerint ez már a következő évre esik: 1792. január 2.

³² A forráshoz az előtanulmányt és megjegyzéseket A. J. Andrejev jegyzi, míg magát a forrást franciából oroszra V. A. Milcsina fordította.

³³ Андреев: Отчет Ф. С. Лагарпа, 142.

³⁴ Государственный архив Российской Федерации, Ф. 728. Оп. 1. № 290. Л. 140–144.

³⁵ BCU Lausanne, Fonds La Harpe, H42. 3.

³⁶ Андреев: Отчет Ф. С. Лагарпа, 144.

³⁷ Uo. 145–150.

egészen Hérakleiosz bizánci császár (610–641) uralkodásáig. A nevelő megjegyzi, hogy sajnos nem tudtak tovább haladni, amíg meg nem kapták a további köteteket. Ez egyébként egy igen friss munka volt, Gibbon összesen hat kötetes fő műve 1776 és 1788 között jelent meg. La Harpe később még visszatér erre a munkára és megjegyzi, hogy Sándor nagyherceggel Jusztiniánusz uralkodása kapcsán kitértek külön a francia jogtudós, Jean Domat *Polgári törvények természetes rendjükben* című munkájára.

Gibbon után La Harpe megjegyzi, hogy „Őfelségeik közül az idősebb”³⁸ olvasott valamennyit angol nyelven Mohamedről, a keresztes hadjáratokról és Cola di Rienzo 14. századi római köztársaságáról. Ezután mindketten az Egyesült Tartományokkal, a német, az angol, a francia és az ázsiai történelemmel – az iszlám terjedésétől a török térhódításig – foglalkoztak. De nem csak angol történeti munkákat forgattak: Sándor számára előkerült még Montesquieu *A rómaiak nagysága és hanyatlása*, de Mably abbé *Franciaország története*, de Méhégan *A modern történelem képe* és Michael Schmidt *A németek története* című munkája is.³⁹

Az elkövetkező időszak tervei között Condillac szerepel kiemelt helyen, a kronológia szerint pedig a 17. század kezdete, különös hangsúlyt fektetve az európai közjog történetének fejlődésére egészen 1763-ig. Kifejezetten Sándor számára pedig még Montesquieu *A törvények szelleméről* című munkája.

A történelmi tanulmányok jelentésének záró megjegyzésében La Harpe némileg elmarasztalja Konsztantyin nagyherceget (erre az egész jelentés végén részletesebben is visszatér), egyben felhívja levele címzettjének figyelmét arra, hogy szükséges lesz számára az ismétlés, a korábbi tananyag kapcsán elfelejtett ismeretek felelevenítésére.⁴⁰ Andrejev egyébként az előtanulmányában megjegyzi, hogy a svájci nevelő jelentéseiben bár több a Konsztantyint érintő negatív kritika, nem rejti véka alá a Sándorral kapcsolatban tapasztalt negatív benyomásokat sem, mint például „(...) lustaság, makacsság, önuralom gyakorlásának hiánya, színészkedés, hogy mindenkinek megféleljen, a vágyakozás azíránt, hogy mindig dicséretet kapjon stb.”⁴¹

Az egész jelentésnek a végén Konsztantyin nagyherceg nem kielégítő előremenetele az utolsó téma. La Harpe először vázolja a helyzetet, aztán javaslatot is tesz a megoldására, majd a végén kifejti aggodalmát, hogy ezek hiányában féltő, hogy mi lesz a főhercegből a jövőben. A zárómondat egyben egy ajánlat is: amennyiben Szaltikov érdeklődését felkeltette a jelentés ezen része, örömmel

³⁸ „Старший из Их Высочеств”. A szövegben sokszor szerepelnek ilyen jelzőkkel a nagyhercegek, mint „idősebb”, „fiatalabb” vagy „testvére”.

³⁹ Андреев: Отчет Ф. С. Лягарпа, 147–148.

⁴⁰ Uo. 148.; 150.

⁴¹ Uo. 144.

gondolkodik tovább a probléma megoldásához szükséges lépésekről.⁴² Ennek a dokumentumnak a végén tehát nem esik különösebben szó Sándor nagyhercegről, ami azt sejteti, hogy a nevelő elégedett az ő teljesítményével.

A most közölt La Harpe-forrás – tudomásunk szerint – az utolsó jelentés, de a témában nem utolsó levél N. I. Szaltikovnak. Éppen a dokumentumban található egy a svájci nevelő általi utólagos bejegyzést, amiben három későbbi levélre hivatkozik 1794-ből.⁴³ Bár La Harpe csak 1795-ben tért haza, 1792 elején kilátásba került, majd az év végén a megvalósítás szakaszába lépett Sándor kiházasításának kérdése. Emiatt pedig a foglalkozások egyre inkább elmaradoztak. Ez azonban nem azt jelenti, hogy megszűnt volna minden érintkezés tanító és tanítvány között, a személyes búcsút követően levelezésen keresztül tartották a kapcsolatot.⁴⁴

1792 végén Sándor nagyherceget elkezdték felkészíteni a házasságra, aminek – annak fényében, hogy II. Katalin őt szerette volna utódjául a trónon – különös jelentősége volt.⁴⁵ Ahogy Sándor nevelésének minden területére, II. Katalin szuverén jogot formált a házasság kérdésének eldöntésére is. A cárnő unokája szüleinek beavatása és beleegyezése nélkül jelölte ki az arát: Luise Marie von Badent, ortodox hitre való áttérését követően Jelizaveta Alekszejevna.⁴⁶ Mindezt olyan határozottsággal vezényelte le, ahogy annak idején saját fiának, Pálnak házassági ügyeit is, amelyek szintén diplomáciai célokat szolgáltak.⁴⁷

II. Katalin halálával egy merőben új világ köszöntött be Oroszországban. I. Pál mindent másképpen kívánt csinálni, mint az öt évtizedeken keresztül háttérbe szorító anyja. A rengeteg intézkedés eredményeképpen például hét tábornagyot, háromszáz tábornokot és kétezer tisztet nyugdíjaztatott.⁴⁸ Mindezek fényében különösen érdekes, hogy N. I. Szaltikov II. Katalin bizalma után I. Pálét is élvezte, hiszen hatalomra lépését követően a Katonai Kollégium (gyakorlatilag Hadügyminisztérium) vezetőjévé és tábornaggyá nevezte ki. N. I. Szaltikov orosz udvar általi megbecsültsége I. Sándor uralkodása alatt sem csökkent.⁴⁹

⁴² A. J. Andrejev tanulmányában megjegyzi, hogy a későbbiekben egyébként La Harpe Konsztantyin nagyherceggel volt a legjobb kapcsolatban. Андреев: Отчет Ф. С. Лагарпа, 144., 150.

⁴³ 1794. május 6., július 30., és szeptember 16.

⁴⁴ Bodnár: I. Sándor (1777–1825) környezete, 37.

⁴⁵ Андреев: Отчет Ф. С. Лагарпа, 144.

⁴⁶ Bodnár: I. Sándor (1777–1825) környezete, 36.; Carrère d'Encausse: II. Katalin, 231.

⁴⁷ Шарф, Клаус: Екатерина II, Германия и немцы. Новое литературное обозрение. Москва, 2015. 263.

⁴⁸ Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: Oroszország története. Pannonica, 2001. 294.

⁴⁹ РБС, Т. 18., 102–103.

Az uralkodóváltás azonban nemcsak az ország életében hozott új helyzetet, hanem Sándor nagyhercegében is. Elvesztette legfőbb pártfogóját, a nagyszabású terveket szövögető nagymamát. Ezzel párhuzamosan azonban nem kapta vissza teljesen apját sem. I. Pál uralkodásának első évfordulóján módosította a még I. Péter által 1722-ben kreált örökösödési törvényt olyan módon, hogy csak a fiúutód örökölhette a trónt, mivel az nem került egyértelműen rögzítésre, hogy csak az elsőszülött fiúról van-e szó, Sándor örökösödése veszélyben foroghatott. Az utolsó hónapokban forgott is, hiszen úgy tűnt, hogy a cár mást – a saját maga által eszközölt öröklési rendnek ellentmondóan – kíván örökösének.⁵⁰ A háttérben azonban folyamatosan növekedett az elégedetlenség Pál uralkodásával kapcsolatban, ami végül aztán újabb palotaforradalmat hozott el.

⁵⁰ Font–Krausz–Niederhauser–Szvák: Oroszország története, 295.

A BALKÁN ÉS A MEDITERRÁNEUM A 19. SZÁZADBAN

BÍRÓ LÁSZLÓ

A MODERN SZERB ÁLLAMISÁG KEZDETEI ÉS OROSZORSZÁG

Már a 18. század második felében megszülettek az első tervezetek a szerb államiság megteremtéséről, vagy más, romantikusabb megközelítésben a szerb állam újbóli feltámasztásáról. Az első programot IV. Arzén (Arsenije IV Jovanović Šakabenta) ipeki pátriárka dolgozta ki a Szerbiában, Albániában, Bosznia-Hercegovinában és más területeken élő „illír–raškai nép” egyesítésére 1736-ban. Illíria olyan (vazallus) jogállással rendelkezne Ausztriában, mint Magyarország, vallási tekintetben pedig a konstantinápolyi pátriárkátustól függne. A tervezet a szerbek magyarországi privilégiumait vette alapul a helyi közigazgatás megszervezésében. Az Oroszországban tábornoki rangra emelkedő szerb David Nerandžić Grigorij Potyemkin hercegnek írt két levelében (1785, 1788) a montenegrói és a környező szerbek államát álmodta meg, miután Oroszország kiszorítja onnan a törököket. Thököly Szávát (Sava Tekelija) is foglalkoztatta a szerb állam megújításának gondolata. 1804-ben egy tervezetet küldött Napóleonnak, amelyben leszögezte, hogy Szerbia csak egy része annak a területnek, ahol szerbek élnek. A szerb területek – az Adriai-tengertől a Fekete-tengerig – egyesítése nyomán létrejövő állam Franciaország szövetségeseként ellensúlyt képezhet az Oszmán Birodalommal szemben. Vele ellentétben Stevan Stratimirović karlócai metropolita, szintén 1804-ben, Alekszandra Pavlovna gyóntatópapjának adta át tervezetét,¹ amelyben kifejtette, hogy a szerbek Oroszországba vetik bizalmukat, hogy az biztosítja „politikai létüket”. Elképzelése szerint az orosz uralkodónak el kellene érnie, hogy a szultán önállóságot adjon a szerb területeknek, orosz védnökség és felügyelet alatt (mint például a Jón-szigeteknek), adót viszont továbbra is fizetnének a szultánnak. A szerb–szláv állam uralkodója a cár vagy valamelyik rokona lenne. Jovan Jovanović bácskai püspök is 1804-ben menesztett küldöttet az orosz udvarba, hogy az orosz uralkodók korábbi ígéreteinek megfelelően I. Sándor segítse elő Dusan cár országának megújítását.²

A tervezeteknél mindazonáltal lényegesebbnek bizonyultak a helyi társadalmi és nemzetközi politikai-diplomáciai viszonyok. Az ipeki pátriárkátus megszünte-

¹ Ami azt bizonyítja, hogy korántsem volt egységes a szerbség politikai állásfoglalása.

² Ljušić, Radoš: Srpska državnost 19 veka. Beograd, 2008. 19–26.

tése (1766) után a Belgrádi pasalikban a kenézek vezetése alatt álló önkormányzat jelentette a politikai intézményrendszer alapját. Hadzsi Musztafa pasa idején a Porta szabályozta a terület adminisztrációját: a pasalikot a vezír irányította a török hatóságokkal (a rendelkezésekben szerepelt egy meghatározatlan funkciójú szerb főkenéz is), a nahijékben (néhány községből álló adminisztratív egység) az oborkenézek szedték be az adót, így ők voltak a nahijék vezetői. 1796 áprilisában a 12 oborkenéz megválasztotta a főkenézt (Petar Đurović). Ez a bizonyos mértékű szervezettség segítette elő, hogy miután a dahik tekintélyes szerbeket meggyilkoltak, a szerbek fel tudtak lépni ellenük. 1804. február 2/14-én³, Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepén gyűlést tartottak Orašacban, amelyen döntést hoztak arról, hogy felkelést indítanak a dahik ellen. A felkelés vezetőjévé Đorđe Petrović Karađorđét választották. Ezzel megkezdődött az első szerb felkelés, amelynek vezetői ekkor még lojálisak voltak a szultánhoz.⁴

Az 1805. április–májusi, Pećaniban tartott szerb skupštinán (népgyűlésen) a résztvevők úgy döntöttek: küldöttséget menesztenek a szultánhoz Konstantinápolyba. A következő igényeket fogalmazták meg: előjárókat (starešina) választhassanak, akik a szultán védnöksége alatt „kormányozzák a népet”; maguk szedhessék be az adókat és közvetlenül Konstantinápolyba vihessék; a török katonák és hivatalnokok viszont hagyják el a vidéket. Emellett a szerbek választhassanak egy főkenézt. Az 1805. augusztusi népgyűlésen pedig létrehozták a felszabadított területek igazgatására a Kormányzótanácsot (Praviteljstvujušci sovjet), amely elnökből és 12, nahijéként egy-egy választott tagból állt. Meghatározták a Tanács és a vožd (vezér) jogköreit. A Tanácsnak törvényhozó és végrehajtó hatalma volt, és tervbe vették, hogy hat popečiteljt (minisztert) neveznek ki a különböző ügyekre (had-, pénz-, igazság-, bel-, kül-, oktatás- és egyházügy). Emellett világi és egyházi bíróságokat állítottak fel. Ezek voltak az első lépések a szerb állami intézményrendszer megszervezésére.⁵

A helyi ügyként indult szerb felkelés idővel a nemzetközi diplomáciai-politikai eseményekben is szerepet kapott. Oroszország esetében az egyik állandó

³ A szövegben szereplő kettős dátumok a julián/gregorián naptár szerinti időpontot, a szimpla dátumok pedig a Gergely-naptár szerinti változatot mutatják.

⁴ A szerb felkelésre összefoglalóan magyarul: Demeter Gábor – Peykovska, Penka – Bíró László (et al.): *Balkán-kronológia I. A birodalmak szorításában, 1700–1878.* Budapest–Szófia, 2020. 51–70. Lásd még például: Стојанчевић, Владимир: Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII века до 1839. In: Стојанчевић, Владимир (Ур.): *Историја српског народа.* Књ. 5, св. 1. Београд, 1981. 5–158.; Mitrinović, Čedomil: *Jugoslovenske narodne skupštine i sabori.* Београд, 1937. 1–13.

⁵ A szerb államszervezet kialakítására: Ljušić: *Srpska državnost 19 veka, 69–88.*; Krkljuš, Ljubomirka: *Povodom dvestote godišnjice Prvog srpskog ustanka.* Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, Vol. 38. (2004) 7–24.; Mikavica, Dejan: *Ustavno pitanje u Karađorđevoj Srbiji 1804–1813.* Istraživanja [Novi Sad], (2009) Br. 20. 139–161.

nagy cél az Oszmán Birodalom kiszorítása volt a Kaukázus és a Fekete-tenger térségéből (Moldva, Havasalföld), majd ez a törekvés kiterjedt a Balkánra is. Az orosz–török háborúban (1806–1812) a szerbek Oroszország szövetségesei lettek, ami a szerb állam megteremtése szempontjából nagy jelentőségű tényezővé vált.⁶ Az első felkelés idején Oroszország támogatta a szerb katonai lépéseket, a szerb intézmények kiépítését, tervezeteket készített, melyekben még az odahaza nem támogatott hatalommegosztás elve is megjelent.⁷

OROSZ TERVEZETEK, SZERB SKUPŠTINÁK AZ ELSŐ FELKELÉS IDEJÉN

Az első szerb felkelés vezetői is tisztában voltak azzal, hogy ügyük érdekében meg kell nyerni valamelyik nagyhatalom támogatását. 1804. szeptember elején egy négyfős delegációt menesztettek Szentpétervárra. A küldöttséget novemberben kétszer is fogadta Adam Czartoryski külügyminiszter. A delegáció közölte, hogy a szerbek felkeltek a török ellen (erről már Oroszországban is tudtak), és a törökök kiűzéséhez a szintén ortodox vallású oroszok segítségére számítanak. A megbeszéléseken a támogató szép szavak mellett a miniszter azt mondta, hogy „Szerbia nagyon messze van Oroszországtól”, a Franciaország elleni háborúban Oroszország és az Oszmán Birodalom szövetségesei, így most sem fegyvereket, sem sereget, sem tiszteket nem tud adni, ezért sokkal célszerűbbnek látszik megállapodásra jutni a Portával az autonóm jogokról.⁸

Az orosz politika a pozsonyi béke (1805. december 26.) után változott meg, mivel Franciaország – a dalmáciai és Kotori-öböli területszerzéseknek köszönhetően – közelebb került a Balkánhoz, így Szerbiához is, és orosz szempontból féltő volt, hogy Franciaország befolyása alá vonhat újabb területeket is. Az új helyzet – miként Szentpéterváron, az államtanács ülésén 1805–1806 fordulóján megállapították – az orosz–török viszonyt is módosíthatja. Azért, hogy Napóleon ne hatolhasson be Törökország balkáni birtokaiba, „(...) az összes szláv államból a Kotori-öböltől Szerbiáig egy egységes, független államot kell létrehozni Törökország uralma és Oroszország védnöksége alatt”. 1806 februárjában az orosz külügyminisztérium erőteljesebb fellépésre szólította fel I. Sándort, majd áprilisban Czartoryski egy szláv–szerb állam létrehozását tartotta célszerűnek Törökország

⁶ A szerb–orosz kapcsolatokra például: Попов, Нил: Россия и Сербия. Исторический очерк русского покровительства Сербии с 1806 по 1856 годъ. Москва, 1869.; Грачев, Виктор Петрович: Первое сербское восстание и Россия во время русско-турецкой войны 1806–1812 гг. Москва, 2010.; Terzić, Slavenko: Rusija i srpsko pitanje 1804–1815. Novi Sad, 2012.

⁷ Kandić, Ljubica: Rusija i ustavni razvoj Srbije u prvoj polovini XIX veka – do 1839. Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, (1972) Br. 1–3. 281–295.

⁸ Memoari Prote Matije Nenadovića. Beograd, 1867. 122–124.

fősége alatt. A Porta az elképzelésre a szerbek elleni támadással válaszolt, illetve kizárta az oroszokat a Petar Ičkóval folytatott tárgyalásokról.⁹

Francia nyomásra 1806. december végén a Porta hadat üzent Oroszországnak. Ezt követően Johann von Michelson (oroszosan Ivan Mihelszon) tábornok, a dunai hadsereg parancsnoka kiadta a parancsot: Irány a Duna! Oroszország ezt követően határozottan kiállt a szerb felkelők mellett: 1807. január 11/23-án levelet küldött a szerbeknek, melyben feltette a kérdést, készen állnak-e a közös harcra, illetve felszólította őket, hogy utasítsák el a török béketervezetet¹⁰ és orosz segítséggel harcoljanak a teljes függetlenségért. Karadorđe elfogadta a javaslatot.

A kapcsolatok elmélyítésére, annak megállapítására, hogy a szerbek hajlandóak-e az oroszokkal együtt harcolni, Vidin és Belgrád felől támadni, valamint milyen szándékaik vannak Franciaországot illetően, továbbá a szerb katonai potenciál és a szerb belső politikai viszonyok felmérésére májusban Belgrádba küldték az orosz szolgálatban álló Filippo Paulucci (oroszosan Filipp Oszipovics Paulucci) ezredest. Pauluccit bemutatták Karadorđénak is, és a vele való találkozáson, június 28./július 10-én Negotinban egy közös dokumentumot fogalmaztak meg, amely a történeti irodalomban a Paulucci-konvenció nevet kapta.

A szöveg szerint a szerb nép arra kéri az orosz uralkodót, hogy rövid időn belül jelöljön ki egy (ország)kormányzót (zemleupravitel’), aki rendet teremt, és a nép hagyományainak megfelelő alkotmányt vezet be I. Sándor nevében. A magát az orosz uralkodó védelmébe helyező szerb nép azt várja el, hogy a szerb földből soha semmi ne vesszen el, hogy ne legyenek újra földesurak, és ily módon senki ne kerüljön jobbágysorba. A következő pontok azt tartalmazták, hogy a különböző személyeket (így a katonai tisztségekre is) az uralkodó nevezi ki, a biztonság érdekében az erődítményekbe a szerb katonák mellé orosz egységeket is helyeznek, továbbá felsorolták a szükséges katonai felszerelést.¹¹

⁹ Грачев, Виктор Петрович: План создания «нового порядка» на Балканах и негативные последствия его неудачной реализации в первой половине 1807 г. In: Волков, В. К. (Отв. ред.): Двести лет новой сербской государственности. К юбилею начала Первого сербского восстания 1804–1813 гг. Санкт-Петербург, 2005. 57–64.

¹⁰ Még 1806. július 13-án küldte Karadorđe Konstantinápolyba Petar Ičkót, hogy kössön békét a Portával. A szerbek feltétele az volt, hogy az adókat egy gazdasági tisztviselőnek, adószedőnek (muhaszil) adják át, akit a szultán küld, így közvetlenül neki is számol el; a határokat szerbek védik; a „gonosz” törökök távoznak. Szeptemberben, a ruméliai katonai vereség után a törökök hajlandóságot mutattak az Ičko által javasolt béke elfogadására, és autonómiát ígértek a szerbeknek. 1807. január 25-én a Porta fermánt is kiadott. Végül március közepén a szendrői skupština elutasította a békét.

¹¹ Karadorđe és Paulucci tárgyalásának jegyzőkönyve. Negotin, 1807. június 28. In: Грачев, В. П. – Данилова, Н. П. (Сост.): Первое сербское восстание 1804–1813 гг. и Россия. Том 1. 1804–1807. Москва, 1980. 386–387. Lásd még: Šarkić, Srđan: Ruski projekti državno uredenja ustaničke Srbije. Prvi deo – takozvana „Paulučijeva konvencija”. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, Vol. 47. (2013) Br. 2. 25–37.; Попов: Россия и Сербия, 60.

A konvenció soha nem lépett életbe, mivel I. Sándor nem fogadta el. A negotini tárgyalás előtt ugyanis néhány nappal találkozott I. Sándor cár és Bonaparte Napóleon Tilsitben. A tilsiti béke (1807. július 7.) értelmében Napóleon vállalta, hogy megpróbál közvetíteni a negyedik koalíciós háborúban vesztes Oroszország és az Oszmán Birodalom között. Minderről azonban Negotinban nem tudtak. A dokumentum katonai pontjai így nem teljesültek. Hasonlóképpen, Oroszország nem küldött hivatalnokokat sem.

Az orosz történetírásban többféleképpen értelmezik a találkozót: az egyik felfogás szerint ez tekinthető a „felkelő” Szerbia első nemzetközi megállapodásának, míg a másik megközelítés – főképpen Pauluccira hivatkozva – a szerbek kérésének tekinti a konvenciót, és azt hangsúlyozza: Oroszországnak sem szándéka, sem ereje nem volt, hogy hatalmát a Duna jobb partjára is kiterjessze.¹² A szerb történetírás azt tartja lényegesnek, hogy Karadörde, felismerve az igazi orosz szándékokat, nem tette rá a pecsétjét a megállapodásra (teljhatalmú megbízottja azonban aláírta), így a megállapodás tényleges volta is kétségbe vonható. A szerb történészek azt emelik ki, hogy a megállapodással Oroszország ki akarta építeni azt a rendszert, amellyel Szerbiát tőle függő országgá/tartománnyá teheti. Ennek érdekében kívánta a Karadördével versengő nemzetségek támogatását megszerezni, köztük a megállapodás megszövegezésében részt vevő és azt aláíró Milenko Stojkovićét és Jeremija Gagicét. Ugyanakkor Karadörde is önálló szerb fejedelemséget akart létrehozni, amelyben ő uralkodik, de az adott körülmények között szüksége volt a segítségre.¹³

1807 nyarán a szerb felkelés vezetői azt kérték Michelsohntól, hogy küldjenek Szerbiába egy „minisztert”, akiben bízhatnak, egyetlen kikötésük az volt, hogy csak görög ne legyen. I. Sándor csak félig hallgatta meg a kérést, mert delegáltja, Konsztantyin Rodofinyikin államtanácsos görög felmenőkkel rendelkezett, maga azonban már Oroszországban született. Rodofinyikin 1807. augusztus elejétől 1809 augusztusáig tartózkodott Szerbiában, de később még többször visszatért.¹⁴

Rodofinyikin már érkezésekor tisztában volt a helyi viszonyokkal, az orosz diplomácia pedig korábban is foglalkozott az Oszmán Birodalomban élő nemzetek politikai rendszerének megszervezésével. 1807. augusztus 8/20-án Rodofinyikin befejezte *A szerb kormány megalakítása* című, 12 pontból álló tervezetét, amely a szerb állam belső politikai berendezkedését, a helyi közigazgatási és bírósági rendszert vázolta, valamint magában foglalta egy szervezett (állandó) hadsereg létrehozását („különösen Szerbia, amelyet minden oldalról ellenségek

¹² Šarkić: Ruski projekti državnog uređenja ustaničke Srbije. Prvi deo, 35.

¹³ Никитин, Сергей Александрович: О так называемой „конвенции Паулуччи – Кара-Георгий”. *Balkanica*, Vol. 8. (1977) 235–245.

¹⁴ Белов, Михаил Валерьевич: Первое сербское восстание 1804—1813 гг. и Россия. События, документы, историография. Нижний Новгород, 1999. 77—80.

vesznek körül, nem létezhet hadsereg nélkül, és a hadsereget nem lehet csak vízzel és szavakkal fenntartani”, ezért ki kell jelölni a megfelelő forrásokat a fenntartására, emellett létre kell hozni a katonai rangokat stb.). A legfőbb hangsúlyt a Kormányzó Szenátus (így a szövegben) működésére helyezte. Belgrádban a fejedelem (aki kegyelmet gyakorolhat, de a büntetés joga a bíróság kezében marad) vezetésével Kormányzó Szenátust hoznak létre, melynek tagjai a nahijék katonai vezetői (voždi), a korábbi Kormányzótanács tagjai (életük végéig), továbbá akiket most neveznek ki, valamint a nahijék is küldenek egy-egy tagot (őket háromévente újak váltják). A fejedelemnek három szavazata van, a többieknek egy. Minden nahije élére kormányzót neveznek ki, aki a jövedelmek beszédéséért felelős, valamint évente ítélkezik a nahije lakosai ügyében (vagyis bíróságot állít fel). A Szenátus jogkörei a következőkre terjednek ki: a jövedelmek a Szenátus hatáskörében vannak, senki más nem állhat elő „követelésekkel”, a katonai főparancsnokot a Szenátus nevezi ki, háborúról és békéről senki más nem dönthet, a Szenátusból csak egyhangú szavazással lehet bárkit is kizárni.

Rodofinyikin akkor érkezett Szerbiába, amikor éles volt a Karađorđe és a vele szemben álló starešinák (nemzetiségfők) közötti harc.¹⁵ Az orosz diplomata észrevette, hogy Karađorđe olyan berendezkedést szeretne, amelyben „megerősödik az ő legfőbb hatalma az országban. Katonai ügyekben ténylegesen mindenki elismeri őt fővezérnek – egyébként mindegyik parancsnok a saját nahijéjében azt csinál, amit akar”; és most tudja, hogy orosz segítség nélkül mindaz, amit eddig elért, elveszik.¹⁶ Az orosz diplomata inkább Karađorđe ellenzékét támogatta, ezért is igyekezett a Szenátus hatáskörét megnövelni. Ugyanakkor a Szenátussal egy új intézmény is létrejött (volna), a választott személyek és életfogytiglani szenátorok egyfajta gyűlése, és megjelent a fejedelem hatalmának bizonyos korlátozása is. Rodofinyikin azt szorgalmazta, hogy a szerbiai berendezkedés és rendszer a havasalföldihez és a moldáviaihoz hasonlítson, és orosz bábáskodás mellett működjön.¹⁷

A tervezet azonban – mivel I. Sándor nem szentesítette – nem valósult meg. 1808 végén, Szentpéterváron – részben külpolitikai okokból – már nem akartak erőszakosan beavatkozni a szerb belső viszonyokba¹⁸, és az a felfogást vált

¹⁵ Šarkić, Srđan: Ruski projekti državnog uređenja ustaničke Srbije. Drugi deo – Rodofinikinov projekt. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, Vol. 48. (2014) Br. 2. 25–37.

¹⁶ Rodofinyikin jelentése Alekszandr Prozorovszkij tábornoknak, Belgrád, 1807. november 9. In: Грачев – Данилова: Первое сербское восстание 1804–1813 гг., 432.

¹⁷ Попов: Россия и Сербия, 66.

¹⁸ Nem is tudtak volna az oroszok határozottabban beavatkozni, mert korábban, 1807 júliusában fegyverszünetet kötöttek az Oszmán Birodalommal. A sloboziai békeszerződés előkészítése során Oroszország kiállt a szerb érdekek mellett, majd Prozorovszkij orosz tábornok, az orosz dunai hadsereg főparancsnoka 1808. május 13-án levelet küldött Karađorđénak, amelyben

uralkodóvá, hogy meg kell nyerni a szerbek bizalmát. Ehhez először is meg kell ismerni, mit gondolnak, és mit akarnak a szerbek, majd olyan intézkedéseket kell Oroszországnak támogatni a nemzetközi kongresszuson, amelyeket a törökök megengednek, Szerbia függetlensége azonban prioritást élvez.¹⁹

1809. január 13/25-én Alekszandr Prozorovszkij tábornok Iași-ban egy szerb delegációt fogadott (Pavle Popović, Ivan Jugović, Janićije Đurić). A szerb igényekre (Szerbia teljes függetlenségének elismerése, a Porta mondjon le a főhatalomról, a határok meghúzása) a tábornok azt válaszolta, Szerbiának meg kell elégednie azzal, hogy Oroszország védelme alatt áll, adót kell fizetnie a töröknek. Az Oszmán Birodalommal kötendő békébe Oroszország a következőket kívánta bevenni: teljes amnesztia a szerbeknek, teljes belső önállóság, az orosz uralkodó védelme, 100 ezer gros adó fizetése, vagyis mindezek a pontok nagyjából megegyeztek az ickói béke tartalmával. Az új szultán, II. Mahmud azonban nem mutatott hajlandóságot az orosz kormánnyal való egyezsége. 1809 tavaszán újrakezdődtek a harcok a szerbek és a törökök között.²⁰

Ha nem is az orosz tervezetek alapján – mivel azzal sem a vožd, sem a starešinák nem voltak elégedettek –, de megkezdődött az államszervezet kiépítése. 1808. november végétől a Kormányzótanács számos rendeletet hozott (Szerbiát 12 körzetre osztották, a Tanács székhelye Belgrád, összeírták a fegyverre foghatókat, idegenek nem vehetnek házat Szerbiában stb.), majd december 6/18-án a belgrádi skupština elfogadta az alkotmányos rendelkezést, amely rendezte a megválasztott fejedelem (többé már nem fővezér) és a Kormányzótanács viszonyát, valamint kijelölte a legfőbb méltóságok viselőit. Karađorđét örökletes fejedelemnek ismerték el. A Tanácsot a fejedelem alá rendelték, és a legfőbb bírói szervezetté nyilvánították.

A harc a központosító törekvések és a nahijék önkormányzatiságához ragaszkodók között azonban tovább folytatódott. 1811. január 7–13/19–25-én a bel-

arra hívta fel a figyelmét, hogy használja ki a fegyverszünetet. A levél Szerbia társadalmi és alkotmányos berendezkedésére vonatkozó tanácsokat is tartalmazott (biztosítani kell a keresztények betelepítését Szerbiába, a szabad kereskedelmet, a keresztények élet- és vagyonbiztonságát, senkit sem szabad elítélni bírói ítélet nélkül stb.). Az erfurti konvenciót követően – melyben egyébként Szerbiáról nem esett szó (Napóleon és I. Sándor találkozójukon a román fejedelemségeket és a finn területeket Oroszország érdekszférájába sorolták) – Prozorovszkij és Rodofinyikin levelezésében kirajzolódtak az orosz elképzelések (a fejedelem hatalma, a Tanács feladatköre, a felszabadulás után orosz törvényeket kell bevezetni, orosz védnökség, de a szerbeknek adót kell fizetni az Oszmán Birodalomnak). Šarkić, Srđan: Ruski projekti državog uredenja ustaničke Srbije. Treći deo – saveti kneza Prozorovskog. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, Vol. 49. (2015) Br. 2. 418–423.

¹⁹ I. Sándor utasítását (1809. február 5.) idézi Belov, Mihail V.: Osobenost rane etape uspostavljanja nove srpske državnosti i uloga Rusije. In: Rudić, Srđan – Nikoforov, Konstantin (Od. ur.): Rusija/SSSR i državnost Srbije/Jugoslavije. Beograd, 2018. 22.

²⁰ Šarkić: Ruski projekti državog uredenja ustaničke Srbije. Treći deo, 424–428.

grádi gyűlésen átalakították az államszervezetet: a Kormányzótanács a starešinák és a skupština végrehajtó szerve lett, hat feladatkörrel (had-, bel-, kül-, pénz-, művelődés- és igazságügy) és hat miniszterrel (popečitelj). Karađorđét fővezérnek és a Kormányzótanács elnökének ismerték el (újabb alkotmányos intézkedések). Rendezték a központi hatalom és a nahijék viszonyát is. Ezzel befejeződött a szerb államszervezet alapjainak kiépítése, egyúttal Karađorđe is hatalmának csúcspontjára jutott. A szerb történetírás – miközben nem hallgatja el a külső hatásokat és a Habsburg birodalmi és magyarországi szerbek eszmei-elméleti hozzájárulását – azt emeli ki, hogy az állami intézményeket gyakorlatilag önállóan hozták létre a szerbek.²¹

Önmagában az államszervezet megteremtése nem volt elegendő annak működéséhez, a Portának is el kellett fogadnia a rendszert. Az orosz–török háborút lezáró bukaresti békében (1812. május 28.) Szerbia a középkor óta először jelent meg újra mint politikai szubjektum. A béke 8. cikkelye szerint a szerbeknek át kell adniuk a fegyvereiket, a felkelésben részt vevők amnesztiában részesülnek, Szerbia az Oszmán Birodalom része marad (a garnizonokban török hadak állomásozhatnak), de bizonyos autonóm, belső igazgatási jogokat kapott.

A szerbek elégedetlenek voltak a kapott jogokkal, mivel úgy vélték, az első felkelés során már elérték függetlenségüket (valóban nagy területeket tartottak ellenőrzésük alatt, ugyanakkor a szerb függetlenedésre való törekvés szemben állt a bukaresti békében megfogalmazott és Oroszország által elfogadott rendezéssel). Az oroszok a béke betartására szólították fel a szerbeket, amit az is megerősített, hogy augusztusban a békeszerződés előírásainak megfelelően ki is vonták az orosz csapatokat Szerbiából. A törökök viszont megindultak, hogy újra elfoglalják az erődítményeket a szerb területeken. A szerbek a békés rendezés céljából küldöttségeket menesztettek a törökhöz, ragaszkodtak ahhoz, hogy Szerbia határai megváltoztathatatlanok legyenek, senki ne avatkozzon a szerb belügyekbe, a Porta ismerje el Karađorđét legfőbb vezetőnek, ugyanakkor a szerbek hűséget ígértek a szultánnak, elfogadták, hogy vezír érkezhessen Belgrádba (meghatározott számú katonával), a belgrádi vezírnek beszolgáltatják az adót, katonai segítséget nyújtanak a szultánnak bármilyen ellenséggel szemben. A tárgyalások sikertelenek maradtak, Hursid pasa nagyvezír továbbra is kitartott amellett, hogy feltétel nélkül adják át Szerbiát. Nyáron Karađorđe a Kormányzótanács egyetértésével újra háborúba hívta népét. Harcuk sikertelen volt, a törökök 1813. szeptember 23/október 5-én bevonultak az elhagyott Belgrádba, és kihírdették, hogy Szerbia visszatért a szultán fennhatósága alá. Karađorđe elmenekült.²²

²¹ Ljušić: Srpska državnost 19 veka, 73.

²² Uo. 80., 90.; Demeter–Peykovska–Bíró (et al.): Balkán-kronológia I., 67–70.

EPILOGUS: DRINÁPOLYI BÉKE, HATTISERIFEK, ALKOTMÁNYOK

Az első szerb felkelés során kidolgozott, a szerbek autonómiáját célul tűző elképzelések már új körülmények között, a második felkelés után valósultak meg. Az Obrenović Miloš vezette szerb erők 1815 júliusában az erődítmények kivételével felszabadították a Belgrádi pasalikot, a törökök visszavonták csapataik egy részét és új pasát küldtek (Marašli Ali). Miloš ezt követően – részben orosz közreműködéssel – több egyezséget kötött a Portával. Az Alival kötött szóbeli megállapodásban Miloš a szerbek vezetőjének ismerték el („első a szerb kenézek között”), a kenézek maguk, a török hatóságok beavatkozása nélkül szedhetik be az adót a török számára, a nahijék székhelyein a kenéz a muszelimmel (a pasa helyi megbízottjával) együtt bíraskodik, Belgrádban kancelláriát hoznak létre (12 kenéz alkotja, adminisztratív és bírói szerv), a szpáhik a berátokban (szultáni diplomákban) rögzített nagyságú adót szedhetik be, nem önkényesen meghatározva az adó mértékét, mint korábban tették.²³

Nemzetközi viszonylatban a bukaresti béke nyújtott alapot arra, hogy Oroszország megjelenítse a szerb érdekeket a Portánál. 1816-ban a szerbek több küldöttséget menesztettek Konstantinápolyba a bukaresti béke 8. pontjában előírt autonóm jogok biztosítására. Grigorij Sztroganov orosz diplomata Konstantinápolyban igyekezett az orosz érdekeket is figyelembe véve előrevinni a szerbek ügyét. Az orosz külügyminisztérium tervezete szerint a szultánnak hattiserifet kell kiadnia, amelyben biztosítja a terület önálló igazgatását, megerősíti az Obrenović-dinasztia örökletes voltát, létrehozza a Szenátust, garantálja a szabad vallásgyakorlatot és kereskedelmet, megtiltja a törökök betelepődését. 1820-ban Sztroganov egy részletesebb tervezetet dolgozott ki (amely tartalmazta az önféjűnek tűnő Miloš fejedelem hatalmának korlátozását is), és azt egy orosz–török megállapodás részévé kívánta tenni.²⁴

A görög felkelés idején (1821) megszakadtak az orosz–török diplomáciai kapcsolatok. 1826-ban, a viszonyt újból rendező akkermani konvenció előkészítése során az új orosz képviselő, Alekszandr Ribopjer utasítást kapott Szentpétervárról, hogy a szerbek ügyét is vegye figyelembe. Az október 7-i konvenció értelmében Oroszország a Dunai Fejedelemségek és a szerb tartomány protektora lett, a Szerbiára vonatkozó pont pedig kimondta, hogy a Portának tiszteletben kell tartania a szerb belső igazgatást. 1827-ben Ribopjer is készített egy feljegyzést, amelynek pontjai nagyrészt megegyeztek Sztroganov elképzeléseivel, de nagyobb teret kaptak a területi és gazdasági kérdések. Végül semelyik tervezet

²³ Ljušić: Srpska državnost 19 veka, 83.

²⁴ Кудрявцева, Елена Петровна: Русская дипломатия и планы государственного устройства Сербии в первой половине XIX в. In: Волков: Двести лет новой сербской государственности, 102–104.

nem valósult meg, az újabb, 1828-ban kezdődő orosz–török háború döntően befolyásolta az eseményeket.²⁵

Az 1829. szeptember 14-i drinápolyi békében megerősítették, hogy Oroszországnak joga van Szerbia érdekeit megvédeni, emellett a 6. pontja kötelezte a Portát, hogy teljesítse az akkermani konvenció előírásait, valamint adja vissza Szerbiának a hat, 1813-ban már megszállt, de a második felkelés során megszerezni nem sikerült nahijét. Ez volt Szerbia autonómiájának első nemzetközi elismerése, mivel „a korábbi nemzetközi szerződésektől eltérően ezt a szerződést Oroszország és Törökország kötötte, Szerbia szuverenje és protektora”.²⁶

A következő években a Porta három hattiserifet adott ki (1829, 1830, 1833), ezekben megerősítette Szerbia autonómiáját. A legfontosabb az 1830. decemberi volt, amely engedélyezte a szabad vallásgyakorlást, a független beligazgatást (a kormányzás Miloš kezébe kerül, a törvényhozó hatalmat Miloš és a Tanács gyakorolja, utóbbi egyben végrehajtó szerv is, a szerbek maguk választhatják püspökeiket, akiket a konstantinápolyi pátriárka nevez ki). A hattiserif egy berátot is tartalmazott, amely elismerte Milošt örökletes fejedelemnek.

A hattiserifek kiadásával lezárult az autonómiáért folytatott harc korszaka. A Porta elismerte és megerősítette a nemzetközi szerződésekben rögzített jogokat. A politikai rendszer alakulása néhány évig a belső viszonyoktól függött. 1835. február 3/15-én Törökország tudta és jóváhagyása nélkül elfogadták az első, úgynevezett Gyertyaszentelő Boldogasszony-napi alkotmányt (Sretenjski ustav), amely az erős fejedelmi hatalom biztosítása mellett garantálta a polgári személyi szabadságot és a tulajdonlás szabadságát is.²⁷ Nemzetközi nyomásra néhány hónap múlva eltörölték az alkotmányt – az Oszmán Birodalom Szerbia függetlenedését látta benne, amit nem fogadott el, Oroszország és Ausztria a liberális elveket találta túlzónak. Hamarosan megindultak az új alkotmányt előkészítő munkálatok, és ezekbe a nagyhatalmak is bekapcsolódtak.

Ez viszont már egy újabb történet, amelyről röviden csak annyit: kétéves küzdelem vette kezdetét a befolyás megszerzésért Szerbiában (Anglia is bekapcsolódott), ami túllépett a szerb kereteken, immár az egész keleti kérdés alakulásáról volt szó. Az a paradox helyzet alakult ki, hogy a liberális Anglia támogatta Miloš

²⁵ Uo. 104–106.

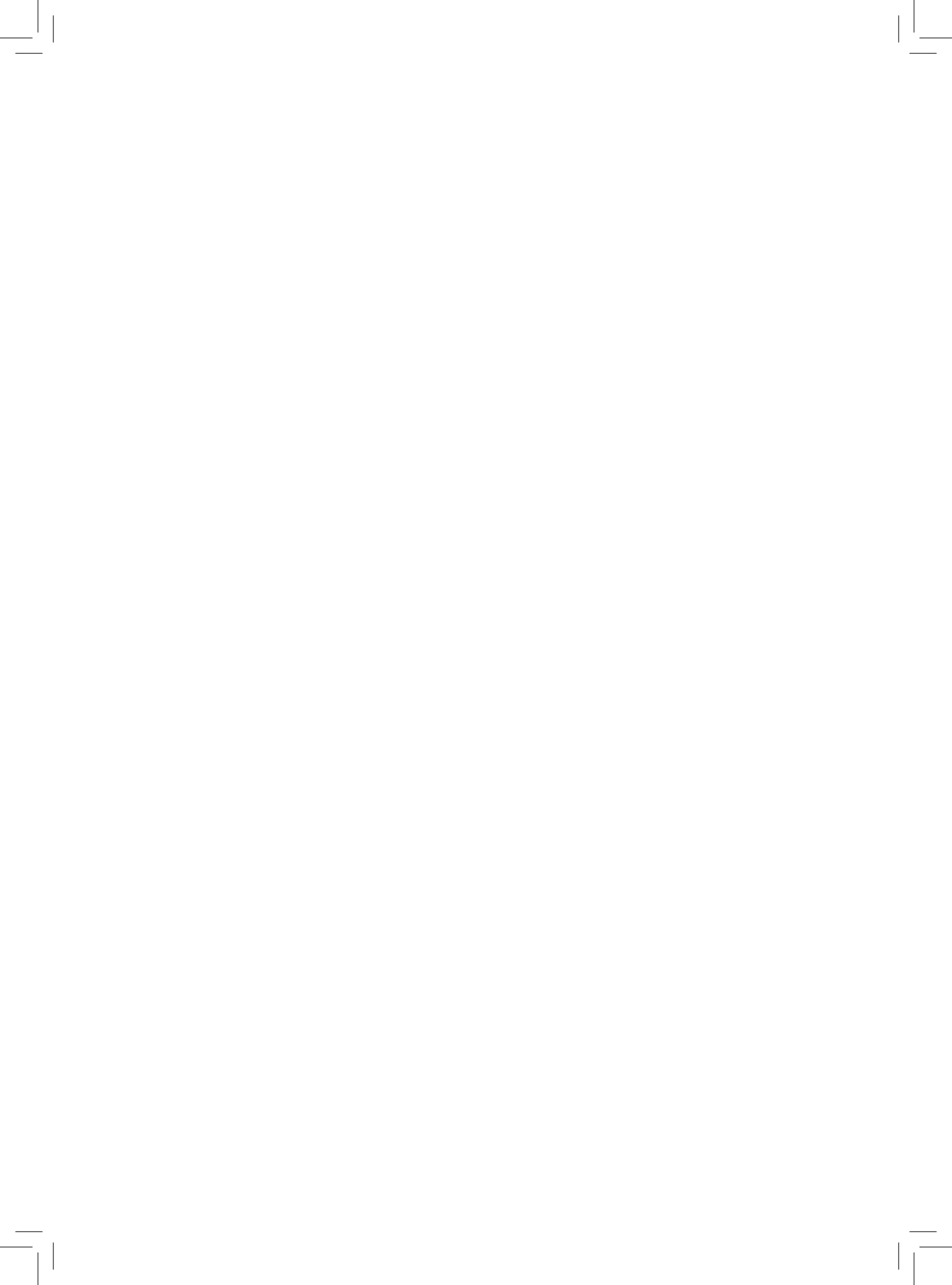
²⁶ Ljušić: Srpska državnost 19 veka, 94.

²⁷ Ustav Knjaževstva Srbije. Kragujevac, 1835. A szerb történetírásban a mai napig vita zajlik arról, vajon Miloš csupán saját hatalmának korlátozását látta az alkotmányban, és ezért elvetette azt, vagy azon felülemelkedve tudatában volt az alkotmány jelentőségének, hogy az a szerb államiság újabb lépcsőfokát jelenti, és ezért nem utasította el azt. Az alkotmányról, a megítéléséről és az azzal kapcsolatos sztereotípiákról: Avramović, Sima: Sretenjski ustav – 175 godina posle. Anali Pravog fakulteta u Beogradu, Vol. 58. (2010) Br. 1. 36–65.

abszolútizmusát²⁸ (valójában a szultánt Oroszországgal szemben, de e kettő akkor együtt járt), míg Ausztria és Oroszország az alkotmányvédőket és a hatalom megosztását. Miloš ugyanakkor meg kívánt szabadulni az orosz patrónustól is. Végül 1838. december 10/22-én a Porta kiadta a negyedik hattiserifet „Szerbia tartomány” számára. A „török alkotmányként” ismert fermán megerősítette Szerbia autonóm státuszát, ugyanakkor rendelkezett a hatalom bizonyos megosztásáról (választott nemzetgyűlést nem hoztak létre, de a 17 tekintélyes családfőből álló tanácsnak törvényjövőhagyó joga volt, és beleszólása a kormány összetételébe).²⁹ Ezzel Szerbia végérvényesen autonóm fejedelemség lett.

²⁸ Mint az események lezárulta után Palmeston írta Hodge-nak, az első belgrádi konzulnak: elégedett, hogy Törökországot nem kell kitenni Oroszország fenyegetésének, illetve a szerbiai kérdés egy nagyobb ügy, az európai erőegyensúly megőrzésének része volt, és ebben az alkotmány csak mellékkörülmény. Pavlowitch, S. K.: *British Diplomacy and the Serbian Constitution of 1838*. *The Slavonic and East European Review*, Vol. 38. (1959) No. 90. 165.

²⁹ Цетнарлович, Антоњи: *Тajна дипломатија Адама Жежија Чарториског на Балкану. Отел Ламбер и српска криза 1840–1844*. Београд, 2017. 50–56. (A kötet eredetije: *Cetnarowicz, Antoni: Tajna dyplomacja Adama Jerzego Czartoryskiego na Bałkanach. Hotel Lambert a kryzys serbski 1840–1844*. Kraków, 1993.)

ADAM CZARTORYSKI BALKÁN-KONCEPCIÓI¹

Adam Czartoryski (1770–1861) a 19. századi diplomáciatörténet egyik prominens és ambivalens alakja, akinek személyét általában a lengyel nemzeti önállóság újrateremtéséért tett erőfeszítésekhez szokás társítani, noha emigrációs tevékenysége alapján az informális (itt: nem államokat képviselő) diplomácia egyik megalapítójának is tekinthető.² Czartoryski sokrétű politikai pályafutása az oktatásügytől a külkapcsolatok irányításáig számos területet ölelt fel, de tevékenységének java részét a diplomácia és az európai nemzetközi viszonyok formálására tett kísérletei tették ki. Munkásságának közel hat évtizede alatt a vezérfonalat ugyan a lengyel kérdés rendezése képezte³, ezt azonban szélesebb, globális perspektívába helyezve értelmezte a politikai helyzet változásainak függvényében, így Kelet-Európa mellett olyan kulcsfontosságú területek helyzete és jövője is foglalkoztatták, mint Közép-Európa és a Balkán-félsziget. Czartoryski orosz külügyminisztersége, majd pedig emigrációban töltött évei alatt tervezetek sorát dolgozta ki arra vonatkozóan, hogy a felbomlóban lévő – de legalábbis nagyfokú gyengeséget mutató – konstantinápolyi kormányzat hatalmát hogyan lehetne átkonvertálni a délkelet-európai régióban, hogy az a nemzeti ügyek támogatása mellett olyan geopolitikai környezetet teremtsen, amelyben az Orosz Birodalom kompenzációt nyerhet és így akceptálni képes Kelet-Európában egy önálló lengyel államot.⁴ A Czartoryski-féle Balkán-koncepciók nem „klasszikus” felosztá-

¹ A tanulmány megírását az MTA NKM-11. számú A Közép-Európa gondolat megszületése című lengyel–magyar-mobilitási projekt támogatta. A kutatás az orosz–magyar történeész vegyesbizottság keretén belül zajlott.

² Цетнарович, Антоњи: Тајна дипломатија Адама Жежија Чарториског на Балкану. Отел Ламбер и Српска криза 1840–1844. Београд, 2017.

³ Legalábbis 1912-ben Moszkvában kiadott memoárjaiban ezt írja. Hivatkozza: Милосављевић, Петар: Кнез Адам Адамович Чарториски и његови балкански планови. *Balkanica XXII. Annuaire de l'Institut des études balkaniques*. Belgrade, 1991. 84.

⁴ Ebben segítségére voltak kapcsolati hálójában az Oszmán Birodalom lengyel származású politikusai, mint Michał Czajkowski 1841-től (Sadık pasa néven az 1850-es évektől), továbbá a Párizsba delegált, reformpárti oszmán követek: Mahmud Namık Kemal, Mustafa Reşid és Mehmet Ali pasák. Lásd: Златанов, Александър: Балканската политика на „Отел Ламбер“

si tervek⁵, nem vizionálták az Oszmán Birodalom teljes felbomlását, szem előtt tartották azonban a Balkán-félsziget népeinek önállósági törekvéseit és a nemzeti önrendelkezés elvét, ami újszerűen hatott az abszolút (és alkotmányos) monarchiák uralta európai közegben. Nem meglepő, hogy a lengyel és angol szakirodalom mellett bolgár, szerb, török és horvát nyelvű tanulmányok tárgyalják tevékenységét.

Adam Czartoryski fiatalon került a szentpétervári udvarba Lengyelország 1795-ben végrehajtott harmadik felosztását követően. A família egyike volt a legbefolyásosabb mágnás családoknak, akiket tragikusan érintett a lengyel–litván állam szublimálása. A lengyel nemesség bizonyos tagjai azonban lehetőséget kaptak arra, hogy együttműködésükért cserébe boldogulásra leljenek az Orosz Birodalomban. Adam Czartoryski így került II. Katalin udvarába, ahol szoros barátságot kötött Alekszander Pavlovics nagyherceggel, a cárnő legidősebb unokájával. Egymás iránt érzett személyes szimpátiájuk mellett felvilágosult szemléletük és a reformok iránti elkötelezettségük is közös pont volt. Czartoryski emellett tagja volt a nagyherceg köré tömörülő ún. „*fiatal barátok*” körének, akik az 1801 márciusában lezajló palotaforradalom eredményeképpen hatalomra került I. Sándor cár mellett közvetlen politikai tanácsadóként működtek közre a Titkos Tanács intézményes keretén belül.⁶ A barátok emellett különböző pozíciókat töltöttek be, így került Adam Czartoryski a Külügyminisztériumba, ahol először Alekszander Voroncov helyettese, majd 1804-től külügyminiszter lett.⁷

A POLITIKAI RENDSZERRŐL, AMIT OROSZORSZÁGNAK KÖVETNIE KELL (1803)

Czartoryski külpolitikai karrierje egybeesett az első szerb felkelés első szakaszával és Oroszországnak a napóleoni háborúkban való aktív szerepvállalásának kezdetével. 1803-ban kidolgozott első nagy ívű tervezetében – *O systemie politycznym, który winna stosować Rosja (A politikai rendszerről, amit Oroszországnak követnie kell)* – külön figyelmet szentelt a térségnek.⁸ E memorandum

и установяването на Източната агенция в Цариград (1831–1842). История, Vol. 28. (2020) No. 3. 255.

⁵ Mint például Nagy Katalin ún. görög terve. Lásd: Djuvara, Trandafir G.: Türk İmparatorluğunun Paylaşılması Hakkında Yüz Proje (1281–1913). İstanbul, 2013. 255–279.

⁶ Bodnár Erzsébet: A modernizáció helyzete Oroszországban a 18–19. század fordulóján. In: Uő (Szerk.): Oroszország a 18–19. században. Budapest, 2000. 51–54.; Zawadzki, W. H.: A Man of Honour: Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland, 1795–1831. Oxford, 1993. 41–43.

⁷ Bodnár Erzsébet: I. Sándor és az európai egység eszméje. Elképzelés és valóság. A Szent Szövetség. In: Uő: Oroszország a 18–19. században, 63–64.

⁸ Köszönet illeti Mitrovits Miklóst a témára vonatkozó lengyel szakirodalom fordításáért.

alapvetően a francia térnyerés megakadályozása érdekében született. Az európai erőegyensúly megteremtése céljából a lengyel herceg azonban – ellentétben az 1815-ös rendezés elveivel – éppen a nemzetek, népek, államok (így a Balkán) liberális alapokon való újjászervezését látta a leghasznosabbnak, hiszen a legitimista és abszolutista módszerek a napóleoni berendezkedéssel szemben nem voltak népszerűek. Czartoryski európai rendje három – Immanuel Kant szellemi hatását is tükröző – elven alapult: 1. az elmaradott országok civilizációs haladásának elősegítése; 2. a liberális politikai berendezkedés hangsúlyozása minden országban; 3. a nemzetiségi elv figyelembe vétele. Noha a mű alapvetően teoretikus és egy ideális vágyképet fogalmaz meg, s fő célja nem a nemzeti önrendelkezés biztosítása, hanem életképes államok és szövetségi rendszerek szervezése, de éppen a Balkán kapcsán a cél elérésének eszközeként az önrendelkezés is megjelenik benne, amikor a török uralom alatt lévő népek felszabadításáról, új politikai entitás kialakításáról ír Czartoryski.⁹

A memorandum alapján – P. P. Damski lengyel történész szerint – *preromantikus nemzetfelfogás* és *antibonapartizmus* jellemzi ekkor Czartoryskit. Újítása, melynek forrása nyilván a számára központi kérdésként jelentkező – bár e műben látens szereppel bíró – lengyel problémához köthető: „(...) létezhet nemzet állam nélkül (...)” úgy, hogy közben joga és lehetősége van a kormányzáshoz. Szintén hangsúlyozza, hogy állammal bíró nemzet is elveszítheti nemzeti jellegét, ami a birodalmak mellett az általa preferált (kon)föderációk jellegzetessége.¹⁰

Czartoryski művében a politikai entitások alapjául a francia, a német és a szláv fajt emeli ki. Megemlíti az olaszt is, de az a francia és a német nép közé ékelődve, legfeljebb azok szembenállását kihasználva indulhat meg az állami fejlődés útján. Európa új rendjének alapja is e négy nemzetcsalád, és noha számunkra e tanulmányban a herceg Balkánt érintő elképzelései élveznek prioritást, ez utóbbiak kidolgozottságának és realitásának megítélésében nemcsak a későbbi tervezetekkel való összevetés segít, de az *O systemie politycznym* többi nemzetének, területének sorsára vonatkozó elképzelések részletessége is tájékoztatást nyújthat, ezért röviden ezeket is vázoljuk.

Czartoryski koncepciója Európa új, ideális, egyensúlyi állapotot biztosító politikai rendjéről a következő: 1. Franciaországot a saját természetes határai közé kell szorítani. 2. Létre kell hozni egy Olasz Köztársaságot, amelyet Piemont, Lombardia és Velence alkotna. Itt államok köztársaságáról ír, a lengyel Rzeczpospolita mintájára, egy föderációt felvázolva. 3. Szintén föderációba tömörülnének a német államok, de Ausztria és Poroszország nélkül, nehogy túlzott hatalomra

⁹ Damski, Przemysław Piotr: Koncepcje federacyjne księcia Adama Jerzego Czartoryskiego w memoriale „O systemie politycznym, który winna stosować Rosja” z 1803. *Iuvenilia*, Vol. 2 (2007). 89–99.

¹⁰ Uo. 92–97.

jusson (ez a lengyel ügynek sem tenne túl jót). A 4. pontban említi csak a Balkánt, a szláv népek szövetségének megvalósítása szándékával. Explicite nem beszél ugyan föderációról, de ehhez hasonlót sugall. Ekkor csak Görögországot tartja olyan erősnek, amely önálló államot képes alkotni és kormányozni tudja önmagát (később ez megváltozik). Kiemeli, hogy amennyiben az Oszmán Birodalom felbomlik, Oroszországnak kulcsszerepet kell játszania a Balkán újrendezésében, mint a „(...) szláv népek szövetségének vezetője.”¹¹ A balkáni változásokkal a célja kifejezetten a francia befolyás korlátozása, akkor is, ha a forradalom eszméi népszerűek a balkáni népek között és épp vívmányainak egy részét igyekszik átültetni. Czartoryski 1830 után vált oroszellenes és franciabarát hangvételre. A Habsburgok térnyerésének megakadályozása a Balkánon viszont közös elem az 1830 előtti és utáni Balkán-politikájában is – a Magyar Királyságra vonatkozó fejtegetéseket is e szellemben érdemes értelmezni.¹²

Ami Közép-Európát illeti, Czartoryski szerint Lengyelországot vagy helyre kellene állítani a felosztások előtti határok között és Konsztantyin herceg lehetne az uralkodó, vagy pedig Oroszország az összes lengyel területet kebelezzé be, így egy orosz–lengyel unió képe körvonalazódott egy alkirályal az élen.

Összességében az Olasz Köztársaság és a német államok föderációja a Napóleon elleni harc elemeként kapott szerepet Czartoryskinél, míg a balkáni állam(ok) a francia, a török, valamint az osztrák befolyás elleni ütközőzónát képviselték volna orosz háttértámogatással. A koncepció egyes elemeinek kipróbálására sor került ugyan, de nem egyszerre és nem is sikerrel. Sem a Varsói Nagyhercegség/Kongresszusi Lengyelország, sem pedig a balkáni népek orosz segítséggel történő megszervezése Napóleon ellen nem volt életképes koncepció¹³, dacára annak, hogy a balkáni föderáció más élel történő 1840-es évekbeli felújítása – igaz, már nem a herceg életében – de jelentősen befolyásolta a térség sorsát. A következőkben a balkáni kudarc okait elemezzük részletesen, majd az oroszellenes fordulat utáni újabb elképzelések céljait és eredményeit vizsgáljuk.

EGYÜTTMŰKÖDÉSI KÍSÉRLETEK ÉS ELKÉPZELÉSEK A BALKÁNON 1804–1806 KÖZÖTT

A Franciaországgal egyre élesebben kibontakozó konfliktus mellett Czartoryski a szerb ügy alakulását is aktívan figyelemmel kísérte, hiszen a kücsük-kajnardzsi béke az ortodox lakosság protektorává tette Oroszország uralkodóját. Ezzel párhuzamosan a montenegrói kérdés is napirenden volt (a magát III. Péter orosz cár utódjának tartó Šćepan Mali fejedelemsége óta). Lényegében mindkét terü-

¹¹ Uo. 95–96.

¹² Czartoryski részben ezért tekintette a Magyar Királyságot magát önállóan kormányozni képes államnak (impliciten megelőlegezve a kiegyezés utáni politikai berendezkedést).

¹³ A magyar–osztrák dualizmus hosszabb életű volt.

let helyzete szorosan összefüggött a Franciaországgal vívott háborúval, s mivel a Balkán-félsziget nyugati partvidéke ebben az időszakban a francia erők megszállása alatt állt, így Czartoryski fontosnak tartotta a félfüggetlen Montenegró támogatását, amely ellensúlyt tudna képezni a francia expanzióval szemben.¹⁴ A forrongó Belgrádi pasalik helyzete ellenben komoly dilemmára adott okot, mert éppen a francia–orosz ellentétek erősödése miatt az orosz külügy nem szeretett volna megkockáztatni még egy Portával való konfliktust is, ugyanakkor a délszláv nép iránti érzett szimpátia és az ortodox keresztényekkel szembeni kötelezettség predesztinálta volna a cári udvar jóindulatát a szerb kérdésben.¹⁵ Ez a kettősség nehezítette a külügyminiszteri állásfoglalást. Czartoryski eredeti koncepciója 1804–1805-ben még a Portával való béke megőrzése mentén¹⁶ lett kidolgozva, miközben hosszú távon számolt a felkelő szerbek támogatásával, és nem utasította el a Szentpétervárra érkező szerb delegációval való tárgyalásokat sem.¹⁷ Sőt, két irányban is tárgyalásokat folytatott velük. Egyrésztől a Karađorđe által 1804 szeptemberében delegált, Mateja Nenadović vezette követséggel, valamint Stevan Stratimirović karlócai metropolitával is, akinek megismerkedett a minden szerb (beleértve a magyarországiakat is) egy államban történő egyesítését szorgalmazó tervével. A két tárgyalási irány oka és jelentősége abban állt, hogy utóbbi egyrészt a Habsburg Monarchia alattvalója volt, másrészt egy legálisan elismert – igaz, egyházi – entitás képviselője, harmadrészt pedig elképzelései túlmutattak a szerb mozgalom eredeti célján és keretein, melyet az 1804 novemberében Szentpétervárra érkező szerb delegáció tagjaként Mateja Nenadović megörökített visszaemlékezéseiben.¹⁸ A küldöttek az Orosz Birodalom protektori jogaira hivatkozva kérték a cári udvar támogatását, mintaként pedig a Hét Sziget Köztársaságot állították a lengyel herceg elé, amely új politikai struktúráját részben az orosz védelemnek köszönhetően alakította ki, egyúttal bírva a Porta jóváhagyását is.¹⁹

¹⁴ Zawadzki: *A Man of Honour*, 98.

¹⁵ Zurek, Piotr: *Prince Adam Jerzy Czartoryski and the plan of the Balkan Federation (1804–1806)*. *Povijesni prilozi* (2002) No. 22. 160.

¹⁶ 1806 októberétől azonban már háború zajlik az oszmán állam és Oroszország között Moldva és Havasalföld orosz jóváhagyás nélkül leváltott két fejedelmének ügye miatt. Lásd: Demeter Gábor – Peykovska Penka – Bíró László (et. al.): *Balkán-kronológia I. Birodalmak szorításában (1700–1878)*. Budapest, 2020. 57.

¹⁷ Az 1804 novemberében a birodalom fővárosába érkező szerb delegáció vezetője Mateja Nenadović főpap volt, az első szerb felkelés emblematikus alakja. Zawadzki: *A Man of Honour*, 98.

¹⁸ Мемоари Проте Матије Ненадовића. Српска књижевна задруга 9. Београд, 1893. 145–150.

¹⁹ Demeter – Peykovska – Bíró (et. al.): *Balkán-kronológia I.*, 52–53.

Stevan Stratimirović 1804-es írásában viszont orosz protektorátus alatt álló önálló szláv–szerb államról, pontosabban nagyhercegségről írt, amely felekezeti és nyelvi alapon fogná össze a Balkán népeit.²⁰ A szerb ortodox egyháziakra jellemző volt a Szentpétervár irányába mutató közeledés, s a szláv származás és a felekezeti összetartás mellett az orosz orientációt erősítette a katolikus befolyás Ausztria részéről tapasztalható erősödése a Nyugat-Balkánon.²¹ A szerbek támogatása és a Porta barátságának megőrzése között szűk határvonal húzódott, Czartoryski ezen a mezsgyén próbálta stabilan tartani Oroszország külkapcsolatait, miközben erősíteni kívánta annak befolyását a Balkánon. Nem támogatta a Stratimirović-féle²² koncepciót, és nem adott konkrét ígéretet a szerb delegációnak sem. Sőt, Nenadović visszaemlékezései alapján Czartoryski már az egyeztetések elején közölte a küldöttekkel, hogy „(...) Szerbia nagyon messze van Oroszországtól, mi pedig a törökökkel barátok vagyunk (...).”²³ A köztes megoldás a jóindulatú közvetítés lett – ha ugyanis Oroszország mediátorként lép fel a konfliktusban álló felek között, akkor lehetséges úgy optimalizálni a balkáni orosz politikát, hogy közben a cári udvar ne veszítse el a Porta jóindulatát. Czartoryski – a lengyel példa alapján – több ötletet is adott a szerbeknek, mely egyrészt legitimálná a mozgalmukat, másrészt lehetővé tenné Karadörde kontrollját, ami a helyiek mellett a törökök számára is elfogadhatóbb. A javasolt tanács, a Praviteljstvujušči Sovjet (szinódus) mellett a gyenge, választott fejedelem is a lengyel Rzeczpospolita (korántsem pozitív kimenetelű) tapasztalatain alapult.²⁴ Szintén feltűnő, hogy a lengyelek ugyanazt a szót használták az alkotmányra, mint a szerb tervezetek.

Eközben Czartoryski maga is több memorandumot készített, amely górcső alá vette a félsziget távlati jövőjét. 1804-es memorandumában a Balkánt illetően az alábbi megfontolásokat tette: „(...) talán az lenne a legjobb (...), ha egyelőre a jelenlegi állapotában hagynánk, kivéve a Szerbiában javasolt változtatást, Cattaro újraegyesítését Montenegróval és a Jón Köztársaságot.”²⁵ Tekintve, hogy fő célja az 1806-ban kitörő orosz–török háború előtt a status quo fenntartása, s

²⁰ Sotirović, Vladislav B.: The Memorandum (1804) by the Karlovci Metropolitan Stevan Stratimirović. In: Id. (Ed.): From the Balkan History of Diplomacy and Politics. Vilnius, 2013. 19–27.

²¹ Uo. 20.; 27.

²² Uo.

²³ Мемоари Проте Матије Ненадовића, 146.

²⁴ Ђовевска, Мариана: Врзката между полската конституция от 1891 г. и конституирането на сръбската държава (1804–1813 г.). Балканите – език, история, култура (2013) No. 1. 123–152.

²⁵ Note by Prince Adam Czartoryski (1804). In: Gielgud, Adam (Ed.): Memoirs of Prince Adam Czartoryski and His Correspondence with Alexander I. Vol. II. London, 1888. 54–55.

egyúttal a francia behatolás megállítása²⁶ volt, nem meglepő Czartoryski mértékletessége, ami azonban Napóleon előretörésével 1805 után megváltozott. Ekkor a herceg elképzelésében már Dalmácia, Hercegovina, a Kotori-öböl és Montenegró egyesítésével, valamint a másik oldalról a Hétsziget Köztársaságra alapuló, litorális görög állam létrehozásával kívánta Napóleon balkáni ambícióit (mely Oroszországot délről kerítette volna be) blokkolni.²⁷ A szláv és a görög állam összetartó erejeként (részben Stratimirović hatására) az ortodoxiát határozta meg, ami egyben a jelentős katolikus és muszlim népesség figyelmen kívül hagyását is jelentette. Az ortodoxia kiemelése nyilvánvalóan a két állam oroszbarátságának garanciáját képezte volna, s nem Czartoryski tájékozatlanságát mutatta a helyi ügyekben, hiszen a régió 1804–1805 között keresztülutazó Sapieha révén részletes tájékoztatást kapott az itteni viszonyokról.²⁸ Ugyanakkor a herceg azzal a helyzettel is számolt, ha idővel „(...) az Oszmán Birodalom sorsának végleges rendezése (...)”²⁹ felmerülne Európában. Véleménye szerint egy ilyen szituációban megállapodásra kell jutni Ausztriával, amely hasonló területi elosztásban kapna részesedést a balkáni oszmán tartományokból, mint ahogyan azt II. Katalin és Bezborodko kancellár pár évtizeddel korábbi elképzeléseiben szerepelt.³⁰ Ausztria a Nyugat-Balkánon terjeszkedhetne (Horvátország, Bosznia) és megkaphatná Szerbia és Havasalföld egy részét, valamint Raguzát. Oroszország pedig a Dunai Fejedelemségek közül Moldvával bővülne, továbbá fennhatóságot gyakorolna Konstantinápoly, a Boszporusz és a Dardenellák fölött.³¹ Czartoryski elképzelésében Korfu szigete és Cattaro is orosz kézre kerülne, két fontos hidfőállással bővítve az orosz impériumot, amely így már nem csupán a Kelet-Balkánra terjedne ki és a szorosokon keresztül érvényesítendő gazdasági, valamint katonai-védelmi szempontokra korlátozódna, hanem a szorosok – Korfu – Cattaro „hármásának” összeköttetésével egy az Adriától a Fekete-tengerig húzódó orosz befolyási övezetet alakítana ki a Mediterráneumban.³² Ezen felül „(...) az európai

²⁶ Милосављевић: Кнез Адам Адамович Чарториски, 75–100.; esp. 100.

²⁷ Zurek: Prince Adam Jerzy Czartoryski, 160.

²⁸ Uo.

²⁹ Gielgud: Memoirs of Prince Adam Czartoryski, 55.

³⁰ Schrek Katalin: A keleti kérdés válságaink kezelése az angol–orosz kapcsolatok viszonyrendszerében. Konceptciók, mechanizmusok és azok szinterei. Pécs, 2020. 104–105.

³¹ Gielgud: Memoirs of Prince Adam Czartoryski, 55.

³² Pótlendő a máltai befolyás elvesztését és nyitva tartani az utat Szicília felé. Ez utóbbi annál is inkább kezdett fontossá válni, mivel Czartoryski Oroszország dél-itáliai befolyását is fenyegetve látta az 1805 októberében aláírt nápolyi–francia konvenció miatt és igyekezett azt ellensúlyozni. Oroszország ez irányú itáliai politikáját illetően lásd: Bodor Mária: Az orosz medve a Vezúvra tekint: az orosz–nápolyi–szicíliai diplomáciai kapcsolatok nemzetközi

török területek java részét különálló államokra kellene osztani, amelyeket helyileg kormányoznának, és amelyeket egy föderáció kötne össze egymással, amelyen Oroszország döntő és törvényes befolyást biztosíthatna magának a keleti szlávok császára vagy védelmezője cím révén (...).³³ A nyugat-európai hatalmak pedig, vagy a mediterrán szigetvilágban vagy a gyarmati világban (Afrika, Ázsia) kapnának kompenzációt.³⁴

1806-ban Czartoryski újabb átfogó tervezettel, pontosabban tervezetekkel állt elő. Ebben az évben három memoranduma is született, amely közvetlenül érintette a Balkán-félszigetet és reagálni kívánt a francia térszerzésre. A nyugat-balkáni régió védelmére igyekezett megoldást találni az 1806 januárjában keletkezett első emlékirat. Kiindulási pontját az adta, hogy az Adria-térség és a Mediterráneum védelmében Oroszországnak össze kell fognia a legnagyobb tengeri hatalommal, Nagy-Britanniával. A herceg úgy vélte, hogy ismét létre kell hozni egy angol-orosz szövetséget és megosztani a feladatokat: Oroszország a dalmát területek és a Dunai Fejedelemségek védelmével biztosítaná a Nyugat- és a Kelet-Balkánt, Nagy-Britannia pedig a Földközi-tengeren való jelenlétével Egyiptomot.³⁵ Időközben a dalmáciai hadi események is igazolták az orosz aggodalmakat. Napóleon erői 1805-ben folytatták az osztrák dalmát területek megszállását, így az oroszok ellenlépésre szánták el magukat. Njegoš Péter montenegrói vladikával együttműködve Dmitrij Nyikolajevics Szenjavin admirális orosz flottája 1806. március legelején elfoglalta a Kotori-öblöt.³⁶

Czartoryski 1806. évi második memoranduma az előzőekhez képest számos új elemet tartalmazott.³⁷ A herceg az orosz külpolitika számára a Balkánon önálló cselekvési tervet készített, amiben Oroszország, az előbbiekkal ellentétben, nem támaszkodik egy másik, erős nagyhatalom szövetségére. A francia agresszió elhárítása mellett Szentpétervárnak „(...) kizárólagos befolyást kell teremtenie egész

összefüggései és helye I. Sándor (1801–1825) európai ügyekben követett politikájában. Pécs, 2020. 110–146.

³³ Uo.

³⁴ Uo. Az 1804-es Czartoryski-memorandum, bár eredendően nem számolt az Oszmán Birodalom felbomlásával, mégis egy jól körvonalazott tervet kínált a Porta hatalmának összeomlása esetére. Memoranduma mégsem szerepel a Djuvara által összeállított felosztási tervezetek között: Djuvara, Türk İmparatorluğunun Paylaşılması Hakkında Yüz Proje.

³⁵ Zawadski: A Man of Honour, 151.

³⁶ Demeter – Peykovska – Bíró (et. al.): Balkán-kronológia I., 55.; Bodor: Az orosz medve a Vezúvra tekint, 133.

³⁷ Az orosz belpolitikai háttérre vonatkozóan lásd a kötetben Bíró László tanulmányát és Грачев, Виктор Петрович: План создания «нового порядка» на Балканах и негативные последствия его неудачной реализации в первой половине 1807 г. In: Волков, В. К. (Отв. ред.): Двести лет новой сербской государственности. К юбилею начала Первого сербского восстания 1804–1813 гг. Санкт-Петербург, 2005. 57–64

Délkelet-Európában.”³⁸ Támogatni kell a balkáni népek önállósodását, s ezáltal fokozni az Oroszország iránti elköteleződésüket. Ami az önállóság mértékét és jellegét illeti, Czartoryski gondolkodásmódja e tekintetben széles spektrumon mozgott. Szerbiának és Montenegrónak kimondottan nagy mozgásteret hagyta, amelybe még a kormányzati forma megválasztásának szabadsága is beletartozna. A másik végletet a Dunai Fejedelemségek képezték, ezek teljes egészében az Orosz Birodalomhoz csatlakoznának, az Al-Dunát téve a birodalom új határává. A köztes helyzetre pedig Albánia és Macedónia a példa, az előre meghatározott, oroszbarát monarchikus államforma kialakításával.³⁹

A harmadik memorandum központi eleme a Nyugat-Balkán és a görög térség volt. Czartoryski úgy vélte, a Franciaország elleni hatékony fellépéshez mindenképpen szükség van Montenegró és Szerbia megnyerésére, valamint két fontos ütközőállam létrejöttére. Az egyik a nyugat-balkáni területek részét fogná át Dalmácia, Montenegró, Cattaro és Hercegovina egyesülésével, a másik pedig a Jón-szigetek és peloponnészoszi területek integrációjával megszülető görög állam lenne.⁴⁰ Az általunk ismertett három memorandum külön érdekessége, hogy egymással szinte egy időben – vagy legalábbis minimális eltéréssel – íródtak 1806 januárjában, mégis egymástól nagyon eltérő koncepciókról van szó. Valószínűleg Czartoryskinak az lehetett a szándéka, hogy bármilyen forgatókönyv valósuljon is meg a következő hónapokban, arra legyen az orosz diplomáciának konkrét, előre kidolgozott terve, számolva a legrosszabb (nagyfokú francia előretörés esetén brit–orosz összefogás) és a leghelyesebb helyzetekkel (kizárólagos, önálló balkáni befolyás megteremtése). A tervezetek januári dátumából az is következik, hogy a Porta havasalföldi beavatkozása nem érte váratlanul az oroszokat, az 1806-ban kirobbanó orosz–török háború tehát benne volt az előzetes számításaikban és vállalhatóknak tartották a fokozódó francia–orosz konfliktus mellett (vagy éppen annak megoldása, a franciák elleni fellépési lehetőségeinek bővítése érdekében).

A vázolt koncepció azonban nem számolt azzal, hogy a helyi horvát és dalmát katolikusok ellenségként fogadják az ortodox orosz és montenegrói erőket. Czartoryski alábecsülte a vallási különbségek szerepét a nyelvi rokonság ellenében (ami egy katolikus lengyel részéről legalábbis meglepő). Kotor megszerzése után az orosz erők a független Ragusa ellen vonultak (miként a franciák is), hiszen az dalmáciai felvonulásuk útjába esett. A helyi dalmátok és horvátok itt is a franciák

³⁸ Zawadski: A Man of Honour, 151.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo. 151–152. Ez is megvalósult, de nem ekkor és nem így.

oldalára állva küzdöttek az orosz–montenegrói hadak ellen, s végül azok nem tudták elfoglalni a várost.⁴¹ Dalmácia francia kézre került.

A katolikus tényező alábecsülése és az orosz mediterrán hatalom kiépítésének kudarca, valamint I. Sándor és Napóleon megállapodása Czartoryski lemondásához vezetett 1807-ben. Azonban a herceg a balkáni ortodox (délsláv és görög) föderációra vonatkozó elképzeléseit a későbbiekben, a Hotel Lambert-béli tartózkodása idején sem vetette el. Okulva a kudarcból, 1830 után fontosnak tartotta a szerb ortodoxok és katolikusok együttműködését Ausztria térségbeli befolyásának meggyengítése érdekében, amit francia oldalról is támogattak.

A külügyminiszterségből való menesztése ugyan visszalépést jelentett Czartoryski számára, de nem került ki a cár belső bizalmi köréből, hanem továbbra is megmaradt bizonyos kérdésekben tanácsadóként. A valódi töréspont Czartoryski oroszországi pályafutásában a bécsi kongresszus volt. Ekkor tudatosult benne, hogy I. Sándor cár ígérete Lengyelország feltámasztására idealista ábrándozás csupán és az orosz kormányzat a kelet-európai határok újraszabása alatt nem a lengyel állam helyreállítását, hanem a fennmaradó területek bekebelezését értette.⁴² Ezt követően Czartoryski lényegében belátta, hogy az Oroszország jóindulatára alapozó stratégia nem lesz elengedő a lengyel kérdés megoldásához. A herceg 1815 után fokozatosan függetlenítette magát a cári udvartól, miközben rektorként egészen 1823-ig felügyelte és igazgatta a Vilnai Egyetem működését.⁴³ Ebben az időszakban írta meg az *Essai sur la diplomatie* című munkáját, amely 1827-ben készült el, és nagy ívű áttekintést ad az európai diplomácia fejlődéstörténetéről, a múlt mellett ugyanakkor az európai nemzetközi rendszer jelenéről és jövőjéről is értekezett. A könyv 1830-as kiadása „Egy filhellén kézírata” alcímmel jelent meg, mely mutatja a Balkánra irányuló érdeklődése fennmaradását és azt is, hogy a délsláv és lengyel kudarc után hol látott esélyt a változásra, mely egyben az 1815 utáni konzervatív-legitimista európai rendszeren is rést üthet.⁴⁴

⁴¹ Zurek: Prince Adam Jerzy Czartoryski, 163.

⁴² Oroszország a bécsi döntés értelmében megszerezte a Varsói Nagyhercegséget, amelyet még Napóleon hozott létre a negyedik koalíciós hadjáratban Poroszország felett aratott győzelmét követően. A korábbi lengyel felosztások nyomán porosz fennhatóság alatt lévő területeken a francia hadsereg 1806. novemberi bevonulása után franciabarát berendezkedést alakítottak ki és 1807. július 7-én hivatalosan is létrejött a Varsói Nagyhercegség. Lásd: Szokolay Katalin: Lengyelország története. Budapest, 2006. 97–98. Czartoryski ezen időszakban való magatartására vonatkozóan lásd: Grimsted, P. K.: The Foreign Ministers of Alexander I. Political Attitudes and the Conduct of Russian Diplomacy, 1821–1825. Berkeley–Los Angeles, 1969. 122–123.

⁴³ Morley, Charles: Czartoryski as a Polish Statesman. *Slavic Review*, Vol. 30 (1971) No. 3. 607.

⁴⁴ A mű részletes elemzésére vonatkozóan lásd: Dziewanowski, M. K.: Czartoryski and His *Essai sur la Diplomatie*. *Slavic Review*, Vol. 30 (1971) No. 3. 589–605.

SZLAVOFIL POLITIKA ÉS CZARTORYSKI HÁLÓZATA AZ 1830–1840-ES ÉVEKBEN⁴⁵

A lengyel felkelés kudarca után Párizsba emigráló Adam Czartoryski körül a Hotel Lambertben kialakult hálózat működése az Oszmán Birodalom balkáni tartományaiban az 1830-as évek második felétől vált jól érzékelhetővé. A Dunai Fejedelemségekben a jelenlét első mérföldköve Janusz Woronicz havasalföldi missziója volt 1836 és 1841 között, majd ezt követte Adam Łyszczyński iași-i és bukaresti, valamint Ludwik Zierkowski-Lenoir bukaresti tevékenysége.⁴⁶ A Moldvába és Havasalföldre delegált képviselők mellett ügynökök érkeztek Boszniába és külön irodát hoztak létre Konstantinápolyban. Zierkowski-Lenoir Bukarest után Belgrádban, majd 1843-tól már Boszniában képviselte a lengyel emigráció Czartoryski vezette szárnyának⁴⁷ törekvéseit, míg az oszmán fővárosban 1841-től a Michał Czajkowski vezette Keleti Ügyek Ügynöksége (Agencja Główna Misji Wschodniej) koordinálta átfogóan a Hotel Lambert-kör tagjainak munkáját a Balkán-félszigeten.⁴⁸ Ugyanakkor fontos megemlítenünk, hogy korábban Wojciech Chrzanowski tábornok – volt vezérkari főnök – révén is épültek már kapcsolatok. A tábornok Lord Palmerston támogatásával került az oszmán fővárosba 1836-ban a helyi haderő megreformálásnak feladatával, azonban tekinthető Czartoryski ügynökének is, mivel a lengyel herceg mutatta be Chrzanowskit személyes jó barátjának, Palmers-tonnak.⁴⁹ Ő azonban 1839-ben orosz tiltakozásra távozni kényszerült, ezért – ennek megismétlődését elkerülendő – Czajkowski később (Sadık pasa néven) belépett a török seregbe.⁵⁰ De ugyanilyen fontos Wladislaw Zamoyski, majd Jan Zygmunt Skrzynecki tábornokok 1838-as kinevezése a belga hadsereg élére, ami szintén

⁴⁵ A fejezetre vonatkozóan részletes leírást ad Цетнарович: Тајна дипломатија.

⁴⁶ Cosma, Ela: Diplomatic and Military Agents of the Polish Emigration in the Romanian Principalities (1833–1849). *Istraživanja* (2019) No. 30. 119–120. Továbbá Berry, Robert A.: Czartoryski and the Balkan Policies of the Hotel Lambert, 1832–1847. Ph.D. dissertation. Indiana, 1974. <https://www.ohio.edu/chastain/rz/zwierk.htm> (Elérés: 2022. december 21.).

⁴⁷ Három, politikai álláspont szerint elkülönülő szárnya volt ekkor. A Komitet Narodowy Polski, a tudós-történész Joachim Lelewel vezetése alatt, a Towarzystwo Demokratyczne Polskie, Aleksander Pułaski vezetésével, továbbá a Hotel Lambert. Златанов: Балканската политика на „Отел Ламбер“, 251.

⁴⁸ Koller, Markus: Ömer Pasha Latas and the Ottoman Reform Policy in Bosnia and Herzegovina (1850–1851). In: Kemper, Michael – Elger, Ralf: *A Piety of Learning. Islamic Studies in Honor of Stefan Reichmuth*. Leiden–Boston, 2017. 263–264.

⁴⁹ Златанов: Балканската политика на „Отел Ламбер“, 256.

⁵⁰ Poltorak, Volodymyr: Michał Czajkowski (Sadyk Pasha)'s Projects in The Ottoman Empire (1841–1872). *The Journal of Southeastern European Studies* (2020) No. 35. 175–188. DOI: 10.26650/gaad.796116.

Czajkowski később, a krími háború után függetlenítette magát és előbb egy ukrán fejedelemség létrehozásán fáradozott, majd a balkáni oszmán kozák csapatok vezetőjeként segítette a bolgár ortodox egyház megalapítását, sőt később pánszlávvá vált.

Czartoryski hathatós közreműködésének tudható be.⁵¹ A lengyel emigráns tiszték belgiumi alkalmazása komoly feszültséget teremtett az újonnan létrejött Belga Királyság és Oroszország között. A szentpétervári kormányzat ugyanis nem volt hajlandó felvenni a diplomáciai kapcsolatokat Brüsszellel, amíg a szóban forgó személyek belga állami alkalmazásban vannak. Az ügy pedig évtizedekig elhúzódott, s még I. Miklós 1844-es angliai útján is központi tárgyalási téma volt.⁵² Aleksander Wereszczyński és Adam Łyszczczyński Szerbiában teljesítettek szolgálatot a lengyel emigráció tagjaiként, utóbbi az alkotmányvédőkkel (ustavobranitelji) alakított ki kimondottan jó viszonyt.⁵³

A Hotel Lambert ténykedésének eredményeképp (a szervezet fénykorában mintegy 1500 „ügynököt” mozgatott) Namik Kemal pasa részéről felmerült a teljes lengyel emigráció ottomán területre telepítése, Czartoryski pedig meghívást kapott a divánba miniszterként.⁵⁴ A lengyelek azonban 1833 táján a franciák és angolok támogatása, oroszellenes Mohammed Alit választották a legitim uralkodóval szemben, Henryk Dembińskit delegálva Egyiptomba katonai szakértőként.⁵⁵ E korból is maradtak fenn a balkán sorsát érintő tervezetek.

CZARTORYSKI „TANÁCSAI” ÉS A NAČERTANIJE

Az Oszmán Birodalom azonban, mely korábban kitűnő bázisnak ígérkezett a lengyelek számára (fel is épült Adampol, a lengyel emigráció telepesfalva Konstantinápoly ázsiai oldalán), a Mohamed Ali oszmánellenes fellépéseinek következtében felerősödő konstantinápolyi orosz befolyás miatt (Hünkjar Iszkeleszi egyezmény, 1833)⁵⁶ 1840 táján ideiglenesen kiesett a balkáni politika potenciális konspirációs bázisai közül.

⁵¹ Jelavich, Barbara: The Polish Emigration, 1831–1871: the Challenge to Russia. In: L'émigration politique en Europe aux XIXe et XXe siècles. Actes du colloque de Rome (3–5 mars 1988). Publications de l'École française de Rome. Rome, 1991. 146–191. 235–245.; 238–239.

⁵² Schrek Katalin: Egy orosz cár Windsorban. I. Miklós 1844-es angliai útja. In: Bene Krisztián – Huszár Mihály – Kolontári Attila (Szerk.): A pécsi ruszisztika szolgálatában. Bebesi György 60 éves. Pécs, 2018. 176–178.

⁵³ Demir, Hakan: Polonyali Hotel Lambert ve Büyüik Sirbistan „načertanije” Plani (1840–1844). Avrasya İncelemeleri Dergisi, (2013) No. 1. 292.

⁵⁴ Urbanik, A. A. – Baylen, J. O.: Polish Exiles and the Turkish Empire, 1830–1876. The Polish Review, Vol. 26 (1981) No. 3. 43.

⁵⁵ Uo. 44–45.

⁵⁶ 1833. július 8. Az Oroszország és az Oszmán Birodalom által nyolc évre megkötött kölcsönös védelmi szerződés értelmében Oroszország a Porta protektorának nyilvánítva magát garantálta partnere területi integritását, továbbá külső fenyegetettség esetén katonai támogatást adott a Portának. A szerződés biztosította az orosz hadiflotta számára a Boszporuszon és a Dardanellákon való áthaladás lehetőségét, miközben a Porta ígéretet tett arra, hogy lezárja a

Az 1840-es években a vazallus Szerb Fejedelemség lett az a balkáni tér, ahol a Hotel Lambert újra aktivizálta Balkán-politikáját. Czartoryski felismerte, hogy 1806-ban nagy hibát követett el, mikor lengyel katolikusként, de orosz külügyminiszterként az orosz birodalmi hagyományra támaszkodva az ortodoxia mentén kísérelte meg egységbe kovácsolni a Balkánt Napóleon ellen. 1840-ben már új koncepció alapján, a nyelvközösségre és nem a közös vallásra építve kísérelte meg a térség nacionalizmusainak megszervezését-kibékítését. Szerbia vált a lengyel emigráció és a balkáni, szerb és illír nacionalisták egymást keresztező útjainak kapcsolatfelvételi helyévé, mely egy kompromisszumos, „európai látóköri” megállapodásban tetőzött, amely azonban a nacionalista politikák alapjául is szolgált később.

Czartoryski balkáni koncepciójában tehát az egyik alapvető fordulat, hogy birodalmi szemléletét (a vallási alapú politikálás például tipikusan ilyen) felváltotta a nacionalista attitűd. A Balkán-félszigeten ez egyrészt lehetővé tette egy nagyobb (érdek)közösség kialakítását, másrészt a horvátok bevétele a délszláv föderációs elképzelésekbe a forradalomellenes, konzervatív (és lengyelelles) Ausztria blokkolásának ígéretével kecsegtetett, mely mind Czartoryski, mind a szerbek számára egyre fontosabbá vált. Mellesleg így az sem fordulhatott elő, hogy Czartoryski terveit éppen a horvátok húzzák keresztül, mint az 1806-ban történt. Szintén koncepcionális váltást jelentett, hogy az 1840-es években az újrapróbalkozás idején Czartoryski Balkán Föderációja (noha sok tekintetben hasonlított a korábbira) nem orosz politikai célokat szolgált, sőt, legalább annyira oroszellenes volt, mint osztrákellenes.

Az ekkor is erős vallási törésvonalak áthidalása és az érdekközösség megteremtése érdekében a Hotel Lambert az egyházak unióját hirdette, ugyanakkor a Czartoryski-tábor nem adta fel annak a gondolatnak a propagálását sem (egyfajta engedményként), hogy a Balkán vezető politikai közösségének a szerbséget tekintti, már csak azért is, mert ekkor egyedül ez rendelkezett az önálló (kül)politikálás lehetőségével.

Az angolok által is pártolt Miloš bukása után 1840 nyarán a Hotel Lambert Szerbiába küldte Aleksandar Wereszczyńskit, a következő évben pedig Adam Łyszczyńskit. Ugyanekkor vették fel a kapcsolatot a montenegrói Vasojević-klán képviselőivel. A lengyelek „Holmija” térségében akartak logisztikai bázist kiépíteni a Balkánon. Vasojević együttműködést javasolt az itt élő többi délszlávval és az ausztriai, valamint törökországi szlávok autonóm szövetségének létrehozását tervezte a Porta formális fennhatósága alatt. Vasojević megígérte, hogy elismeri Róma főségét, uniátus szertartásrendet vezet be „Holmija” új államában. Egy ortodox jellegű állam ugyanis az orosz beavatkozás és térnyerés állandó veszélyét

szorosokat más államok hadihajói előtt abban az esetben, ha Oroszországot külső támadás fenyegetné.

jelentette volna az Adrián, amit 1806-tal ellentétben Czartoryski nem támogattott. E céllal a Hotel Lambert még 1841 nyarán diplomáciai missziót indított a Római Kúriába, amely azonban fiaskóval végződött. Holmija önjelölt hercegéről ugyanis kiderült, hogy csaló.

Holmija helyett így vált a kapcsolatfelvétel új helyszínévé Szerbia. Czartoryski új belgrádi ügynöke, Ludwik Zierkowski–Lenoir eredeti feladata az alkotmányvédők támogatása és az új uralkodóval, Mihajlo Obrenović herceggel való kibékítése volt. 1842 szeptemberében azonban az alkotmányvédő Toma Vučić-Perišić-féle lázadás eredményeként új fejedelem, Aleksandar Karadordević került a szerb trónra, akit a szultán is megerősített hatalmában. A lázadás újfent keresztülhúzta Czartoryski számításait, de mivel Oroszország is ellenezte a szerbiai változásokat, a lengyeleknek pedig az oroszellenes platform fontosabb volt, mint az, hogy ki uralkodik Szerbiában, Zierkowski úgy gondolta, hogy a lengyel politikát egyszerűen hozzá kell igazítani az új feltételekhez, tudván, hogy az alkotmányvédőknek fontos lenne Anglia és Franciaország támogatása. Ezért rávette a puccs vezetőit, Toma Vučić-Perišićet és Avram Petronijevićet, hogy írjanak Adam Czartoryskinak közbenjárásért.⁵⁷

Így született 1843 januárjában az alkotmányvédőknek írt Czartoryski-memorandum, a *Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie (Tanácsok Szerbia magatartására vonatkozóan)* című mű. A Czartoryski-tanácsok egyik fontos eleme a belső politikai megosztottság felszámolása volt, amely véleménye szerint gyengítette a Szerb Fejedelemséget a távlati céljainak elérésében, ezért szilárd és stabil belpolitikára van szükség, amelyre alapozva Szerbia előre tud lépni az önállóság folyamatában.⁵⁸

Az Ilija Garašanin és Toma Vučić-Perišić „alkotmányos” puccsa után álló, három év alatt két uralkodót „elfogyasztó”, dinasztia- és politikai orientációváltáson átesett vazallus fejedelemség súlya csökkent Miloš bukásával. Ezért Czartoryski szerint a belső konszolidációt követően fontos a Portához fűződő kötelek épen tartása. „Törökországgal szemben, amely szuverén hatalom, tisztelet, jóakarát és engedelmség, de nem gyáva és megalázkodó, hanem méltóságteljes és lojális. (...) Szerbia számára nagyon előnyös, hogy a Porta árnyékában szerveződhet és segítheti a szomszédos szláv lakosság civilizációját.”⁵⁹ Ez pedig egy esetleges dinasztiaalapítás miatt is fontos kritérium, hiszen a fejedelemség uralkodóját jogilag a szultán erősítette meg. Oroszország vonatkozásában egyensúlyozó po-

⁵⁷ Žurek, Piotr: Nova interpretacija geneze Načertanija: srbocentrizam, Hotela Lambert i hrvati. *Scrinia slavonica* Vol. 6 (2006) No. 1. 632.

⁵⁸ Le Prince Adam Czartoryski: *Conseils sur la conduite à suivre par la Serbie* (Janvier 1843). In: Bataković, Dušan T.: *The Foreign Policy of Serbia (1844–1867)*. Ilija Garašanin's Načertanije. Belgrade, 2014. 205–214.

⁵⁹ Uo. 205.

litikát javasolt a herceg, amelynek értelmében a szerb kormánynak érdemes együtt működni a kelet-európai nagyhatalommal, de azt mindenképpen meg kell akadályozni, hogy az orosz kormányzat érdemben beleszóljon a szerb belügyek alakulásába, mert az komoly hátrányt jelentene Belgrád számára. Összességében „Szerbia érdeke mindenekelőtt azt diktálja: hogy elkerülje Oroszország befolyását, és kihasználja Törökország fennhatóságát.”⁶⁰

Hasonló álláspontot/bírálatot fogalmazott meg Czartoryski a másik regionális nagyhatalommal, Ausztriával szemben is, azzal a különbséggel, hogy a bécsi kormányzat potenciális magatartását negatívabban ítélte meg Szerbiára és általánosságban véve a szláv népekre nézve. Czartoryski – a saját emigrációs tevékenységét is támogató francia kormányzattal szemben némiképpen elfogultan – arra tett javaslatot, hogy Belgrád törekedjen a Párizssal való szoros kötelékek kialakítására, mert Franciaország jóindulattal van a szerb ügy iránt és közvetítőként léphet majd fel Szerbia javára a Portánál. Franciaország a katolikusok védelmének alapján alakíthatna ki erősebb kapcsolatot a délszláv fejedelemséggel, amelynek intézményes hátterét a belgrádi francia konzulátus szolgálja. Ez nem csupán gesztus értékkel bírna a párizsi kabinet felé, de lehetővé tenné azt is, hogy a kölcsönös együttműködés nyomán Szerbiába érkező francia katolikus papok később más nyugat-balkáni tartományokban (mint például Bosznia) felváltsák az addig működő és alapvetően osztrákrabarát papokat, csökkentve ezáltal a bécsi udvar befolyását.⁶¹

Nagy-Britannia esetében a herceg úgy vélte, van rá esély, hogy London kiálljon Szerbia mellett, de ahhoz nyomós gazdasági érveket kell felmutatni, emiatt is tekinti Czartoryski Szerbia esetében az egyik legfőbb prioritásnak az Adriai-tengerhez vezető kereskedelmi út megszerzését, hiszen ezzel kvázi érdekeltté tehetné Londont a térségben, mivel a Jón-szigetek és Málta közelsége miatt felértékelődik majd Szerbia regionális szerepe.⁶²

A herceg arról is kifejtette álláspontját, hogy Szerbia hogyan kezelje a szomszédos népeket. A félsziget szláv népeivel jó kapcsolatok kialakítására kell törekedni és egyfajta vezető (integráló) szerepet magára vállalnia. Czartoryski a szerb–magyar viszonyrendszerre is kitért. Úgy vélte, hogy bár nehéz és lehetetlen feladatnak tűnik, de a végsőig bízni kell a két nemzet együttműködésében. Kiegészítés híján a szerbek és a magyarok közötti konfrontálódás azonban nem kerülhető el.⁶³ Nem utolsósorban pedig a herceg Lengyelország példáján keresztül hangsúlyozta, hogy örökletes dinasztia „(...) nélkül a nemzet politikai

⁶⁰ Uo. 206.

⁶¹ Uo. 208–209.

⁶² Uo. 210.

⁶³ Uo. 210–211.

létezésének sem ereje, sem állandósága nincs; a választási monarchia rendszerre a legelvetemültebb mindközül; nyugtalanságot és vizzályt okoz az országban (...) a nemzetet minden hatalom szemében teljesen lejáratja. (...) az uralkodók megválasztása nemzeteket veszít el, és átadja őket ellenségeiknek.”⁶⁴ Szerbiának tehát törekednie kell arra, hogy nemzeti uralkodócsaláddal rendelkezzen, amely szintén hozzájárulna a belső stabilitás megteremtéséhez.

Összefoglalóan: Czartoryski szerint a legfőbb veszélyt Szerbiára Ausztria, kisebb mértékben Oroszország jelenti, ezért úgy vélte, hogy a francia és angol támogatás megszerzése mellett Törökország főhatalmától sem kell megszabadulni. Ellenkezőleg, ki kell használni a lehetőséget, hogy a birodalmon belüli délszlávokat egyesítse a jövőben.

Érdekesség, hogy *Projet de Memoir of the Serbian Government (A szerb kormányzat tervezetének memoárja)* címmel megjelent egy rövid tervezet a David Urquhart által szerkesztett Portfolio 1843-ban indult új sorozatának első kötetében is.⁶⁵ Milorad Ekmečić szerb történész ezt a rövid írást Czartoryskinek tulajdonította, bár erre a megjelenő kötetben nem található egyértelmű utalás.⁶⁶ Az ugyanebben az időben keletkező „Tanácsok” terjedelmét és tartalmi elemeit tekintve is jóval meghaladja a Portfolióban közölt rövid értekezést. Ha feltételezzük is, hogy ez utóbbi munka a lengyel herceg műve, akkor is inkább egyfajta kivonatról lehetett szó.

Mint utólag kiderült, a „Tanácsok” óriási befolyást gyakorolt Szerbia egész 19. századi politikájára és így a világtörténelem alakulására is (bár Czartoryski ezt már nem érte meg). Az osztrák kormányzat számára nem volt ismeretlen a lengyel emigráció osztrákellenes ténykedése, ezért 1843 februárjában elérték Zierkowski távozását. Helyét Michał Czajkowski vette át. Mivel Oroszország a szerb uralkodó törvényes megválasztását követelte a nemzetgyűlésen keresztül, Czajkowski azt tanácsolta az alkotmányvédőknek, hogy hívják össze a skupštinát és válasszák újra Aleksandar Karađorđevićet immár legitim keretek között. 1843 júniusában Oroszország elismerte az újválasztást, de ennek ára Vučić-Perišić és Petronijević újbóli kiutasítása volt Szerbiából.⁶⁷

Eközben a horvátok is nagy reményeket fűztek a szerb liberális alkotmányvédők mozgalmához és a Szerb Fejedelemséghez. A magyarosítási törekvésektől tartó horvátok nemzeti újjászületési mozgalma, az illírismus fő ideológusa,

⁶⁴ Uo. 211.

⁶⁵ Urquhart diplomáciai botrányt okozott azzal, hogy sorozatában – a wikileaks elődjeként – angol és orosz kormányzati és diplomáciai dokumentumokat jelentett meg.

⁶⁶ Екмечић, Милорад: Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992). Београд, 2008. 225.; *Projet de Memoir of the Serbian Government. The Portfolio. Diplomatic Review. New Series. Vol. I. London, 1843. 71–76.*

⁶⁷ Žurek: Nova interpretacija geneze Načertanija, 633.

gróf Janko Drašković és követői, a štokavinát tették meg a horvátság kanonizált nyelvjárásává. Mivel ez a dialektus a szerbeknél is megvolt, így Drašković követője, Ljudevit Gaj az illirizmus tágan értelmezhető fogalmát a nem horvát (nem katolikus) szlávokra is kiterjeszthette (a horvát népnévvel ez nem ment volna), életre hívva „Nagy Illíria” koncepcióját. Ennek szellemében 1841. október vége felé Vjekoslav Babukić, Ljudevit Gaj közeli munkatársa, Belgrádba érkezett a štokavinán alapuló, mindenki számára egységes irodalmi nyelv létrehozásának ötletével. Gaj már 1837-ben meg akarta szerezni az osztrák hatóságok hozzájárulását a cirill ábécé részleges bevezetéséhez, bírva a vezető horvát nyelvész, Ignjat Brlić támogatását. Az osztrák hatóságok tiltása miatt azonban Gaj Oroszországhoz fordult támogatásért.⁶⁸

Czartoryski felismerte, hogy Gaj sikerei akár keresztbe is húzhatják számításait, ezért inkább támogatni kezdte az illirizmust, mert annak orosz segítséggel történő megvalósítása a saját Balkán-politikájának összeomlását eredményezte volna, hiszen így az egyik alapvető célnak (Oroszország gyengítésének) mondott volna ellent a másik alapcél (a liberális-alkotmányos balkáni szláv állam, mint ugródeszka a lengyelek és más szabadságszerető népek számára) megvalósulása. Az oroszbarát horvát irányvonal ellehetetlenítése érdekében Czartoryski remek taktikai érzékkel a boszniai katolikus horvátok felé fordult és az ottani ferencesekkel való kapcsolatfelvétel révén propagálni kezdte a balkáni egyházi unió gondolatát. Hogy ez mennyire nem irreális koncepció volt, azt bizonyítja, hogy az 1860-as években a bolgárok is azzal kísérleteztek, hogy önálló egyházat alapítva lépést tegyenek a bolgár nemzet elismerése és intézményesítése felé, egészen addig, míg a ruszofil irányzat egyik vezető politikusa, Petko Szlavejkov közreműködésével az oroszok el nem rabolták Jozsif Szokolszki uniátus egyházfőt.⁶⁹ Az önálló egyház, számos állami funkciója révén lehetővé tette az állam nélküli bolgár nemzet megerősödését az ortodox Exarchátus 1870-es megalakulása után is, így Czartoryski koncepciója, miszerint az egyházi intézményesülés autokefál módja (azaz, nemzetenként önálló egyházak alakítása) integratív jellegével lehetővé teszi az állami intézmények kifejlesztését, egyáltalán nem irreális, hiszen Czajkowski (Sadik pasaként), a bolgár mozgalom későbbi támogatásával éppen ennek megvalósulását segítette elő. (Igaz, ez is csak Czartoryski halála után „későn érő gondolatként” valósult meg, miként Szerb-Jugoszlávia is).

A Hotel Lambert új belgrádi ügynökének, a cseh František Zachnak lett a feladata, hogy elérje a horvát illír mozgalom alárendelését a szerb mozgalomnak és átalakítását, összhangban Czartoryski „Tanácsaival”, mely a szlávok egyesítésének feladatát Szerbiának vindikálta. Az így létrejövő szerbhorvát állam az

⁶⁸ Uo. 634–635.; Az illír nyelvújításra vonatkozóan lásd: Sokcsevits Dénes: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Budapest, 2011. 313–315.

⁶⁹ Demeter – Peykovska – Bíró (et. al.): Balkán-kronológia I., 167.

Oszmán Birodalom protektorátusaként Nagy-Britannia és Franciaország támogatását élvezve képezne ellensúlyt, gátat vetve az orosz és osztrák (a lengyelek két elnyomója) befolyás ellen. A horvát Néppártnak azonban megvolt a saját programja és jövőképe, mely nem egyezett Czartoryskiével: Michał Czajkowski, Albert Nugent révén realizálta, hogy a délszláv illírek által bemutatott program jelentősen eltér a lengyel koncepciótól, hiszen ők nem Szerbia, hanem Horvátország köré tervezték a délszlávok egyesülését. A Hotel Lambert azonban egyrészt nem akarta megengedni, hogy a boszniai katolikus egyház Ausztria ellenőrzése alatt legyen, másrészt a lengyel égisz alatt végbevitt ortodox és katolikus unió a lengyelek római pozíciót is erősítette volna a Vasojević-affér kudarca után. Czartoryski ügynökei ügyesen kihasználták, hogy a boszniai horvátok egy része összeveszett Rafa Barišić püspökkel, a tartomány osztrákok támogatta provinciálisával. František Zach, kapcsolatot létesítve Pavlo Čavlovićcsal és Stjepan Verkovićcsal, javasolta, hogy a „lázadó ferencesek” Szerbia és Franciaország kormányától kérjenek segítséget.⁷⁰

Barišić megbuktatása és a Czartoryski-irányvonal boszniai horvátok közti megerősödése eredményeképpen a horvát néppárt is tényezőnek kezdte tekinteni a Hotel Lambert agytröszjtét és 1844 márciusában a szerbeket és Czartoryskit egyaránt képviselő Zach egyezményt írt alá Gaj küldöttével, melyben a horvátok gyakorlatilag teljesen elfogadták a Szerb Fejedelemségen alapuló délszláv állam létrehozásának koncepcióját. A lengyel hálózat ügynöke öt pontban határozta meg a horvátok által is elfogadott célokat:⁷¹ 1. A délszlávok alkotmányos alapú egyesülése a Karađorđević-dinasztia uralma alatt. 2. Törekvés, hogy Törökország európai részét szláv államként rendezzék át (ez Czartoryski korai, 1804-es terveinek is központi eleme volt). 3. Szerbia legyen az új állam embriója és a délszlávok érdekeinek diplomáciai védelmezője (ez lesz a 19. század végi szerb fellépések korábbi gyökere). 4. Bosznia egyesítése Szerbiával (és nem Horvátországgal!) a helyi horvátok és a szerbek közötti harmonikus együttműködéssel, a muszlim szlávokra is kiterjedően. 5 A függetlenség és nemzeti célok megvalósításához nem kérnek segítséget Ausztriától és Oroszországtól, de szükség esetén az angol–francia szövetségtől igen.

A siker után (nem tudván, hogy Boszniából épp most csinált „Erisz almáját”) Zach Albert Nugenttel együtt Nagy-Britannia és Franciaország kormányának is memorandumot küldött, mely a horvát–lengyel (!) felszabadító nyilatkozat mellett a délszláv probléma és a keleti kérdés megoldására fókuszált. Czartoryski

⁷⁰ Az illírek is egyre gyakrabban vették igénybe a szerb kormány kiadói segítségét, a magyarországi nehézségek miatt. Így Szerbiában jelent meg Šulek teológus „Mi az illírek szándéka?” című könyve is.

⁷¹ Žurek: Nova interpretacija geneze Načertanija, 638–639.

tehát a balkáni paktumot is a lengyel függetlenség szolgálatába állítva, annak eszközeként tekintett a megállapodásra.

A Czartoryski-féle elképzelés továbbgondolása volt František Zach 1844 áprilisában véglegesített *Plan pour la politique slave de la Serbie (Tervezet)*⁷² című kézírata. Zach fellépése mind Czartoryski, mind a szerb kormány jóváhagyásával történt: Zach 1844. február 10-én jelentette Czajkowskinál, hogy beszélt Garašaninnal Törökország esetleges felosztásáról, Czartoryski „Tanácsai”-ban pedig maga javasolta a szerb uralkodónak, hogy „Szerbia készítsen tervet a jövőre nézve.”⁷³ Garašanin kezdetben úgy vélte, hogy egy ilyen politikai terv megalkotásához szükséges a szerb kormány és a skupština felhatalmazása és hogy Vučić-Perišić és Petronijević nélkül lehetetlen ezt kivitelezni, de később beleegyezett a „titkos diplomáciába”. Mielőtt Zach átadta volna Garašaninnak tervezetét, másolatot küldött „közvetlen felettesének” Michal Czajkowskinak, engedélyét kérve (ez rávilágít a Hotel Lambert hálózatának működési mechanizmusaira is). Garašanin pedig megígérte, hogy a tervet láttamoztatja Petronijevičcsel.⁷⁴

František Zach memoranduma Czartoryski „Tanácsai” című művén túl a Hotel Lamberttől korábban kapott utasításokra, az Ilija Garasanintól és az alkotmányvédőtől kapott tájékoztatásra, a horvátokkal való, Zach–Car megállapodásban foglalt rendelkezésekre, illetve a Nugenttel és a boszniai horvát ferencesekkel folytatott megbeszélésre támaszkodott.⁷⁵ A cél az volt, hogy ne lehessen Oroszország befolyását helyreállítani Szerbiában. Zach propagálta a latin és cirill betűs írás bevezetését mindkét népnél, a szerb könyvek zágrábi kiadását és terjesztését, megerősítette Bosznia és Szerbia egyesítésének szükségét az Oszmán Birodalom vazallusaként, mint első lépést a szerb–horvát egyesülés felé vezető úton, a két nép közeledésében kulcsszerepet szánt a boszniai katolikus ferenceseknek⁷⁶ például Bosznia történetének megírása és propagálása révén. Nem mellesleg Kállay Benjámint (és bizalmasa, Thallóczy Lajos) Bosznia-koncepciójának eleme is volt ez, nem meglepően, hiszen Kállay belgrádi konzulként ismerhette a Načertanije tartalmát. Zach szerint ily módon „Bosznia emancipálódik és az osztrák befolyás helyett az ország inkább Szerbia felé fog fordulni.”⁷⁷ A ferencesek által kiadott irodalomnak

⁷² A dokumentum angol nyelvű fordítására vonatkozóan lásd: Zach’s Serbia’s Slavic Plan. In: Bataković: *The Foreign Policy of Serbia (1844–1867)*, 221–243.

⁷³ Žurek: *Nova interpretacija geneze Načertanija*, 640.

⁷⁴ Uo. 640–641. Žurek szerint Zach korlátos szerb nyelvtudása miatt (sok a hiba a cirill betűs szerb nyelvű iratban) feltételezhetően a Belgrádban élő Janko Šafařík, Petőfi földije (kiskőrösi születésű), a nyelvtudós Pavel testvérenek fia segített a megfogalmazásban, esetleg valamelyik horvát, Verković, Čavlović vagy Stefan Herkalović.

⁷⁵ Uo. 640–641.

⁷⁶ Demir: *Polonyali Hotel Lambert ve Büyüik Sirbistan „nacertanije” Planı (1840–1844)*, 299.

⁷⁷ Žurek: *Nova interpretacija geneze Načertanija*, 642.

el kell jutnia Horvátországba és Dalmáciába is, hogy „(...) felébresszék bennük az országuk egyesülésének igényét Szerbiával és Boszniával.”⁷⁸ Zach úgy vélte, az összehangolt munka érdekében célszerű a boszniai ferencesek Belgrádba telepítése (gimnáziumi latintanárként), illetve a francia konzulátus segítségével megnyitandó katolikus templom lehetne az összekötő kapocs a további konspiráció során.⁷⁹ Zach egyébként tudatosan keveri, mossa össze a „szerb”, „illír”, „horvát” és „délszláv” kifejezéseket eltüntetve azok eltérő interpretációit. Žurek szerint Zach művének nagysága nem abban áll, hogy az a Načertanije előzményeként szolgál, hanem hogy egységesítette a lengyelek, horvátok és szerbek akkori nemzeti és politikai céljait.⁸⁰ Zach terve tehát valójában Czartoryski víziójának manifesztációja, a délszláv föderáció koncepciójának sokadik megtestesülése, azaz jóval több egy nagy-szerb politikai célokat felvázoló dokumentumnál, mint amilyen a Načertanije lett.⁸¹

Garašanin ugyanis sok mindent nem vett át Zach tervzetéből, sem a föderáció, mint államforma gondolata, sem a katolikus unió, sem a ferencesek funkciója nem találkozott egyetértésével.⁸² Az illirizmust túlságosan is horvát- és osztrákbarát irányvonalnak ítélték meg ekkor már a szerbek (ausztroszlavizmus). A Načertanijéből hiányzik a „Szerbia és Horvátország kapcsolatai” fejezet, sőt, Piotr Žurek elemzése szerint, ahol Zach a „délszláv” kifejezést használja, azt Garašanin legtöbbször elveti, vagy a „szerb” kifejezéssel helyettesíti. A horvát szó etimonként egyszer sem szerepel a Načertanijében (a boszniai katolikusok vagy Horvátország viszont igen), míg a montenegrói vagy bolgár igen. Így vált Zach balkáni uniójából nagyszerb program.⁸³ Zach mellett⁸⁴ Radoš Ljušić szerint az

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Uo. 642–643.

⁸⁰ Uo. 645–646.

⁸¹ Noha a szerb szakirodalom nem értékeli egységesen a Načertanije szándékait, hol nagyszerb programnak, hol jugoszláv programnak, hol önálló külpolitikai programnak minősítve azt, a bevezetőben megfogalmazott két opció, hogy a Török Birodalmon vagy a nagyhatalmak osztozkodnak, vagy a helyi lakosság szervezi állammá önmagát ezt megakadályozandó, burkoltan mindenképpen kódolja, hogy a szerb államnak növekednie kell (akár jugoszlavista, akár nagyszerb koncepció mentén), különben nagyhatalmi préda lesz.

⁸² Ilija Garašanin 1844-es „Vázlatának” „teljes” szövegére vonatkozóan lásd: Szajcsán Éva: „Načertanije” (A szerb nemzeti és külpolitika titkos dokumentuma, 1844). Szeged 2000.

⁸³ Miloš Obrenović miniszterének és az 1835-ös, rövid életű szerb alkotmány megfogalmazójának, Dimitrije Đorđevićnek a szerb lakta területeket illusztráló térképe bizonyítja, hogy Garašanin előtt a horvátokkal való unió nem volt idegen. A térképet lásd: Давидовић, Димитрије: Историја народа српског Књ. 1. Београд, 1846. 162. Vagy online: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/57/Davidovic_map_1846.jpg (Elérés: 2022. december 18.).

⁸⁴ Žurek szerint az időben Zach már a szerb kormány titkos fizetési listáján is szerepel (Garašanin ügynökökkel figyelteti horvát kapcsolatait), majd hamarosan hivatalosan is felmond a Hotel Lambertnél, tehát lehet, hogy a cseh a Načertanije születésében is szerepet kapott.

1844 szeptemberében visszatérő Vučić-Perišić és Petronijević is formálgatták a szöveget.⁸⁵ Ösztönzően hatott a szerb külpolitikai koncepció kidolgozására David Urquhart *A Fragment from the History of Serbia* című írása is. A skót származású diplomata ekkora már nemzetközi szinten is nevet szerzett magának az Oszmán Birodalomban teljesített külügyi szolgálata és a Balkán, valamint a nyugat-kaukázusi cserkesz térség érdekében kifejtett lobbitevékenysége révén.⁸⁶ Kötődése a Czartoryski-hálózathoz nem tisztázott, ugyanakkor valószínűsíthető, hogy adott pontokon összefonódott Urquhartnak a brit kormányzattal szembeni, informális nemzetközi tevékenysége és a lengyel herceg hasonlóan ambiciózus Balkán-politikája.⁸⁷

Žurek szerint⁸⁸ Zach tervezete és a Načertanije abban értett egyet, hogy: 1. Az Oszmán Birodalom összeomlása esetén a legjobb megoldás egy új keresztény-szláv állam felépítése lenne a helyén. 2. Az új államnak Angliára és Franciaországra kell támaszkodnia az orosz és osztrák befolyás ellenében.⁸⁹ 3. Az államot a középkori szerb birodalom, vagyis Dusán István államának alapjain kell felépíteni. 4. A Szerb Fejedelemség vezetése alatt valósul meg a többi szláv szabadságküzdelse. 5. Boszniának Szerbiával kell egyesülnie. Ez utóbbi elemet leszámítva Garašanin nem vette figyelembe a Hotel Lambert által kötött megállapodásokat, Zach és az illírek egyezményét, valamint a boszniai ferencesekkel történt megállapodást sem.⁹⁰ Az 1867 körüli tárgyalások az első Balkán Szövetség megalapítása körül szintén mellőzték ezt a vonalat.

⁸⁵ Ljušić, Radoš: Knjiga o Načertaniju. Nacionalni i državni program Kneževine Srbije (1844). Beograd 1993. 70.

⁸⁶ Schrek: A keleti kérdés és a Balkán, 182.; 209. Emellett Urquhart szerbiai tevékenységére vonatkozóan lásd: Štermenski, Jelena Paunovic: David Urquhart the First British Diplomat in Serbia. Belgrade, 2014.

⁸⁷ Urquhart és Czartoryski nevét egymással a szakirodalom egy dokumentumsorozat miatt szokta összefüggésbe hozni. Urquhart sok kellemetlenséget okozott mind a saját, mind az orosz kormánynak azzal, hogy kormányzati és diplomáciai dokumentumokat jelentett meg Portfolio címen. A diplomáciai iratokat az 1830-as lengyel forradalom idején hagyta hátra a helyi orosz vezetés, ami először Adam Czartoryskin keresztül Palmerstonhoz, majd pedig – homályos körülmények között – Władysław Zamoyskin át Urquharthoz került, Lord Palmerston bosszúságára. Lásd: Kukiel, M.: Czartoryski and the European Unity 1770–1861. Princeton, 1955. 236.; Schrek: A keleti kérdés és a Balkán, 194–195.

⁸⁸ Žurek: Nova interpretacija geneze Načertanija, 646.

⁸⁹ Ez magyarázza az első generációs szerb politikai pártok ideológiáját és kötődéseit.

⁹⁰ Žurek: Nova interpretacija geneze Načertanija, 647.

ÖSSZEGZÉS

Adam Czartoryski politikai gondolkodásában mindig is kiemelt helyet foglalt el a Balkán, amelyre a keleti-európai hatalmi viszonyrendszer formálásának egyik fontos eszközeként tekintett. Ez az évek során fokozódott. A jelen tanulmányban felsorakoztatott tervezetek és elképzelések számos ponton mutatnak különbségeket. Az Orosz Külügyminisztériumban töltött korai évek, a napóleoni háborúk diktálta változásokra való folyamatos reagálással teltek. A francia kihívás a Nyugat-Balkánon és a Mediterráneumban felértékelt a balkáni népekkel való együttműködés lehetőségét. Ugyanakkor Czartoryski 1803–1806 közötti tervezei alapvetően az orosz birodalmi érdekek mentén születtek. A későbbi írásai – a herceg politikai pályájának jelentős fordulatát követően – teljesen új megvilágításba helyezték a délkelet-európai régióval kapcsolatos álláspontját. Az addigi alapvetően frankofób és orosz-orientált szemlélet eltűnt és éppen ellenkezőleg, elengedhetetlennek tartotta a párizsi kormányzat informális, s egyben kulturális jelenlétét⁹¹ a Balkánon, miközben óva intett a túlzottan erős orosz protektorátus kialakulásától. Voltak azonban állandó elemek, amelyek végigkísérték Czartoryski Balkán-konceptióit. Tipikusan ilyennek tekinthető a balkáni népek egymással történő (szupranacionális) együttműködésének szorgalmazása, az alkotmányosság, a liberalizmus. Különösen fontosnak vélte ezt hangsúlyozni Szerbia esetében, amely komoly esélyekkel rendelkezett az önálló nemzetállami lét megteremtésében, s amely – véleménye szerint – egy olyan regionális-integratív erőt képez a délszláv népek körében, amelyre más balkáni entitás nem lenne képes. Megváltozott, de jelentős maradt a vallás szerepe, az autokefál egyházak létrehozását a nemzeti önállóság előképének tekintve propagálta Czartoryski. Konceptiói túléltek őt, lenyomatot hagyva a történelmen (a szerb külpolitika balkáni irányultságának máig tartó meghatározottsága az ő konceptiójából született); elképzeléseiből ugyan sok minden megvalósult, bár nem akkor és nem úgy, ahogyan elképzelte. Létrejött Görögország, Boszniát Szerbia szerezte meg, megalakult Jugoszlávia, az önálló egyháza révén világra jött Bulgária, megvalósult az önálló magyar kormányzat. Ügynökhálózata minden nemzetközi szervezet mintaképeül szolgált, miként a balkáni nemzeteknek a történeti múlt feltalálásán keresztül történő konstruálása is számos követőre talált az utókorban.

⁹¹ A Hotel Lambert sem tudta önállósítani magát támogatóitól: aktivitása a pénzügyi és a diplomáciai háttér erősségétől függött. Így 1848–1849-ben a hálózat ereje jelentősen csökken a diplomáciai támogatás francia forradalom hatására bekövetkező gyengülése miatt és a balkáni hálózat revitalizációjára csak a krími háború során, a megújuló francia támogatásnak köszönhetően kerül sor.

PETE LÁSZLÓ

BRIGANTESSE NŐK A BRIGANTAGGIÓBAN

BRIGANTAGGIO

Az állammal, a központi államhatalommal való – többé-kevésbé tudatos – szembeszégülésnek hosszú évszázadokra visszanyúló hagyományai vannak Dél-Itáliában.* A banditizmus kezdetei a középkor évszázadaira nyúlnak vissza, a felkelés (*insorgenza*) a francia megszállás évtizedeit jellemezte, a 19. század pedig a *brigantaggio* időszaka, ezen belül az 1860-at követő évtized a nagy *brigantaggio*, vagy politikai *brigantaggio* elnevezést kapta. Banditizmus és *brigantaggio* két különböző jelenség, egy fontos közös nevező azonban összeköti őket: mindkettő fegyveres lázadás a kialakulóban lévő modern állammal szemben.¹ A *brigantaggio* kifejezés alatt a széleskörű fegyveres ellenállást értjük az „új rend” ellen, szemben a banditizmussal, ami olyan kisebb fegyveres csoportok lázadását jelenti, amelyek a módosabb társadalmi osztályok tagjainak gazdagságát támadják a politikai rendszer megváltoztatásának szándéka nélkül.² Az egyesítést követő dél-olaszországi *brigantaggio* a kiterjedt banditizmushoz képest új és eltérő, de mindenekelőtt összetett jelenség volt: háttérben egyaránt megtaláljuk a dinasztiahoz való hűséget, a betolakodóval szembeni ellenállást, az új állam legirritálóbb intézkedései – mint a kötelező katonai szolgálat és a magasabb adók – okozta felháborodást, évtizedes szociális feszültségeket és a köztörvényes bűnözést. Ez a kriminológiai konnotációjú kifejezés a hatóságok álláspontját tükrözi, és azokra az elemekre (csempészés, lopás, rablás, zsarolás) helyezi a hangsúlyt, amelyeket valóban nehéz lenne a népi ellenállás formáiként interpretálni, ugyanakkor elfedi a társadalmi tiltakozás elemeit, amelyek pedig kétségtelenül erősen jelen voltak.

* A tanulmány alapjául a szerző 2021-ben megvédett, *Polgárháború Dél-Olaszországban. A brigantaggio és a magyar légió* című akadémiai doktori értekezésének egyes fejezetei szolgáltak.

¹ Ciconte, Enzo: Banditi e briganti. Rivolta continua dal Cinquecento all’Ottocento. Soveria Mannelli, 2011. 23–25.; Pappalardo, Francesco: Dal banditismo al brigantaggio. La resistenza allo Stato moderno nel Mezzogiorno d’Italia. Crotone, 2014. 8–9.

² Scirocco, Alfonso: Banditismo e repressione in Europa nell’età moderna. In: Macry, Paolo – Massafra, Angelo (a cura di): Fra storia e storiografia. Scritti in onore di Pasquale Villani. Bologna, 1994. 413–424.

A déli banditizmusnak két fő összetevője volt: a kiterjedt bűnözés és az időről időre kitörő paraszti erőszak. Ezek egyrészt az államhatalom gyengeségéről vagy egyenesen hiányáról tanúskodtak, másrészt a földtulajdon és a munkafeltételek rendezetlenségéről árulkodtak a feudalizmus és a kapitalizmus határán nehezen egyensúlyozó társadalomban. Mindezek a problémák elmérgesedtek az 1860. évi háború és forradalom következtében. Garibaldi elsöpörte a Bourbon-rendszert, de nem volt képes végrehajtani azokat a radikális reformokat, amiket tervezett és megígért. Amikor a vörösingesek helyére a csendőrök léptek, az olasz államhatalom csalódások sorát okozta: magasabb adók, sorkötelezettség, a földkérdés megoldatlansága, a konzervatív rend restaurációja. Ez elkeserítette a Bourbon-legitimistákat és csalódást okozott a garibaldistáknak is, akik becsapva érezték magukat. Az elvakult, vad és kegyetlen állami-katonai elnyomás azt gondolta, hogy fegyverrel, börtönnel és tömeges kivégzésekkel megoldhat társadalmi és politikai problémákat. Időközben a fegyveres felkelés lehetősége katonailag megvalósíthatóvá vált a feloszló Bourbon-hadsereget tömegesen elhagyó katonáknak köszönhetően. A felkelők bátorítást és támogatást kaptak a római száműzetésben élő Bourbon-udvartól. 1861 és 1865 között a *briganték* – vidéki rablók, Bourbon-párti legitimisták és elkeseredett parasztok közössége – azzal fenyegettek, hogy felforgatják az olasz államot. A kormány keményen és brutálisan válaszolt Cavour iránymutatását követve: egy arasznyi területet sem engedni, amíg a kormánynak többsége van a parlamentben és akár csak egyetlen zászlóalja a csatatéren. Valódi polgárháború dúlt, katonai bíraskodással, több mint százezer katona bevetésével, számtalan atrocitással és mészárlással mindkét fél oldaláról.³

A meghódított és megszállt országként kezelt Dél a hagyományosan létező *brigantaggio* aktivizálódásával reagált. Összetett jelenség tehát, amely egyesítette mindazokat, akiket a hatalomváltás tétlenségre kárhoztatott: a Bourbon-hadsereg egykori katonáit, az eladósodott parasztokat, munka nélkül maradt napszámosokat, vagyis általában a társadalom peremére szorult csoportokat, beleértve a köztörvényes bűnök elkövetése miatt bujkálókat, a katonai szolgálatot megtagadókat, de akár a kilépett papokat is. Ekkor a *brigantaggio* politikai jelleget is öltött az Egyházi Állam területén menedéket találó II. Ferenchez kötődő anyagi támogatás és legitimizmus okán: a detronizált uralkodó pénzt és fegyvereket küldött a jól szervezett bandáknak, amelyek – szükség esetén – átmeneti menedéket kaphattak a pápai állam területén az olasz hadsereggel vívott harcok közepette. Ugyanakkor szinte lehetetlen elkülöníteni egymástól a lehetséges motivációkat: a legitimizmus, az adott társadalmi rend elleni felkelés, a haszonszerzés, a kalandvágy, az erőszak egyaránt szerepet játszottak. A „piemonti” hadsereg által gyakorolt kíméletlen elnyomás nem tett különbséget a *briganték* és az új uraik

³ Derek, Beales – Biagini, Eugenio F.: *Il Risorgimento e l'unificazione dell'Italia*. Bologna, 2005. 210–213.

ellen lázadó parasztek között: a katonák minden parasztban potenciális *briganték* láttak. A polgárháborúkra jellemző erőszakspirál jellemezte a helyzetet: merényletek, lesből való támadások, felgyújtott települések, a polgári lakosság lemészárlása, kínzás, nemi erőszak, terror és ellenterror.⁴

BRIGANTÉK ÉS BANDÁK

A déli parasztság tömeges részvétele a *brigantaggio*ban tulajdonképpen szélsőséges tiltakozási forma, amelynek az oka a nyomor volt, és amely nem talált más eszközt az igazságtalanság, az elnyomás és a kizsákmányolás ellen, mint az erőszakot. Mindehhez járult a különleges bátorság, ami nem ismerte a halálfélelmet. A *briganték* pontos létszámát lehetetlen megállapítani, ennek megfelelően a résztvevő parasztek számáról sem állnak rendelkezésre összesített adatok. A Capitana területén készített szisztematikus kutatás eredménye azonban iránymutató lehet arányukra nézve: az azonosított 824 *brigantéból* 583 paraszti származású, 136 pásztor volt, vagyis összesen csaknem 90%.⁵ A paraszti társadalmat, a nyomor mellett, illetve annak következményeként, az erőszakra és brutalitásra való hajlam is jellemezte. A romboló erőszak méreteiről sincsenek összesített statisztikák, csak bizonyos időszakokra és területre érvényes adatok. Az avellinói kerületben 1862. május 1. és december 31. között 523 eljárás indult. Molise tartomány larinói kerületében 1862. január 1. és december 31. között 25 katonát és 9 civilt gyilkoltak meg, 219 birtokost ért kár, 16 jelentősebb zsarolás és 15 rablás történt, 1244 állatot loptak el, 18 tanyát és 15 csúrt gyújtottak fel, 56 banditát öltek meg vagy végeztek ki. Melfi környékén 1863-ban 800 rablás és lopás, 200 gyújtogatás, 350 zsarolás, 175 gyilkosság, 130 csonkítás és 81 nemi erőszak történt. Basilicatában a *briganték* 1861 és 1868 között 422 gyilkosságot követtek el. A hadügyminisztérium összesítése a *briganték* által elkövetett bűncselekményekről az 1863. évre: 492 gyilkosság, 454 zsarolás, 10.796 ellopott vagy lemészárolt állat. Mindehhez társulnak még a hadsereg és a nemzetőrség egységei elleni támadások: csak az avellinói katonai körzetben 1862. március–december között 111 alkalommal került sor összetűzésre; a nápolyi újságok 1863-ban 600 összecsapásról adtak hírt; az Irpinia és Melfi környéki területeken 1862-ben 65-ször, 1863-ban 40-szer, 1864-ben pedig 46-szor volt fegyveres konfliktus.⁶

Az egyes bandákat a legügyesebb, legbátrabb, legenergikusabb, leginkább rettegett *briganték* vezették, mellettük egy vagy több helyettessel. Társadalmi profiljukat tekintve részben civilek, akik Bourbon-hűségük miatt fogtak fegyvert,

⁴ Milza, Pierre: Storia d'Italia. Dalla preistoria ai giorni nostri. Milano, 2006. 674–675.

⁵ Pinto, Carmine: La guerra per il Mezzogiorno. Italiani, borbonici e briganti 1860–1870. Bari–Roma, 2019. 233.

⁶ Molfese, Franco: Storia del brigantaggio dopo l'Unità. Milano, 1966. 131–135.

részben már korábban is ismert – sőt elítélt – *briganték*, akiknek a tevékenységéhez a háború kölcsönzött politikai szint, részben pedig egykori Bourbon-katonák, köztük néhány külföldi is. A 61 legfontosabb bandavezér közül 22 harc közben esett el, 17-et kivégeztek, 11-et letartóztattak, négyen megadták magukat, így mindössze heten menekültek meg, közülük is ketten átálltak a másik oldalra.⁷ A bandákban vasszigor uralkodott, ami leginkább a főnök személyes presztízsén, illetve a tőle való félelmen nyugodott. A fluktuáció igen erős volt, a létszám is folyamatosan ingadozott: a parasztok alkalmanként, egy-egy nagyobb vállalkozás idejére felduzzasztották a létszámot, majd visszatértek eredeti tevékenységükhöz. Akár néhány főből is állhatott egy banda, de a maximális létszám elérhette a 100–150 főt is.

A bandák bázisai a hegyek között, a Déli-Appenninek akkor még sűrű erdővel borított, a helyismerettel nem bíró katonaság számára megközelíthetetlen zugaiban voltak, ahol fából átmeneti szálláshelyeket építettek vagy barlangokban húzták meg magukat. A külvilágtól elszigetelt vidéki tanyák a portyázások idején jelentettek átmeneti bázist, illetve ilyen helyeken végezték a kiképzést. A *briganték* közvetlenül a főnöktől kaptak fizetést, bizonyos bandáknál sorozási és leszerelési prémiumot is fizettek. Ruházatuk változatos képet mutatott: néhányan fekete ruhát viseltek ugyancsak fekete, széles karimájú és piros szalaggal díszített kalappal, mások a déli parasztok hagyományos öltözetét kúp alakú kalappal és színes zubbannyal. Elmaradhatatlan volt a szürke vagy fekete gyapjúköpeny. A lovas *briganték* a lóháton átvett kettős tarisznyában mindent magukkal hordtak. Az étkezést az elejtett állatok húsból vagy a támogatóik által biztosított élelmiszer-utánpótlásból oldották meg. A fegyverzet a lehető legváltozatosabb képet mutatta: legelterjedtebb fegyverük a kétsövű vadászpuska volt, jobb minőségű puskákat csak a katonáktól és a nemzetőröktől tudtak zsákmányolni. A kommunikációs rendszerük a körülményekhez alkalmazkodott: nappal általában füstjelekkel, éjszaka máglyákkal és fáklyákkal jeleztek egymásnak. A helyi parasztok és pásztorok közül választott őrszemeket és informátorokat stratégiaiilag fontos pontokra helyezték, hogy jelentsék a katonai egységek mozgását, illetve – lehetőség szerint – szándékoltan téves információkkal eltérítsék azokat a kívánt útiránytól. Hasonló célból gyakran alkalmaztak nőket is, akik útkeresztezések közelében végezték a mezőgazdasági munkát. A *briganték* életmódja, amivel együtt járt az éjszakázás, az éhezés, a kemény menetelések, a gyakori fegyveres összecsapások és a hegyvidék zord téli időjárásának elviselése, erőteljes fizikumot és rendkívüli ellenálló képességet feltételezett. A paraszti és pásztori származású, vagy egykori katonákból lett *briganték* már hozzászoktak ezekhez a körülményekhez. A betegeteket és a sebesülteket a támogatók házaiban ápolták. Sebesülteket nem

⁷ Pinto: La guerra per il Mezzogiorno, 230–231.

hagytak a csatatéren; a könnyebb sebesülést szerzőket magukkal vitték, a súlyosan megsebesülteket agyonlőtték. A holttesteket szinte mindig elégették, hogy megakadályozzák az azonosítást.

Harcmodoruk a klasszikus gerillaháború volt: kihasználva a kedvező terepviszonyokat és a lakosság támogató magatartását ott csaptak le az ellenségre, ahol a leggyengébbnek ítélték, rendkívül gyorsan és kíméletlenül jártak el, váratlanul, oldalról vagy hátulról lepték meg a reguláris egységeket, mindig ügyelve arra, hogy menekülési útvonalat hagyjanak maguknak az erdők és a hegyek irányába. Előszertettel rohanták le azokat a településeket, ahol nemzetőrség tartózkodott, hogy fegyvert és lőszert szerezzenek, a liberálisok házait kifosztották, a besúgókon bosszút álltak. A taktikai elemek tárát gazdagították a postakocsik elleni támadások, kisebb katonai egységek csapdába csalása, szabotázsok elkövetése, majorságok és magántulajdon elpusztítása, lovak és egyéb állatok rekvirálása.⁸

A *briganték* tevékenységének anyagi hátterét csak részlegesen és időlegesen biztosították a Rómába menekült II. Ferencről és Bourbon-párti titkos társaságoktól, egyes főuraktól érkező adományok, a bandáknak maguknak is kellett gondoskodniuk saját ellátásukról. Kiterjedt politikai-bűnügyi „gazdaság” formálódott a *briganték* körül: a családtagokon és szimpatizánsokon kívül a támogatói hálózatba kényszerültek a birtokosok és tulajdonosok, akiket, ha nem mutattak önként hajlandóságot, erőszakkal károsítottak meg. A bandák egyik legjövődmezőbb pénzszerzési módja az emberrablás, illetve az ebből származó váltságdíj volt. Csak 1863-ra vonatkozóan 454 esetet tartanak számon a hatóságok, nem beszélve azokról, amelyeket az érintett családok, elrabolt családtagjuk életét féltve, nem jelentettek.⁹

BRIGANTESSE

A női jelenlét sokkal erőteljesebb volt a *brigantaggió*ban, mint az egész *Risorgimento* folyamán.¹⁰ Ez abból a szempontból teljesen érthető, hogy amíg a *Risorgimento* háborúiban hivatásos katonákból álló hadseregek ütköztek meg egymással, addig a *brigantaggio* harcainak szereplői között az egyik oldalon a népi elemeket, a családokat találjuk. Az 1860–1861. évi kiterjedt felkelésekben

⁸ Crescenzi, Andrea – Gionfrida, Alessandro: Guerriglia e controguerriglia nell'Italia meridionale. Il grande brigantaggio post-unitario (1860–1870). In: Saini Fasarotti, Federica – Di Martino, Basilio (a cura di): L'esercito alla macchia. Controguerriglia italiana 1860–1943. L'esperienza italiana di controguerriglia dal Brigantaggio alla Seconda Guerra Mondiale. Roma, 2015. 24–28.; Adorni, Daniela: Il brigantaggio. In: Violante, Luciano (a cura di): Storia d'Italia. Annali 12. La criminalità. Torino, 1997. 306–309.; Molfese: Storia del brigantaggio, 136–138.

⁹ Pinto: La guerra per il Mezzogiorno, 241–243.

¹⁰ Vö. Doni, Elena (a cura di): Donne del Risorgimento. Bologna, 2011.

nagy számban vettek részt a nők is. Amikor azonban 1861 végén az állami fellépés sokkal kíméletlenebbé vált, és a bandák a települések megszállása helyett a hegyekben és erdőkben megvívott gerillaháborúra kényszerültek, a női jelenlét drasztikusan csökkent. A nem hétköznapi fizikai erőnlétet feltételező, erőszakos életmód nehezen tette lehetővé a nők aktív részvételét. A férfiakkal egyenrangú szerephez csak kivételesen juthattak, szinte mindig alárendelt helyzetben maradtak. A 19. századi paraszti társadalomból származó *briganték* világában a férfi élet és halál uraiként viselkedtek a nőkkel szemben, legyen szó akár feleségről, testvéréről, gyermekről, anyáról vagy szeretőről. A nő a férfi birtokának, kizárólagos magántulajdonának számított. A prefektusok által a *brigantékról* készített listákon a nők aránya igen alacsony, általában 1–2%. Jóval többen voltak azok, akik a *briganték* segítői voltak: híreket, élelmiszert, ruhát és fegyvereket szállítottak a bujkáló férfiaknak, mindennel ellátták, szükség esetén rejtegették őket – ezzel a hatályos törvények szerint bűnpártolást követtek el. Nap mint nap kitétek magukat a veszélynek, hogy valaki, különösen a rivális szerető, feljelentheti őket, ki voltak téve a hatóságok zaklatásainak, zsarolásának. Sokan úgy döntöttek tehát, hogy inkább a bujdosással járó veszélyeket vállalják, és csatlakoztak a férfiakhoz. A korabeli hivatalos iratok és a sajtó a megvető *druda* (rosszhírú szerető, ágyas) kifejezéssel illette őket. Néhányan azonban nem elégedtek meg ezzel a szereppel: nem egyszerűen a *briganték* asszonyai akartak lenni, hanem maguk is fegyvert fogtak, részt vettek a rablásokban, túszejtésekben, harcoltak a katonaság és a nemzetország ellen, gyilkoltak. Így született meg a *brigantessa* figurája.¹¹

A *brigantessa* előfutárának tekinthető a 19. század eleji francia megszállás idején Francesca La Gamba, kalábriai szövőnő, három gyermek anyja. 1807-ben egy francia tiszt, hatalmával visszaélve, megpróbálta elcsábítani, Francesca azonban határozottan visszautasította a tolokodó közeledést. A tiszt szörnyű bosszút állt: éjnek idején hamis, a franciák elleni felkelésre felhívó plakátokat ragasztatott ki, aztán mindezek elkövetésével megvádolta Francesca gyermekeit. Az anya hiába könyörgött, a fiúkat elítélték és kivégezték. Francesca, a fájdalomtól szinte eszét veszítve, a *briganték* közé állt, sőt rövidesen bandafőnök lett. A franciák mindent megtettek, hogy a nyomára akadjanak, egy alkalommal azonban a banda által felállított csapdába estek. A fogságba esett franciák között volt a szörnyű tettet elkövető tiszt is. Francesca bosszúja sem volt kevésbé elborzasztó: egy törrel kivájta a tiszt szívét, és a még dobogó szívet felfalta.¹² Ugyanebben az időszakban

¹¹ Galente, Michele: Il volto femminile del brigantaggio. Archivio storico pugliese, a. 65 (2012), 79–88.; Guerri, Giordano Bruno: Il bosco nel cuore. Lotte e amori delle brigantesse che difesero il Sud. Milano, 2011. 34–38.

¹² Guerri, Giordano Bruno: Il sangue del Sud. Antistoria del Risorgimento e del brigantaggio. Milano, 2010. 166.; Romano, Valentino: Introduzione. In: Casamassima, Pino: Bandite! Viterbo, 2012. 29–30.

élt a szintén kalábriai Niccolina Licciardi, a hírhedt Francesco Moscati, becenevén Bizzarro asszonya. Niccolina, hogy a franciák börtönét elkerülje, néhány hetes gyermekükkel karján mindenhová követte a bujkáló Bizzarrót. Egy alkalommal közel jutott hozzájuk a francia őrző, mire Bizzarro, attól való félelmében, hogy a gyereksírás elárulja őket, a kisgyereket lábánál fogva egy sziklához csapdosta, amíg szét nem tört a feje. Az anya annyira megdöbbent a szörnyűség láttán, hogy reagálni sem tudott. Éjszaka azonban fejbe lőtte az alvó Bizzarrót, és levágott fejét Catanzaróba vitte a kormányzóhoz, hogy felvegye a *brigantéra* kitűzött vérdíjat.¹³

Az 1860-as években is leginkább a szenvedély – a szerelem vagy a fájdalom – indította arra a nőket, hogy – a nemi szerepek hagyományos kötelékeit szétszakítva – aktívan részt vegyenek a *brigantaggió*ban. Az időszak legismertebb *brigantessája*, a korabeli fotóknak köszönhetően szinte ikonikussá vált alakja Michelina De Cesare volt. A már gyerekkorában is nehezen kezelhető, a család mérhetetlen szegénysége miatt a megélhetésért két fivérével lopásokat elkövető Michelina húszévesen, 1861-ben férjhez ment a faluja, a Caserta melletti Caspoli egyik földműveséhez, de alig egy év elteltével megözvegyült. Rövidesen az egyik környékbeli – testvéreit is tagjai között tudó – banda vezetőjének, a Bourbon-hadsereg egykori őrmesterének, Francesco Guerrának a szeretője lett, állítólag össze is házasodtak. Mindenesetre követte szerelmét a bujdosásban, férfiruhát öltött, sőt ő maga is fegyvert fogott és részt vett a banda minden akciójában. Kétszögű puskát és pisztolyokat hordott magával, ami a 21 tagú bandában csak a főnökök kiváltsága volt. Önállóan is vezetett akciókat, karizmája folyamatosan növekedett. Vesztét saját testvére árulása okozta, aki 1868. szeptember 6-án a katonákat Michelina és a banda rejtekhelyére vezette. A menekülő *briganté*kat lelőtték, lemeztelenített testüket, Michelináét is, elrettentésül közszemlére tették.¹⁴

Hasonló hírnévre tett szert a pugliai Casalvecchióban született Filomena De Marco, aki a kalapján viselt toll miatt a Filomena Pennacchio nevet kapta. Gyönyörű nő hírében állt, versengtek érte a férfiak. Fiatalon férjhez ment, de nem tudta elviselni férje féltékenységi jeleneit, ezért egy nagyobb méretű ezüst hajtűvel keresztülszúrta a torkát. A mindössze 18 éves gyilkos asszony 1863 elején a *briganték* közé menekült a börtön elől. A bandafőnökök, Croccót is beleértve, rögtön rávetették a szemüket, végül Giuseppe Schiavone asszonya lett. Filomena szenvedélyesen beleszeretett Schiavonébe, aki miatta eltaszította Rosa Giulianit, egy másik *brigantessát*. Filomena nem maradt el a *briganté*ktől harci hévben és kegyetlenségben, részt vett a katonaság elleni rajtaütésekben, vér is tapadt a kezéhez. Vesztét a szerelmi bosszú okozta. Rosa Giuliani nem felejtette el a meg-

¹³ Guerri: *Il sangue del Sud*, 166–167.; Romano: *Introduzione*, 32–33.

¹⁴ Casamassima, Pino: *Bandite!* 41–50.; Guerri: *Il sangue del Sud*, 170–173.; Galente: *Il volto femminile del brigantaggio*, 90.; Guerri: *Il bosco nel cuore*, 118–125.

aláztatást, és 1864 novemberében a katonákat Schiavone bújóhelyéhez vezette. Filomena azonban nem volt ott, ugyanis Melfi városában húzta meg magát, mivel gyereket várt. A halálra ítélt Schiavone utolsó kívánsága az volt, hogy elbúcsúzhasson Filomenától. Rejtekhelyéhez vezette a katonákat; letérdelt Filomena előtt, megcsókolta a kezét és a lábát, megsimogatta a hasát. A kisgyermek már apa nélkül született meg a börtönben, ahová Filomenát zárták. Az asszony úgy akarta menteni a menthetőt, hogy együttműködött a hatóságokkal, sorra feladta korábbi társait, nem kímélte a többi *brigantessát*, Giuseppina Vitalét és Maria Giovanna Titót sem. Először húsz év kényszermunkára ítélték, amit aztán hét évre csökkentettek. 1872-ben szabadult, ettől kezdve semmit sem lehet tudni se róla, se a fiáról.¹⁵

A Ciccilla (II. Ferenc becenevéből, a Ciccio alakból képezve) név alatt elhíresült Maria Oliverio története még Alexandre Dumas figyelmét is felkeltette, aki – a Garibaldi megbízásából – az általa alapított *L'Indipendente* című napilap 1863. évi számaiban folytatásokban írt róla. A Cosenza környéki Casole Bruzio településen született Ciccilla egy *brigante*, Pietro Monaco felesége lett. A Bourbon-hadsereg egykori őrmestere 1860-ban Garibaldi katonájává vált, mivel magukkal ragadták az adócsökkentési, de különösen a földosztási ígéretek. Garibaldi korszaka azonban igen rövid ideig tartott, mivel hamar nyilvánvalóvá vált, hogy az ígéretekből nem lett semmi. Az időközben hadnaggyá előléptetett Monaco végtelen csalódásában személyes háborút kezdett a „Dél új urai”, a földjeiket és hatalmukat átmentő, immár egységpárti birtokosok ellen. Miután az egyik birtokost meggyilkolta, a hegyek közé menekült. A hosszú katonai múlttal és gazdag harci tapasztalatokkal rendelkező Monaco csakhamar erős bandát szervezett, amely rettegésben tartotta a környéket. Küzdelmének nem volt politikai töltete, nem a Bourbonok nevében harcolt, hanem egyszerűen az új kormányt támogató gazdag birtokosok ellen. Monaco tevékenysége kiváló példa arra, hogy milyen nehéz meghúzni a határvonalat banditizmus és *brigantaggio* között, és nagyon sok, magát *briganténak* nevező köztörvényes bandita számára az ideológia csak álcát jelentett, az északi megszállás nélkül is hasonló életmódot folytattak volna. Ez idő alatt Ciccilla otthon várta férjét, aki gyakran meglátogatta. Rövidesen kiderült, hogy Monaco nemcsak a feleségét, hanem annak nővérét, Teresát is sűrűn felkereste. Ciccilla ezt nem bírta elviselni, és alvó nővérét, gyermekei szeme láttára, 48 fejszecsapással gyakorlatilag feldarabolta. A 21 évesen gyilkossá vált Ciccilla 1862 derekán csatlakozott férjéhez. Férfiruhát öltött, fegyvert fogott, és részt vett a banda által elkövetett bűncselekményekben. Legfőbb bevételi forrásuk az emberrablás volt, országos hírnevet is egy ilyen eset kapcsán szereztek. 1863 szeptemberében elrabolták Aciri város egyik leggazdagabb családjának, a

¹⁵ Guerri: *Il sangue del Sud*, 225–229.; Casamassima: *Bandite!* 51–56.; Galente: *Il volto femminile del brigantaggio*, 89–90.; Guerri: *Il bosco nel cuore*, 156–173.

Falconéknak több tagját, köztük az éppen akkor náluk vendégeskedő érseket. Ez utóbbit rövidesen szabadon engedték, a Falcone-család tagjaiért azonban súlyos váltságdíjat követeltek és részben kaptak is. Egy katonai rajtaütés során a foglyoknak sikerült megszökniük, majd a Falcone-család magas vérdíjat tűzött ki Monaco fejére. A banda három tagját elszédítette a kilátásba helyezett busás jutalom: először méreggel próbálkoztak, de sikertelenül, majd karácsony éjszaka lelőtték az alvó Monacót. A gyilkosság során a férje mellett fekvő Ciccilla is megsebesült, de azért arról gondoskodott, hogy férje fejét ne tehessék közszemlére: a levágott fejet elégette. Ciccilla állt a banda élére, de 47 napig tartó főnöksége valójában folyamatos menekülés volt, végül a bandát 1864. február 11-én bekerítették, több tagját lelőtték, Ciccilla pedig megadta magát. Bíróság elé állították, a hosszú vádirat 32 pontba összefoglalva sorolta a terhére felrótt bűncselekményeket. Az év áprilisában előbb halálra, majd enyhítésképpen életfogytiglani kényszermunkára ítélték. Idővel ugyan a büntetést 15 évre csökkentették, de a szabadulást nem érte meg, egyes adatok szerint a hírhedt Fenestrelle-várbörtönben fejezte be életét.¹⁶

Egészen sajátos módon került a *briganték* közé az Avellino melletti Bisaccia településen született, alig húszéves Giuseppina Vitale. A környék egyik bandavezére, Agostino Sacchitiello ellopta Giuseppina apjának kedvenc lovát, és csak a lányért cserébe szolgáltatta vissza. Az apa elfogadta az ajánlatot, és úgy tűnik, a lány is belenyugodott a cserébe. Sacchitiello, a Bourbon-hadsereg egykori tizedese, amikor megkapta a behívót az olasz hadseregbe, inkább a hegyeket és az erdőket választotta. Hasonló sorsú rokonaiból és ismerőseiből mintegy százfős bandát szervezett és Crocco egyik alvezére lett. Giuseppina ettől kezdve Sacchitiello mellett tartózkodott, részt vett a banda akcióiban, különösen a birtokosok kárára, és a gyilkosságtól sem riadtak vissza. Vesztüket árulás okozta: Filomena Pennacchio már említett vallomásai alapján 1864. november 29-én fogták el őket. Giuseppinát húszévi kényszermunkára ítélték, amit később tízre enyhítettek.¹⁷

Maria Giovanna Titót úgy is emlegették, mint a Hiéna vagy mint a Róka, bár nem volt sem gonoszabb, sem agyafurtabb a többi *brigantessánál*. Amikor 1861. augusztus 10-én Crocco a bandájával megtámadta a Potenza közelében elterülő Ruvo del Monte települést, és a védők egyre szűkebb helyre visszaszorulva már a halálra készültek, síró nők rohantak a harcolók közé, hogy irgalomért és kegyelemért könyörögjenek apjuk, férjük vagy fivérük érdekében. Maria Giovanna is köztük volt, ekkor hívta fel magára Crocco figyelmét. A bandavezérnek imponálhatott a fiatal nő bátorsága és határozottsága, Maria Giovannát pedig egyfajta büszkeség tölthette el, hogy a leghíresebb *brigante* asszonya lehet. 1864. december 5-i letartóztatásakor – próbálva menteni a menthetőt – azt vallotta,

¹⁶ Guerri: *Il sangue del Sud*, 174–183.; Casamassima: *Bandite!* 56–63.; Galente: *Il volto femminile del brigantaggio*, 89.; Guerri: *Il bosco nel cuore*, 129–142.

¹⁷ Casamassima: *Bandite!* 63–69.; Guerri: *Il bosco nel cuore*, 173–177.

hogy erőszakkal hurcolták el nagybátyja földjéről, mivel Crocco beleszeretett. Kapcsolatukból mindenesetre egy fiú született, akit a *brigantékat* támogató egyik családhoz adtak, sorsáról semmit sem lehet tudni. Maria Giovannát az avellinói hadbíróság 1865. június 30-án 15 év kényszermunkára ítélte, amit aztán három év múlva hétre csökkentettek.¹⁸

Ahogy ebből a néhány életrajzi vázlatból is kiderül, a *brigantessák* története a családi egyensúly megbomlása okozta személyes dráma, az elkeseredett nők drámája, akik reménytelen helyzetbe kerülve kiléptek a belenyugvás és az alávetettség évszázados béklyói közül és megmutatták, hogy a férfikkal egyenrangú tettekre képesek. Amikor összeomlott a család, amely köré sikerült felépíteniük valamilyen egzisztenciát, még ha nyomorúságosat is, a nők bosszúja kíméletlenebb és vadabb volt, mint a férfiaké. Azt is tisztán látjuk, természetesen, hogy a korszakban a *brigantessa* útja jelenti a kivételt, a nők számára a norma a tűrés és a beletörődés maradt.¹⁹ Maga a *brigantessa* is, tűnjön bár a saját útját járó, „emancipált” nőnek, valójában áldozat volt, a vidéki nyomor, a nyers paraszti társadalom, a helyzetükkel visszaélő helyi hatalmasságok, a semminemű megértést sem mutató, a Dél problémái iránt érzéketlen új állam áldozata. Akár a nyomorból és az alávetettségből kitörve, akár a hatóságok zaklatásától menekülve vagy a börtöntől tartva, akár erőszak árán került a hegyekbe a *briganték* közé, elképzelhetjük milyen életkörülmények vártak rá az állandó üldözöttség közepette, abban a *par excellence* maszkulin világban, ahol szinte mindennapos volt a féltékenység, a bosszú, az egymás közötti leszámolás. Már nem volt számukra visszaút a társadalomba, életük mindenképpen tragikusan végződött: a *briganték* sorsában osztozva vagy elestek harc közben, vagy börtönbe, több évtizedes kényszermunkára kerültek. Ez utóbbi csaknem egyenlő volt az elnyújtott halálos ítélettel: minimális napi élelemdaggal, a kor higiéniai viszonyai között ritkán éltek túl a még korábban vagy a börtönben összeszedett fertőzéseket. Sokuk helyzetét súlyosbította, hogy – talán a büntetés elkerülésében vagy enyhítésében reménykedve – állapotosan kerültek a hatóságok kezei közé, gyermeküket a börtönben hozták világra. Fokozottan érvényes mindez a kiszolgáltatottság általában véve a nőkre, akiknek otthonaikban élve duplán kellett elszenvedniük az erőszakot, ahogy az a háborúk, különösen a polgárháborúk idején lenni szokott: a katonák és a *briganték* részéről egyaránt. A hatóságok a nőket tartották a *brigante*-hálózat leggyengébb láncszemének, ezért erőteljes nyomás alá helyezték őket: a katonák és a nemzetőrök fellépése a zsarolástól és a fenyegetéstől a bebörtönzésen keresztül a nemi erőszakig és a gyilkosságig terjedt. Ugyanez a brutalitás volt tapasztalható a *briganték* részéről is, nem volt ritka a csoportos nemi erőszak és a

¹⁸ Guerri: *Il bosco nel cuore*, 178–181.

¹⁹ Romano: *Introduzione*, 29–30.

rablógyilkosság sem, a tehetősebbeket pedig az emberrablás veszélye fenyegette. A *brigantaggio* „szennyos háborúja” idején tehát a nők története alapvetően a különböző jogcím alatt és különböző módokon végrehajtott mindennapos visszaélések és erőszak története.²⁰

²⁰ Galente: Il volto femminile del brigantaggio, 92–103.

MADARÁSZ IMRE

**RISORGIMENTO ÉS „POSTRISORGIMENTO” REGÉNYTÜKÖRBEN
FEDERICO DE ROBERTO *AZ ALKIRÁLYOK* CÍMŰ REGÉNYE**

Az irodalomtörténet egyirányú, lineáris folyamat kronológiailag és hatás-történetileg is: a régi hat az újra. De a befogadásesztétikában és az olvasás-lélektanban ennek gyakran a fordítottja igaz, mivel az egyéni és kollektív könyvrecepciók, olvasások sorrendje korántsem mindig követi a művek keletkezéstörténeti egymásutániságát. Így gyakran a későbbiek olvasmányélménye, az általuk kínált olvasói tapasztalat határozza meg a korábbiak értelmezését és értékelését. Ez a helyzet *Az alkirályok (I Vicerè)* és *A Párduc (Il Gattopardo)* kapcsolatával is. Noha Federico De Roberto 1894-es regénye hatvannégy esztendővel előzte meg Giuseppe Tomasi di Lampedusa alkotásának 1958-as (posztumusz) megjelenését és olyan erősen hat(hat)ott a Novecento remekművére, hogy azt még plágiummal is meggyanúsították¹, ma inkább Lampedusa felől olvassák, no nem a mostanság a menekültválság okán elhíresült sziget, hanem az olasz szakirodalomban sokkal inkább Tomasi néven ismert regényíró főműve irányából, annak szemüvegén át. Már ha – és akik – olvassák. Kívált Olaszországon kívül, ahol *A Párduc* sokkal híresebb *Az alkirályok*nál, köszönhetően Luchino Visconti 1963-as klasszikus filmremekének is, amelynek megérdemelt világsikere jócskán felülmúlja Roberto Faenza 2007-ben készült, egyáltalán nem méltatlan *Vicerè*-filmadaptációjáét. Magyarországon *A Párduc* fordítása négy évvel megelőzte *Az alkirályok* 1965-ös megjelentetését Lontay László műfordításában. *A Párduc* külföldön ezért tűnhetett szenzációsabbnak, eredetibbnek tartalmában és történelemszemléletében, míg odahaza az értők, a művelt olvasók az irodalomkritikusok nem késlekedtek felismerni „ősét”. Ami a legtöbbeknél – és főleg hosszú távon – nem járt együtt esztétikai devalválásával. Sőt, *A Párduc* bizonyos erényei – egyszerre külső és belső perspektívája, komplex ember- és társadalomábrázolása, zseniális lélekelemzése, lenyűgözően ívelő szerkezete, olykor stendhali magaslatokban szárnyaló stílusa, melankóliát és szellemességet, líraiságot és iróniát frappánsan egyesítő bravúrja, magával ragadó olvasmányossága – különösen tisztán megmutat-

¹ Madarász Imre: „Párducos” paradoxonok. A Tomasi di Lampedusa-„ügy”. In: Uő (Szerk): *Magasságok magánya. Olasz klasszikusok közelében*. Budapest, 2020. 241–253.; Gilmour, David: *L'ultimo gattopardo. Vita di Giuseppe Tomasi di Lampedusa*. Milano, 2003. 203.

koznak a roppant terjedelmű, rendkívül sok szereplőt felvonultató, szövevényes elbeszélésű, nagyfokú olvasói figyelmet és türelmet igénylő, kegyetlenül komor hangulatú derobertói regénykolosszussal való egybevetés fényében. A rokon-regények, regénytestvérek komparatív olvasata hasznára válik mindkettőnek – és az olvasónak is.

Az *Il Gattopardo* közönségsikerét, az irodalmi életen túlmutató (közéleti) hatását legszemléletesebben talán címének köznevesülése bizonyítja és jelképezi. A magyarra lefordíthatatlan és lefordítatlan „gattopardismo” az olaszban lényegében ugyanazt jelenti, mint a „trasformismo”, a trasformare (átalakítani) igéből vagy (regénybeli szóhasználattal) az „accomodamenti”, amit Füsi József úgy magyarított, hogy „egyezkedések”.² Okkal: legalábbis a világszemlélet, az ideológia, a történelemfelfogás és legfőképp a politikai gyakorlat tekintetében „az egész történet tanulsága” (il sugo di tutta la storia), ahogy Manzoni mondaná, az, hogy az olasz történelem legnagyobb és legpozitívabb fordulata, a nemzetfelszabadító-országgyógyesítő Risorgimento közepette mennyi minden változatlan maradt – legalábbis Szicíliában. *Az alkirályok* „sugo”-ja is ez. De Roberto nagyregényének lényege: „gattopardismo” *ante litteram*. Azaz... Biztos, hogy *ante litteram*? A két regény kora ugyan különbözik megírásuk és megjelenésük dátumát illetően, azonban cselekményük (nagyjából) ugyanakkor játszódik: *A Párducé* 1860 és 1910, *Az alkirályoké* 1850 és 1880 között. A regényesített korkép kórképe tehát megegyezik a mű-párosban. „Postrisorgimento” mint „antirisorgimento”? S ha igen: az „antirisorgimento” csak az Egység utáni korszaké, netán a két regényé is? Voltak, akik így értelmezték azokat, s ha az Egyesülés centenáriumának előestéjén is zavaró, ünneprontó, kellemetlen tényezőnek számított ez a deheroizáló kiábrándultság, még szögesebben ellenkezett a nemzetállam születése után pár évtizeddel még uralkodó-hivatalos diadalérzettel, hősiesség-retorikával, optimizmussal. Regényirodalmilag pedig például Nievo *Vallomásaival*. Pedig ahogyan *A Párduc*, úgy *Az alkirályok* csalódottsága, dezillúziója, borúlátása sem reakciós nosztalgiából táplálkozott, hanem a partikuláris-inzuláris szicíliai érzékenységből és tapasztalatokból. Az itáliai „tradicionalizmus”, a „tradíciónak” Prohászka Lajos által magasztalt „átfogó szerepe”³ és folyamatossága a napfényes Szicíliának ennél a (két) nagy írójánál az árnyoldalát mutatja: sötétségét, mozdulatlan maradiságát. Betudhatóan, persze, az antiromantikus-antiidealista realizmusnak, a verista-naturalista pesszimizmusnak, irgalmatlanságnak is.

² Tomasi di Lampedusa, Giuseppe: *Il Gattopardo*. Milano, 1978. 25.; Tomasi di Lampedusa, Giuseppe: *A Párduc*. Budapest, 1975. 50.; Madarász Imre: A legyőzött nagyvad szemével. A Risorgimento ábrázolása Giuseppe Tomasi di Lampedusa *A Párduc* című regényében. In: Uő (Szerk.): „Örök megújhdások”. Születés, újjászületés, feltámadás az olasz irodalomban. Budapest, 2003. 161–180.

³ Prohászka Lajos: *A Vándor és a Bujdosó* (1936). Szeged, 1990. 44–51.

A derobertói „gattopardismo”, verizmus és tradicionalizmus „hármasságának” legszembetűnőbb, legáltalánosabb jellegzetességét a műfordító Lontay László úgy foglalta össze utószavában, hogy „(...) az író nem szereti hőseit, és azt sem engedi, hogy az olvasó megszeresse őket (...) a kímélet is a regény oly kevés alakjának adatik meg.”⁴ Vessük ezt össze Mario Lavagetto előszavával: „De Roberto vadul támadja az Uzedákat.”⁵ Szemben „a Párduccal”, Fabrizio Salina herceggel, akinek arcképét Tomasi empátiával és szimpátiával rajzolja meg, De Roberto az Uzedák csoportképét, családi tablóját kívülállóként és a vergai „személytelenség”⁶ jegyében festi zordonan sötétre. Mert *A Párduc* – egyesek szerint – prousti tudatregény műfajával szemben *Az alkirályok* családregegy, családtróntörténet, ámde, Thomas Mann *Buddenbrook házának* eredeti alcímét idézve, „egy család hanyatlásának” története. A cataniai Uzedák régen, a spanyol uralom alatt alkirályok voltak, innen ragadványnevük (amely immár nem státuszt, rangot jelöl, ezért nem szerencsés a magyar címben kisbetűvel írni, ahogyan, mellesleg, *A Párducot* sem, pedig az utóbbi is eléggé gyakori). Alkirályságukból lecsúsztak, azonban vagyonukat gyarapítják mindegyre – és minden eszközzel, erkölcstelennel, törvénytellenel is, tulajdon véreik kisemmizésétől, gyermekeik boldogtalanságba taszításától sem riadva vissza, amire a zsarnok pátriárka, Giacomo mutatja a legszélsőségesebb példákat. Morális lezülléssel, s az ennek révén összeharácsolt gazdagsággal próbálják ellensúlyozni, illetve kompenzálni familiájuk erózióját, közhatalmuk decrescendóját.

Múlthoz-kötöttségükhöz, tudati röghözkötöttségükhöz képest bámulatos hajlékonysággal tudnak alkalmazkodni a történelmi fordulatokhoz. A Risorgimentónak az övékhez hasonló Bourbon-párti arisztokrácia alámerülését kellene hoznia, ehhez képest az Uzedákat a forradalmi hullámverés nem nyomja víz alá, ők ügyes hullámlovassokként maradnak fent. „Trasformismo”-juk eredményét ugyancsak Giacomo summázza az Első rész zárómondataiban: „Amikor alkirályok voltak, a mi családjunktól kerültek ki az alkirályok. Most, hogy parlament van, a bácsikánkból képviselő lett!”⁷ Fiának mondja ezt példázatosan, Consalvónak, aki „megöröklí” a „bácsika”, az óvatos (ál)liberálisból heves (érdek)patriótává lett Gaspare képviselői székét, amikor az szenátorrá avanzsál, egy kortesbeszéd után és révén, melyben mindenki megtalálja a kedvére valót, akár az „insalata mista”-ban: baloldali és jobboldali, demokrata és monarchista, szocialista és kon-

⁴ Lontay László: Utószó. In: De Roberto, Federico: *Az alkirályok*. Budapest, 1980. 679.

⁵ Mario Lavagetto: Federico De Roberto. In: De Roberto, Federico: *I Vicerè*. Milano, 1980. XVII.

⁶ Verga, Giovanni: *I Malavoglia*. Milano, 1978. 51–53.; Madarász Imre: „Őszinte és szenvedélymentes”. Giovanni Verga és a „legyőzöttek” poétikája. In: Uő (Szerk.): *Magasságok magánya. Olasz klasszikusok közelében*. Budapest, 2020. 183–196.

⁷ De Roberto: *I Vicerè*, 269.; Uő: *Az alkirályok*, 281.

zervatív, Garibaldi híve és Cavour követője (...).⁸ Közben Gaspare fivére, Don Blasco kéjenc szerzetesből kiugrott fráter lesz, majd az egyházi birtokok nyereszkesedő fölvásárlója. Miként Giacomo szentenciája, az ő harácsolása is azt a „gattopardista” cinikus életfilozófiát sűríti aranyköpésbe, amelyet – frappánsabban, általánosabb érvénnyel – *A Párducban* a fiatal Tancredi („Ha azt akarjuk, hogy minden úgy maradjon, ahogy van, mindennek meg kell változnia”): „Most, hogy létrehoztuk Olaszországot, törődjünk végre a magunk dolgával.” (Az eredetiben – „Ora che l’Italia è fatta, dobbiamo fare gli affari nostri (...)” – egyértelműbb az utalás a pénzcserinálásra).⁹

Aki nem bírja a tigris (vagy mondjuk úgy: a párduc?) fűrge ugrásait és ragadozó vadságát a kaméleon színeváltozásaival és a krokodil páncéljával társítani, csodaszörny emberállattá válván, abból bukott ember lesz: kényszerházasságban szenvedő, mint Teresa, szerelemből öngyilkos, mint Giovannino, becsapott szabadságharcos, mint Giulente. Mind „legyőzött”, ahogy Verga nevezte a materiális létharc veszteseit hasonló című (*I vinti*), tervezett, de be nem fejezett regényciklusában.¹⁰ Verga nem alkotta meg a hercegnőről, a képviselőről és a „luxusemberről” megírni szándékozott regényeit, csak „az egyszerű halászokról” és „az úrgazdagról” szólót (*A Malavoglia család, Don Gesualdo mester*). Talán éppen azért, mert visszariadt attól a már-már biológiai determinizmustól, amely a francia naturalista példakép, Zola családregény-ciklusát áthatotta, összefogta, de talán bizonyos mértékben el is torzította, legalábbis az olasz veristák humanitábilis, individualistább, moralistább koncepciója szerint. Az Uzeda-regényciklust szintén be nem fejező De Roberto-ra várt a feladat, hogy a vergai kisemberek után az arisztokraták regényét megírja. Szép példajaként annak, hogyan „dolgozott össze”, egészítette ki egymás munkáját a szicíliai „verismo” – s egyáltalán a tizenkilencedik század végi olasz regényirodalom – e két kiválósága.

⁸ De Roberto: *I Vicerè*, 631–640.; *Uó: Az alkirályok*, 647–657.

⁹ Tomasi di Lampedusa: *Il Gattopardo*, 21.; *Uó: A Párduc*, 40.; De Roberto: *I Vicerè*, 427.; *Uó: Az alkirályok*, 442.

¹⁰ Lásd 5-ös számú jegyzet.

TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK – KÜLPOLITIKAI FORDULATOK

VÁRADI KATALIN

**AZ OROSZ KÜLPOLITIKA FORDULATAI A SZENTPÉTERVÁRI
OSZTRÁK-MAGYAR NAGYKÖVET, FERDINAND VON LANGENAU BÁRÓ
BESZÁMOLÓI ALAPJÁN (1871–1879)**

A 19. század utolsó harmadában egyre inkább átrendeződtek az erőviszonyok Európában, a hagyományos, személyes viszonyokon alapuló dinasztikus külpolitikát lassan felváltotta a stratégiai szempontokat, nemzeti érdekeket és közvéleményt is figyelembe vevő diplomácia. Ez a szemléletváltás látszólag az Orosz Birodalomban mutatkozott meg legkevésbé, azonban a külügyi jelentések jelezték a változást.

Jelen írás a szentpétervári osztrák-magyar nagykövet, Ferdinand von Langenau báró tábornagyszernagy feljegyzései alapján mutatja be az 1870-es évek orosz külpolitikájának fordulóit, a Pontus-kérdés utáni időszaktól kezdve a kettős szövetség megkötésével bezárólag. Ez időszak alatt a nemzetközi vélemény szerint stabilnak tartott német–oroszl viszony megrendült. A Németország és Oroszország közötti szövetség kérdése sarkalatos pont volt az Osztrák-Magyar Monarchia számára, éppen ezért az orosz belpolitikai fejlemények ismertetése, a nemzetközi eseményekre adott válaszok mellett a német–oroszl reláció nyomon követése szintén kiemelt témaként szerepelt a követi anyagokban.

BEVEZETÉS

A 19. század második felének orosz külpolitikáját a krími háborús (1853–1856) vereség határozta meg elsősorban. Az 1856. március 30-án megkötött párizsi szerződés értelmében Oroszország elvesztette diplomáciai, stratégiai és katonai befolyását Európában. 1856 óta ezért elsődleges célja az volt, hogy a Fekete-tengernél visszanyerje korábbi kedvező pozícióját. Ezt a törekvést siker övezte, az 1870-es években a cári birodalom a nemzetközi élet egyik meghatározója lett. Területeket szerzett Közép-Ázsiában, kiterjesztette befolyását a Balkán nagy részén, s a szövetségi rendszerek egyik szereplője, alakítója lett.

A cári kormányzat az 1860-as években elsősorban a belpolitikai problémákra koncentrált, a birodalom modernizációja érdekében társadalmi és politikai reformokat hajtott végre. Oroszország számára az évtized külpolitikái (és egyben belpolitikái) sikere az 1863-as lengyel felkelés leverése volt, amely magával hozta

Poroszország barátságát. A két ország közötti viszony elsősorban az uralkodók közötti személyes jó kapcsolaton alapult, hagyományos konzervatív szövetségként működött. Az 1870–1871-es diplomáciai fejlemények látszólag még inkább elmélyítették ezt a kapcsolatot. A Pontus-kérdés lezárása Oroszország számára különösen sikeresnek mondható, mivel a Fekete-tenger semlegességéről szóló határozat megszűnése lehetővé tette, hogy fejlessze a fekete-tengeri flottáját, illetve megerősítse ottani kikötővárosait.

A fentebb vázolt fejlemények a többi európai államot nyugtalanná tették, a helyzet különösen az Osztrák-Magyar Monarchia szemszögéből volt aggasztó. A krími háború után Oroszország és Ausztria elhidegült egymástól; a két fél közötti közeledést nem könnyítették meg a köztük lévő érdekelletétek a lengyel kérdést és a Balkánt illetően. Emellett problémának bizonyult a birodalom magyar felében tapasztalt oroszellenes hangulat, mely egyébként Ausztriára is jellemző volt – még ha korlátozottabb mértékben is.¹

Ferdinand von Langenau báró tábornagy 1871 őszén, a Pontus-kérdés lezárása után foglalta el a szentpétervári osztrák–magyar követi posztot és 1880 januárjáig töltötte be azt.² Oroszországban, pontosabban Szentpétervárott töltött idejéről és benyomásairól memorandumot készített *Mein Wirken als Gesandter in Sankt Petersburg* címmel. Karrierjét katonaként kezdte, ám katonai pályafutása az 1849-es váci ütközet után véget ért, melynek során bal lábát vesztette. Egy évvel később teljesítette az első diplomáciai küldetését, megfordult követként a balti államok udvarainál, német fejedelemségeknél, illetve Hollandiában is. A balti szolgálata alatt ismerte meg, s vette feleségül egy dán előkelőség legidősebb lányát, Amalia von Haffnert. A házasságból egy fiú született, aki korán meghalt.³ Oroszországi kiküldetése során kezdetektől fogva barátságosan fogadták, s az ott töltött ideje alatt több alkalommal kitüntetésben részesült. Szentpétervári szolgálatának befejezése után egy évvel később meghalt.⁴

¹ Ausztriára nézve ugyanúgy veszélyes volt az orosz terjeszkedés, jelentős számú szláv népesség élt a cseh és a lengyel tartományokban, sőt ez utóbbi révén közvetlen szomszédnak tudhatta Oroszországot. Emiatt a szláv kérdés egyszerre jelentett külpolitikai és belpolitikai problémát a Monarchia Lajtán túli felének. A kérdésről bővebben lásd: Kletecka, Thomas: Aussenpolitische Vorstellungen von Parteien und Gruppen in Cisleithanien. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VI/1. Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen. Wien, 1989. 416–417.; 428–429.

² 1874 februárjában Oroszország és az Osztrák-Magyar Monarchia közötti diplomáciai kapcsolatban változás történt, ekkor a két fél egymás követeit nagyköveti rangra emelte.

³ Életrajzához és pályafutásához lásd: Hammer, Paul Ernst: Baronin Amelie von Langenau. Wien, 2001. 13–16.

⁴ Távozásában egészségügyi okok is szerepet játszottak, ahogy utolsó leveleinek egyikében írta, egyre nehezebben bírta az ottani klímát, mely megviselte szervezetét. Szentpétervár 1879. december 19/31. HHStA Administrative Registratur. F4 K186.

A HÁROM CSÁSZÁR EGYEZMÉNYE (1872–1873)

A három monarchia szövetségének létrejöttében leginkább Németország volt érdekelt, mivel Bismarck szeretne volna elkerülni az új német állam ellen irányuló koalíciókat, valamint Franciaországot elszigetelni. Emiatt szorgalmazta az osztrák–magyar–oroszl viszony javítását, s elhárította Andrassy törekvését a szorosabb német–osztrák–magyar szövetkezést illetően.

Gróf Andrassy Gyula 1871 őszén került a közös külügyminisztérium élére, személyével és politikájával szemben az orosz diplomácia és közvélemény bizalmatlan volt, mivel jól ismerték Andrassy felfogását a lengyel kérdéssel kapcsolatban, illetve az oroszokkal szembeni ellenérzését sem rejtette el.⁵ Talán épp emiatt Langenau beszámolóiban gyakran kitért az orosz közhangulat bemutatására, bár az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy más követi jelentésekben is lehet olvasni sajtóvisszhangról.⁶ Mégis kiemelendő Langenau esete, mert a sajtóhangulat figyelésére a közös külügyminisztérium sajtóosztálya több alkalommal felkérte, miként az osztály aktáiból kiderül.⁷ Sőt közvetett adatok alapján arra lehet következtetni, hogy ezeket a sajtóbeszámolókat osztrák–magyar napilapok számára is elküldte – többnyire a *Die Neue Freie Presse* hasábjain köszönnek vissza ezek az írások.

Andrassy Gyula kinevezésétől kezdve ügyelt az oroszokkal szembeni barátságos és szívélyes hangnemre, de a háttérben mindvégig szorgalmazta a cári birodalom ellen kötendő védelmi szövetség kialakítását. Bár a német kancellár kezdettől fogva hangsúlyozta a jó német–oroszl viszonyt, mely a hálán és a két uralkodó közötti személyes rokonszenven alapult, a közös külügyminiszter kitaróan ostromolta a német diplomáciát, s megszervezte Ferenc József és saját maga utazását Berlinbe 1872 második felében.⁸ Miután az utazásról tudomást szerzett az orosz cár, rögtön jelezte a német császárnak utazási szándékát és kifejezte

⁵ Langenau többek között a *Moszkovszkije Vedomosztyi* vezércikkét idézi a megítéléssel kapcsolatban. Szentpétervár 1871. november 12/24. HHStA PA X K64. Emellett meg kell említeni Gorcsakov alapvető bizalmatlanságát – ami a Bécsben töltött időkre vezethető vissza –, melyet Bismarck is szított. Wakouning, Marija: Dissens versus Konsens. Das Österreichischbild in Russland während der franzisko-josephinischen Ära. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VI/II. Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen. Wien, 1993. 462.

⁶ A tendencia az előző közös külügyminiszter, Beust alatt kezdődött meg, aki visszaemlékezéseiben külön fejezetet szentelt a külpolitika és sajtó kapcsolatának. Ezzel szemben Andrassy sajtópolitikája visszafogottnak mondható, csak a keleti válság alatt fordított nagyobb figyelmet a kérdésre.

⁷ HHStA Presseleitung 4–9 Protokoll.

⁸ Diószegi István: Bismarck és Andrassy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében. Budapest, 1998. 155–158.

óhaját a tekintetben, hogy Ferenc Józseffel és Andrássy Gyulával találkozzon. Langenau a beszámolóiban hangsúlyozta, hogy ez a lépés teljes egészében II. Sándor cár önálló akciója volt, célja egy három uralkodó közötti közös békedemonstráció létrehozása volt.⁹

Az orosz sajtó szintén sokat foglalkozott a találkozó kérdésével, melyet valójában pozitívnak ítélt meg. Maga Langenau is hasonlóan értékelte az esetet, úgy vélte, ezzel a lépéssel tulajdonképpen a cári politika elfogadta Andrássy személyét, mellyel az Osztrák-Magyar Monarchia és Oroszország között egy személyes jó kapcsolaton alapuló, de protokolláris viszony jött létre.¹⁰ Egy évvel később, 1873 őszén megkötött Schönbrunnban a három császár egyezménye a három uralkodó aláírásával. A konzultatív együttműködési egyezmény bilaterális katonai szerződéseken alapult.¹¹ A szerződő felek kötelezték magukat a béke fenntartására, a folyamatos konzultációra és a közvetlen, személyes egyeztetésre, egyetértésre esetleges nemzetközi konfliktus esetén. Magáról a szerződésről, annak tartalmáról keveset lehet olvasni Langenau jelentéseiben, inkább az előkészületeket lehet nyomon követni, mivel az orosz delegáció a bécsi vilákiállításal kötötte össze az utat.

A KRIEG IN SICHT-KRÍZIS (1874–1875)

A Krieg in Sicht-krízis egy francia–német polémiából alakult ki, s vált az 1870-es évek nyugtalanító diplomáciai válságává. A konfliktus alapját a német *Post* című napilap egy cikke adta, mely egy megelőző háborút javasolt Franciaország ellen, mivel aggasztónak találta a francia fegyverkezés ütemét. Az írás nagy visszhangot váltott ki, a többi nagyhatalom igyekezett a konfliktust elsimítani, a felek között közvetíteni.

A krízis megterhelte a német–orosz viszonyt. Az 1870-es évek közepén bekövetkezett elhidegülésnek valójában több oka is volt: a német politika, pontosabban a német kancellárral, Bismarckkal szembeni bizalmatlanság széles körben tapasztalható volt – mint például az orosz ellenzéki sajtóban, de maga a trónörökös sem szívelte. Német nézőszögből a cári birodalomnak ugyancsak számos hibája akadt: nem nézték jó szemmel Franciaországhoz való közeledését, s emel-

⁹ Szentpétervár 1872. július 12/24. HHStA PA X K64.

¹⁰ „A siker, amelyet Andrássy elért, módfelett ragyogó volt (...) melynek nagyon jó következményei lehetnek a jövőbeni viszonyunkra.” Mein Wirken als Gesandter in Sankt Petersburg, HHStA PA XL Interna K332.

¹¹ 1873 májusában Szentpétervárott aláírták a német–orosz katonai egyezményt, egy hónappal később pedig Schönbrunnban konzultatív paktum kötött meg az európai béke fenntartásáról Oroszország és a Monarchia között, melyhez október 22-én I. Vilmos is csatlakozott. Ormos Mária – Majoros István: Európa a nemzetközi küzdőtéren. Budapest, 2003. 150–151.

lett nyugtalanokdtak az egyre jobbá váló osztrák-magyar–oroszl viszony miatt is. Ez utóbbi a protokolláris viszonyok elmélyülésével, valamint abban mutatkozott meg, hogy a felmerülő kisebb diplomáciai ügyekben a Monarchia az orosz álláspontot támogatta.¹² Vagyis az izolációtól való félelem megalapozottnak látszott. Bismarck tartott az oroszok közép-ázsiai terjeszkedésétől is, amely egy angol–oroszl konfliktus kirobbanásának veszélyét hordozta magában.¹³ Ugyanakkor ezt a szituációt igyekezett a maga javára fordítani: miközben próbálta a feleket meg-egyezésre bírni, hogy ezáltal elszigetelje őket Franciaországtól, eközben az angol diplomáciát finoman Gorcsakov ellen hangolta.¹⁴

A német és az orosz fél közötti egyet nem értés más kisebb diplomáciai kérdésben is kiütközött: a németek és az oroszok más álláspontot képviseltek a spanyol trónkérdésben, a lengyel ügyben és a török–montenegrói határvitában. Emellett ott volt az ún. Rosen-affér, amely a belgrádi konzulátusi testület rangja miatt robbant ki.¹⁵ Ezek az esetek mind azt sugallták az oroszok számára, hogy Németország nem egyenrangúként tekint szövetségeseire, magának akarja a vezető szerepet a három császár koalícióján belül. A nézeteltérések tisztázása végett küldte Radowitzot a német kancellár a cári udvarba 1875 februárjában. Radowitz athéni német követként, magasrangú személyként, mint Bismarck jól ismert bizalmasa utazott az orosz fővárosba – mivel a szentpétervári német nagykövet betegség miatt egy kúrán vett részt.¹⁶ Ennek ellenére, illetve épp emiatt az út nagy nyugtalantságot váltott ki a nagyhatalmak körében, melyet az orosz diplomácia is erősített. A két hatalom közötti Európa felosztásának réme az 1870–1871-es német–francia háború óta kísértette a nemzetközi diplomáciát, melyet Langenau is megfogalmazott 1875. április végén kelt levelében: „Németország kész teljesen szabad kezét hagyni Keleten Oroszország számára, ha utóbbi támogatja

¹² Diószegi: Bismarck és Andrássy, 192.

¹³ A térség az angol–oroszl kapcsolatokban már a korábbi évtizedekben is konfliktus forrását képezte. Erre vonatkozóan lásd: Schrek Katalin: A keleti kérdés válságainak kezelése az angol–oroszl kapcsolatok viszonyrendszerében: koncepciók, mechanizmusok és azok színterei, 1821–1841. Pécs, 2020. 235–238.

¹⁴ Stone, James: Bismarck and the Great Game: Germany and Anglo–Russian Rivalry in Central Asia 1871–1890. *Central European History*, Vol. 48. (2015) No. 2. 159.

¹⁵ A látszólag protokolláris ügy mögött meghúzódott a keleti kérdés problematikája is. Belgrád egy félszuverén ország központja volt, az itt szolgálók kapcsolatrendszere és Törökországhoz fűződő kapcsolata jelezte az adott fél keleti érdekeltségét. A Rosen-affért elsősorban a német diplomácia nagyította fel. Bővebben ld. Lappenküper, Ulrich: *Die Mission Radowitz. Untersuchungen zur Rußlandpolitik Otto von Bismarcks (1871–1878)*. Göttingen, 1990. 288–300.

¹⁶ Riga Csilla: *Die Abkühlung im Verhältnis zwischen Deutschland und Rußland 1874–1875. Öt kontinens*, 4. évf. (2006.) 264.

Nyugaton.”¹⁷ Az újabb kutatások szerint ez az ajánlat nem hangozhatott el, nincs bizonyíték rá.

Mindezt leszámítva, a Radowitz-misszió nem járt sikerrel, a feszültségek tovább éleződtek a két állam között. Az eset után nem sokkal később, maga az orosz cár utazott személyesen Berlinbe, hogy véget vessen a sajtóban uralkodó nyugtalanságnak. Mindeközben az orosz diplomácia meghatározó alakjai, Gorcsakov és Suvalov folyamatosan tárgyaltak Bismarckkal. A törekvések sikerrel jártak, az 1870-es évek második felére stabilizálódni látszott a német–orosz viszony. Az orosz közvélemény viszont bizalmatlan volt a német politikával szemben, úgy vélte, hogy Németország nem tiszteli a többi államot és népet, és tulajdonképpen a három császár szövetségével kívánta kordában tartani azt: „Ennek [ti. a három császár egyezménye – a szerző] védelme alatt a német birodalom a béke és nyugalom irányába haladhat.”¹⁸

A KELETI VÁLSÁG (1875–1877/1878)

Alig csitulnak a kedélyek a Krieg in Sicht-krisis után, hamarosan egy újabb konfliktus robbant ki, mely nagy hatással volt az európai diplomáciára és ezzel együtt az erőviszonyokra. A keleti válság 1875 júliusában a törökök elleni felkeléssel kezdődött. A forrongás Hercegovinában indult, mely átterjedt Boszniára, majd Bulgáriában is kitört a lázadás. A Török Birodalom igyekezett ezeket csírájában elfojtani, esetenként kegyetlen megtorlásokat alkalmazott. A nagyhatalmak próbálták megoldani a helyzetet, pl. az 1876-os konstantinápolyi konferencia keretében, azonban nem jártak sikerrel.¹⁹

Egyre inkább várható volt, hogy a kezdeményezést magához ragadja Oroszország, amelynek tekintettel kellett lennie a három császár egyezményére és az Osztrák-Magyar Monarchia érdekeire is.²⁰ Bismarck már kezdetektől fogva hangsúlyozta, hogy Németországnak nincs érdeke Keleten, ugyanakkor törekedett arra, hogy a konfliktus lokalizált maradjon. Fontosnak tartotta a három állam közötti szerződés fenntartását, így mindvégig szorgalmazta az orosz-osztrák-ma-

¹⁷ Szentpétervár 1875. április 28. HHSa PA X K68.

¹⁸ Ezzel kapcsolatban a *Golosz* vezércikkét ismertette részletesen, megjegyezve, hogy a lap széles politikai körök támogatását élvezte. Elterjedtségét és ismertségét az angol *The Times* is hasonlította. Szentpétervár 1875. május 14/26. HHSa PA X K 67.

¹⁹ Schrek Katalin: A bécsi kongresszus és az európai rend fenntartása 1914-ig. In: Uő (Szerk.): A nemzetközi kapcsolatok története. Debrecen, 2020. 208.

²⁰ A pánszlávizmus ekkorra egyre nagyobb méretet öltött, mely aktívabb balkáni politikát várt, mivel Oroszország misszióját minden szláv nép felszabadításában és egységesítésében határozta meg. Wakouning: Dissens versus Konsens. Das Österreichischbild in Russland während der Franzisko-Josephinischen Ära, 463.

gyar egyeztetéseket: „(...) és Berlinben hangsúlyozzák, hogy ebben a kérdésben [ti. a keleti kérdésben – a szerző] kevesebb közvetlen érdeke van, mint nekünk vagy Oroszországnak, szomszédos államokként (...).”²¹ A Monarchia a balkáni status quo mellett állt ki, ezzel szemben a cári birodalom autonómiát adott volna a felkelésben résztvevő fejedelemségeknek. Félő volt, hogy a török csapatok brutalitása magával hozza az orosz beavatkozást, ezért a felek megegyezésre jutottak. Két megállapodás született: az 1876. július 8-i reichstadti egyezményben és az 1877. január 15-i budapesti szerződésben kiálltak a status quo mellett egy esetleges török győzelem esetén. Amennyiben a török csapatok vereséget szenvednek, úgy a Török Birodalom felosztását írták elő. Azonban a Monarchia kikötötte, hogy semmi esetre sem jöhet létre egy nagy délszláv állam. A budapesti szerződés mindezek mellett azért is volt fontos a cári diplomácia számára, mert osztrák-magyar semlegességet ígért egy orosz–török háború esetén.²²

Az egyezményekre támaszkodva és a keresztényekkel való kegyetlen bánásmódra hivatkozva Oroszország hadat üzent Törökországnak 1877 áprilisában. A háború eseményei nyomon követhetők Langenau beszámolóí alapján, aki több alkalommal francia és török hírforrások értesüléseit közölte. Felhívta a figyelmet az orosz politika és közvélemény harciasságára, mely szerint az orosz sajtó jogosnak tartotta az intervenciót. Sőt az orosz lapok arra célozhattak, hogy Németország morálisan támogatja az orosz–török háborút és távol tartja a Monarchiát a beavatkozástól – éppúgy ahogy Oroszország tette a német háborúk alatt. Az orosz sajtóhangulat tolmácsolásával Langenau a lapok sovinizmusára, a pánszláv hangulat felerősödésére – mely egyre terhesebbé vált a cári kormányzat számára – figyelmeztette a közös külügyminisztériumot: „Egy Golosz-cikk (...) igen hevesen támadja a sovinizta pártot Oroszország szerte, és a békéért szólal fel. Határozottan tudom, hogy olykor a minisztérium sugalmaz ennek a lapnak.”²³ Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy II. Sándor cár a hadüzenetig a béke mellett állt ki, bízott a három császár egyezményének szellemében. Meglátása szerint Gorcsakov helyzete nem volt könnyű, az orosz kancellár nyomán annak kényes helyzetéről írt, akinek egyszerre kellett tekintettel lennie uralkodója békés megoldást szorgalmazó kívánságaira – mely összhangban állt a nagyhatalmak óhajával – és az orosz nép igényeire.²⁴ A levelezések alapján jól nyomon követhető, miként próbált Gorcsakov Oroszország számára garanciákat elérni, s hagyott egyre több

²¹ Szentpétervár 1876. január 14/26. HHStA PA X K68.

²² Az eseményekről bővebben lásd: Ormos – Majoros: *Európa a nemzetközi küzdőtérén*, 151–159.; Jelavich, Barbara: *A century of Russian Foreign Policy 1814–1914*. Philadelphia–New York, 1964. 175–180.; Schrek: *A bécsi kongresszus és az európai rend fenntartása 1914-ig*, 207–208.

²³ Távirat, Szentpétervár 1877. február 16. HHStA PA X K70.

²⁴ *Mein Wirken als Gesandter in Sankt Petersburg*, HHStA PA XL Interna K332.

mozgásteret Ignatyevnek, a konstantinápolyi orosz nagykövetnek, a konfliktus kezelésében.

A BERLINI KONGRESSZUS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

1877 decemberétől kezdve, Plevna eleste után már nem volt kérdéses az orosz győzelem. Azonban nem lehetett tudni, hogy meddig jut el, milyen követelésekkel áll elő a cári Oroszország. Csak az látszott bizonyosnak, hogy az orosz állam nem elégszik meg a szerződésekben meghatározottakkal, ennél jóval többet kíván.

Az osztrák-magyar diplomácia nem volt tétlen, többször kérte a cári udvart a Monarchia érdekeinek betartására, és intette mérsékletességre. Mindhiába, így Andrassy 1878. január végén megírta Károlyi Alajos berlini osztrák-magyar követnek, hogy az oroszokkal való kooperáció nem tartható fenn. Meglátása szerint csak két megoldás lehetséges: konfliktus Oroszországgal vagy konferencia. Ez utóbbit tartotta jobb opciónak, mivel úgy vélte, hogy ezzel maga mögött tudhatja nemcsak Európa, hanem a közvélemény támogatását is.²⁵

A Monarchia és Oroszország sűrű jegyzékváltások közepette folyamatosan egyeztetni próbált a területi kérdésekről, amelyek mellett szó esett az értekezletről is. A találkozói ügye az osztrák-magyar diplomácia számára másodlagos volt „a megbeszélések” során, miután valamennyi nagyhatalom áldását adta rá. A kezdeményezést az orosz diplomácia felkarolta, azonban csak taktikai eszközként használta időnyerés céljából. Már kezdettől fogva megfogalmaztak néhány fenntartást az értekezlettel kapcsolatban, amelyek egyrészt a találkozói jellegét, másrészt a helyszín kérdését érintették. A kongresszussal Gorcsakov egyrészt emelni akarta az esemény presztízsét, hiszen nem titkolt célja volt, hogy a krími háborús vereséget jelképező 1856-os egyezménynek ünnepélyes keretek között, egy európai gyűlésen vessen véget.²⁶ A helyszínnel kapcsolatban nem fejtette ki, miért tiltakozik Bécs ellen, csupán más javaslatokat tett: „Már korábban az volt a benyomásom, hogy a herceg (ti. Gorcsakov – a szerző) egy kisebb várost, úgymint Drezdát vagy Baden-Badent részesítené előnyben a konferencia helyszí-

²⁵ „Akonferencia szükséges, hogy a tekintélyünkön esett csorbát a közvélemény előtt helyreállítsuk. Elégtételt jelentene számunkra az, hogy Oroszország ténylegesen elismeri jogainkat.” Lepsius, Johannes (Hrsg.): Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten der Auswärtigen Amtes. II. Band. Berlin, 1922. 170.

²⁶ Ignatyev visszaemlékezésében a következőképp jellemezte Gorcsakov hozzáállását, amely szintén bizonyítja az orosz kancellár legendás hiúságát: „Az alapvető különbség kettőnk véleménye között az volt, hogy ő (Gorcsakov) hitt Európában, az „európai koncertben”, vágyott a konferenciára és a kongresszusra, jobban szerette a hangzatos mondatokat és a fényes diplomáciai irományokat – a nem annyira látványos, de makacsságot, kitarást és alaposságot igénylő valódi gyakorlati intézkedéseknél.” Idézi Лопатников, Виктор: Горчаков. Время и служение. Москва, 2011. 321–322.

neként, és úgy tűnik, hogy véleménye e tekintetben azóta sem változott (...).²⁷ Nem véletlen, hogy elsősorban német településekre gondolhatott az orosz kancellár, hiszen ez esetben az elnökséget Bismarcknak szánta volna, amelyet második legjobb opciónak tartott saját elnöklete után.²⁸

A san stefanói béke újabb feszültségeket okozott, mivel az a cári birodalom jelentős terjeszkedését és befolyásának növekedését jelentette a Balkánon. Ekkor viszont Gorcsakov más hangnemet ütött meg, felkarolta az európai értekezlet ügyét, melyet kongresszus formájában javasolt megvalósítani Berlinben. Emellett külön beszélgetés során kifejtette Langenau-nak a konfliktusrendezéssel kapcsolatos nézeteit, előzékenységét és figyelmességét hangoztatta a közös külügyminiszter felé, dicsérve a gróf józan belátását.²⁹ Ezzel párhuzamosan Németország felé is ugyanúgy szívélyes hangot ütött meg, felemlgette a két nagyhatalom közötti barátságot, hogy elnyerje a német udvar jóindulatát és támogatását.³⁰

Újabb nagyhatalmi egyeztetések következtek, ezúttal Bismarck, mint „becsületes alkusz” felügyelete mellett – elsősorban Nagy-Britannia és Oroszország, valamint a cári birodalom és a Monarchia között. Ezek azonban nem vezettek eredményre.³¹ A fordulatot Suvalov küldetése jelentette³², akire Gorcsakov utódjaként tekintettek. Suvalov londoni orosz nagykövetség szolgált, honfitársaival ellentétben mérsékeltebb nézeteket vallott az orosz külpolitikai célokat illetően:

²⁷ Szentpétervár 1878. február 4. HHStA, PA X K 72.

²⁸ „Ami az elnökséget illeti, kevés jelentőséget tulajdonítok neki, hogy ha a konferencia Bécsben ülésezne, akkor elsőként gróf Andrássyra bízám az elnökséget, azonban ha valamely német város jön szóba, örömmel adom azt Bismarck hercegnek.” Gorcsakov jelentése II. Sándornak. 1878. február 2/14. Szent Pétervár. Idézi: Примаков, Е. М. – Иванов, И. С. – Ушаков, Ю. В. (Ред.): Канцлер А. М. Горчаков. 200 лет со дня рождения. Москва, 1999.

²⁹ Például az értekezletet illetően hangsúlyozta, hogy: „(...) az elsősorban a mi beleegyezésünktől (ti. a Monarchiától – a szerző) függhet. Az ember talán nem is vár Bécsből elutasító választ ez ügyben (...)” Szentpétervár 1878. március 1/13. HHStA PA X K 72.

³⁰ Akárcsak Andrássynak, ugyanúgy Bismarcknak is hosszabb levelet küldött, amelyben megmagyarázta utóbbi hónapokban tanúsított magatartását, sajnálkozását fejezte ki, hogy nem tájékoztatta időben a berlini udvart. Egyúttal ígéretet tett arra, hogy a jövőben folyamatos párbeszédet és egyeztetést tart fenn Németországgal, cserébe jóindulatot és támogatást kért. Kozári Mónika: Németország orosz politikája a berlini kongresszus előkészítésének időszakában (Andrássy konferencia-javaslatától a kongresszus összeüléseiig). Századok, 122. évf. (1988) 3. szám 435–436.

³¹ Az angol–oros egyezkedés középpontjában Kis-Ázsia és Bulgária kérdése, valamint a Konstantinápoly falainál felsorakozó angol tengeri flotta és az orosz szárazföldi csapatok visszavonása állt. A Monarchia a létrejövő nagy délszláv állam ellen tiltakozott, valamint területi követelésekkel lépett fel. A nagyhatalmi egyeztetésekről, beleértve az angol–osztrák–magyar megbeszéléseket is, bővebben lásd: Diószegi István: Bismarck és Andrássy, 304–309.

³² Demeter Gábor – Peykovska, Penka – Bíró László (et. al.): Balkán-kronológia I. Birodalmak szorításában (1700–1878). Budapest, 2020. 211.

„Gróf Suvalov azon kevés oroszok egyike, aki tudatában van a veszélynek (...) és jól ismeri Angliát, elismeri annak nagy pénzügyi és katonai erejét.”³³ 1878. május végére valamennyi fél között megegyezés született a főbb kérdésekben, mellyel elhárult az akadály a kongresszus összehívása előtt.

A nemzetközi találkozóra Berlinben került sor, ami 1878 júniusában vette kezdetét. A közel egyhónapos tárgyalások után a berlini szerződés tulajdonképpen csaknem teljesen felülírta a san stefanói békében foglaltakat: például orosz befolyás alatt álló Nagy-Bulgária helyett önigazgatással rendelkező, de továbbra is török szuzerenitás alatt álló bolgár fejedelemség jött létre.³⁴ Ami a három császár közötti szövetségi köteléket illeti, teljesen megrendült. A Monarchia és a cári birodalom elidegenedett egymástól, a fegyveres konfliktus lehetősége a levegőben lógott. Bár a kongresszus során a német kancellár igyekezett az oroszok javára dönteni, ez nem enyhített az orosz neheztelésen.³⁵

Jóllehet a berlini szerződés Oroszországot győztesként kezelte, mégis a cári birodalom vereségnek ítélte meg azt, hiszen a Dél-Európára vonatkozó átrendezési terve nem valósult meg, továbbá a Földközi-tengerre való közvetlen kijutás, kapcsolat sem teljesült. Az orosz közhangulat a helyzetért a német politikát, pontosabban Bismarckot tette felelőssé, amely a német–orosz kapcsolat elhidegülését eredményezte: „(...) az orosz közvélemény javarészt úgyszólván nem túlságosan németbarát.”³⁶ Langenau szerint különösen a pánszláv sajtó és Gorcsakov köre nehezelt a német kancellárra.

1879-ben egyre inkább kiéleződtek a feszültségek Oroszországon belül, tüntetések zajlottak, melyben a sikertelennek tartott külpolitika is közrejátszott. Ebben az időszakban a szentpétervári osztrák-magyar nagykövet az orosz lapok türelmetlenségét tolmácsolta, melyek egyre hangosabban és élesebben követelték a revíziót. Mindez hónapokig tartó sajtópolémiát eredményezett a német újságokkal. Ugyanakkor Langenau hangsúlyozta, hogy az idézett lapok nem élvezik a cári kormányzat támogatását, amely csak konstataálta a fejleményeket. A német–orosz ellentét kérdése a külföldi sajtót is foglalkoztatta, miután Gorcsakov német fürdőkúrája során keresztülutazva Berlinen nem látogatta meg Bismarckot. A realista nézeteket valló lapok úgy vélték, hogy a fennálló feszültségek ellenére nem várható jelentős változás a két ország viszonyában, mivel az uralkodók között továbbra is jó a kapcsolat. A hagyományokat várhatóan a trónörökösök is követni

³³ Londoni német nagykövet, Münster véleménye. Große Politik II. Band., 379.

³⁴ A berlini kongresszus történetéhez lásd: Geiss, Imanuel (Hrsg.): Der Berliner Kongreß 1878. Protokolle und Materialien. Boppard am Rhein, 1978.

³⁵ Diószegi István: Bismarck és Andrássy, 316–317.

³⁶ Szentpétervár 1878. december 20/1879. január 1. HHStA PA X K73.

fogják.³⁷ Ezt a nézetet vallotta a szentpétervári osztrák-magyar nagykövetség is, aki mindvégig tudósított a két hatalom közötti protokolláris érintkezésekről.

Maga II. Sándor viszont nem volt elégedett a helyzettel, és a pofonlevélként elhíresült I. Vilmosnak küldött üzenetében Bismarck viselkedését kifogásolta, s hivatkozott az 1870-ben nyújtott segítségre.³⁸ Mindez azonban nem akadályozta meg a német kancellárt abban, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiával megkösse a Kettős Szövetséget 1879 októberében. A lépéshez számos tényező hozzájárult, ilyen volt többek között Andrássy visszalépésének híre, valamint a nyugtalanítónak tartott orosz magatartás, melyek nyomán egy Németország ellen irányuló orosz–osztrák-magyar koalíció képe sejlett fel.³⁹

1879. szeptember végén küldött levelében Langenau „a kibékülés kezdetéről” írt, a cári kormányhoz közel álló lapokban hangsúlyozták, hogy az elmúlt időszak problémáiért orosz oldalról a pánszláv mozgalom, illetve a berlini szerződés végrehajtása körüli bonyodalmak tehetők felelőssé.⁴⁰ Azonban az ezt követő levelekben ismét az oroszok bizalmatlanságáról lehet olvasni a Németország és Monarchia között létrejött állítólagos offenzív szövetség híre miatt, egyre többször vetődött fel az izolációtól való félelem. Mindez azonban nem ingatta meg II. Sándor cárt a német kapcsolatok feladásában.

Bár a Langenau halálakor írt nekrológ szerint a hosszú diplomáciai szolgálata alatt nem tett önálló kezdeményezéseket, kiemelik, hogy a cári udvarban *persona grata*-nak számított.⁴¹ Követi jelentései lelkiismeretességéről és a viszonyok, helyzetek helyes felismeréséről tanúskodnak, a régi diplomáciai iskola követőjeként érzekelte a változásokat, meg tudta különböztetni a kapcsolatok színtereit, felismerte a sajtó jelentőségét, amely egyre inkább befolyásoló tényezővé vált a korszak nemzetközi életében.

³⁷ Szentpétervár 1879. július 4/16. HHStA PA X K73.

³⁸ Die Große Politik. Band 3., 14–16.

³⁹ Mindez nem jelentette, hogy egyenes út vezetett a szerződés megkötésig. A német kancellárnak meg kellett győznie uralkodóját a lépés helyességéről, s ennek érdekében számos eszközt bevetett. Diószegi: Bismarck és Andrássy, 334–344.; A kettős szövetség történetéhez lásd még Helmut, Rumpler: Der „Zweibund“ 1879. Das deutsch–österreichisch–ungarische Bündnis und die europäische Diplomatie. Wien, 1996.

⁴⁰ Szentpétervár 1879. szeptember 26/ október 6. HHStA PA X K73.

⁴¹ Die Neue Freie Presse 1881. január 19. esti szám. A *persona grata* kifejezést az orosz sajtó előszeretettel használta, Langenau a legelső beszámoló egyikében a korábbi orosz–osztrák-magyar viszonyokat elemezve megjegyezte, hogy orosz lapok körében a közös külügyminiszter nem volt *persona grata*. Szentpétervár 1871. november 12/24. HHStA PA X K64.

MAJOROS ISTVÁN

FRANCIA HAJÓRAJ KRONSTADTBAN

Gervais admirális parancsnoksága alatt 1891. július 23-án francia hajóraj érkezett Kronstadt kikötőjébe. A francia *Le Matin*¹ tudósítása szerint a kikötőt orosz és francia színekkel díszítették fel. A népviseletbe öltözött kórus pedig először az orosz himnuszt énekelte, majd egy üdvözlő dalt adtak elő a Marseillaise dallamára. Ezután maga a francia himnusz, a Marseillaise is felhangzott a katonazenekar előadásában. S amikor a francia hajók kikötöttek, a kórus tagjai felmentek a Maringo, a francia zászlóshajó fedélzetére és orosz szokás szerint kenyérral és sóval kínálták meg a francia tengerészeket. A kikötőben pedig „Éljen Franciaország!” és „Hurrá!” kiáltások hallatszottak. A franciák lelkes fogadtatásban részesültek. Az orosz sajtó a látogatás politikai jelentőségét emelte ki, mert a franciák érkezése Oroszország és Franciaország barátságának a kézzelfogható bizonyítéka. A *Gazette de Moscou*² szerint az orosz és a francia flotta találkozása a béke garanciája. A *Nouveau Temps*³ pedig arról ír, hogy a két flotta jelenléte egy újabb lépés a két ország közeledéséhez és garancia a közép-európai államok összeesküvésével szemben. S bár Gervais admirálisnak nincs politikai küldetése a látogatással, ez mégis mély nyomot fog hagyni a két ország kapcsolatában. A *Le Matin* bécsi újságokra is hivatkozik, mivel rosszkedvűen fogadták a francia hajóraj Kronstadtba érkezését. Egy francia–orosz szövetség veszélyét is felvillantották, de mindjárt hozzátették, hogy egy ilyen kapcsolat a két ország között agyrém.⁴

Mi lehet a magyarázata, hogy az orosz újságok a francia hajóraj érkezésének politikai jelentőséget tulajdonítottak, a bécsi sajtó pedig lehetetlennek tartotta egy francia–orosz szövetség létrejöttét?

¹ A lapot 1883-ban alapították, s az első világháború előestéjén 900 ezer példányban jelent meg. Antiparlamentarista, nacionalista lap. A német megszállás alatt kollaboráns újság lett, s 1944-ben szűnt meg.

² А Московские ведомости francia neve.

³ А Новое время francia neve.

⁴ A Cronstadt. L'escadre française est reçu avec enthousiasme (Kronstadtban. Lelkesen fogadták a francia hajórajt). *Le Matin*, 24 juillet 1891. A tudósítás a lap első oldalán jelent meg.

A kronstadti francia jelenlét megértéséhez vissza kell mennünk az 1870–1871-es francia–porosz háborúhoz. A francia vereséggel végződő fegyveres konfliktus következményeként Párizs diplomáciailag elszigetelődött Európában. Hiába próbálkozott, nem talált szövetségeseket egy esetleges újabb német veszéllyel szemben. Ennek ellenére a hatalmi egyensúly iratlan játékszabályai védelmet nyújtottak az olyan kísérletek ellen, amelyek ezt az egyensúlyt fel akarták borítani. Ilyen esemény volt az 1875-ös és az 1887-es francia–német válság. A német veszéllyel szemben Oroszország mindkét esetben Párizs mellé állt, jóllehet a két ország között nem volt szövetségi kapcsolat.

A nyolcvanas évek második felében már többször felmerült diplomáciai szinten a francia–orosz közeledés lehetősége. Ebben szerepet játszott Katkov⁵ sajtókampánya 1886 júliusától egy új orosz külpolitikáért. Mint a *Московские ведомости*⁶ szerkesztője azt hangsúlyozta, hogy Oroszország a németekkel való baráti kapcsolatokhoz hasonlóan más nemzetekkel, így a franciákkal is építsen baráti viszonyt. Ezt azzal magyarázta, hogy Franciaország egyre erősödik és hatalmához méltó helyet foglal el Európában.⁷ Katkov Párizs pénzügyi erejét hangsúlyozta. Sajtókampánya mögött orosz földbirtokosok, gyárosok álltak, akiknek érdekében állt a külpolitikai irányváltás.⁸ Miért akartak egyes orosz politikai és gazdasági csoportok új külpolitikai orientációt? Az orosz–német gazdasági ellentétek, s a két ország között 1879-ben kezdődött vámháború adja az egyik magyarázatot. Ehhez kapcsolódik az az igény, hogy az orosz gazdaságot modernizálni kell, ha az ország meg akarja őrizni nagyhatalmiságát. A modernizálás viszont tökeigényes, és a szükséges pénzügyi forrásokat Párizsban lehetett megtalálni.

⁵ Mihail Nyikiforovics Katkov (1818–1887), orosz publicista. 1861-ben bérbe vette a lapot a Moszkvai Egyetemtől és haláláig szerkesztette. Kezdetben a Moszkvai Egyetemen tanított, majd átpártolt az újságíráshoz. A lengyel felkelés leverését szorgalmazta a hatvanas évek elején, s azt is, hogy Oroszország annektálja Lengyelországot. Nem szerette se a németeket, se a magyarokat. Támadta Giers külügyminiszter békepolitikáját. A franciákkal való szövetséget szorgalmazta.

⁶ A lapot 1756-ban a Moszkvai Egyetemen alapították. Kezdetben 600 példányban jelent meg. A század második felében elérte a 12 ezres példányszámot. Az elején hetente jelent meg, s 1859-ben lett napilap. Befolyásos, véleményformáló újság volt, főleg amikor Mihail Katkov lett a főszerkesztő (1850–1855, ill. 1863–1887). Katkovnak jó kapcsolatai voltak kormánykörökkel. A század végén, a 20. század elején a fekete százak befolyása alá került a lap, s 1917. november 9-én szűnt meg.

⁷ Michon, Georges: *L'alliance franco-russe, 1891–1917*. Paris, 1927. 4.

⁸ Бовыкин, В. И.: *Очерки истории внешней политики России. Конец XIX века –1917 год*. Москва, 1960. 13.

Az orosz sajtó, köztük a Новое время⁹, 1887 nyarán arról írt, hogy a franciák is keresik a közeledés lehetőségét Pétervárral. Egy másik lap, a Новости magyarázattal is szolgált erre a törekvésre azzal a megállapításával, hogy Párizs szerint a német politika francia és oroszellenes.¹⁰ Laboulaye pétervári francia nagykövet még 1887 januárjában érdeklődött Giers orosz külügyminiszternél, hogy Oroszország milyen magatartást tanúsítana, ha Franciaországot invázió érné. S bár a válasz csak annyi volt, hogy ebben az esetben az orosz diplomáciának azért lenne mondanivalója, Párizs ezt mégis pozitívan értékelte. Azt követően azonban, hogy a nagykövet azzal a kéréssel is próbálkozott a külügyminiszternél, hogy az oroszok ne újítsák meg a három császár szövetségét, Giers azt kérte Laboulaye-től, hogy a francia–orosz közeledéssel kapcsolatos törekvéseit hagyja abba, mert Berlint ez irritálja. A két ország közeledésének a kérdése ezért háttérbe szorult, de nem került le a napirendről. Ebben szerepet játszott a boulangizmus bukása is Franciaországban.¹¹

Bismarck a franciaországi eseményeket követően értékelte a nemzetközi helyzetet. Véleménye szerint „(...) egy ellenünk kötött orosz–francia szövetség számba sem jöhet, és hogy Franciaországot nem fogjuk megtámadni, viszont egy egyoldalú francia támadást, ami politikai forrongások és megrázkódtatások következménye lehet, nyugodt biztonsággal megvárhatunk.”¹² Ebben a véleményében azért lehetett biztos, mert 1887. június 18-án Pétervár és Berlin már aláírta a viszontbiztosítási szerződést. S azért is, mert tudta, hogy a cárnak, III. Sándornak nincs jó véleménye Franciaországról. A köztársasági Franciaországot ugyanis fenyegetésnek tartotta a monarchikus elvre.¹³ A gyakori kormányváltások ugyancsak bizalmatlanságot keltettek az oroszokban. A gyanakvás, a tartózkodás a másik oldalon is megfigyelhető volt. 1888-ban Leroy-Beaulieu cikksorozatát írt a Revue des Deux Mondes-ban Oroszországról, a két ország közti kapcsolatterem-

⁹ A lapot Szentpéterváron adták ki 1868 és 1917 között. Az indulásnál hetente ötször jelent meg. 1869-től 1881-ig napilapként működött. Ezt követően naponta kétszer került az olvasóhoz, 1891-től hetente egy képes mellékletet is kiadtak. Kezdetben liberális volt, majd az ultrakonzervatívok támogatója lett. Népszerű napilap volt, s 60 ezer példányban jelent meg. Számos író is publikált az újságban, mint Csehov vagy Nyekraszov. 1917. november 8-án a bolsevikok betiltották a lapot. Egyik szerkesztője, Alekszej Szuvorin az 1920-as években Belgrádban jelentette meg az újságot.

¹⁰ Laboulaye, pétervári francia nagykövet jelentése Flourens külügyminiszternek. Saint-Pétersbourg, 8 août 1887. In: Documents diplomatiques français, 1871–1914. (DDF) 1re série tome VI. dok. 575.

¹¹ Guillen, Pierre: L'expansion 1881–1898. Paris, 1984. 236–238.

¹² Bismarck levele Hatzfeldt gróf londoni német nagykövethez. Varzin, 1887. augusztus 8. In: Urbán Aladár (Szerk.): Nyugat-Európa és Amerika 1789–1918. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. 1/2. kötet. Budapest, 1970. 606–607.

¹³ Michon: L'alliance franco-russe, 1.; 13.

tés lehetőségéről. Kiemelte az eltérő politikai berendezkedést. Úgy vélte, hogy a külpolitikai törekvések különbözősége sem a közeledés irányába mutat. Az oroszok fő ellenfele ugyanis Ausztria-Magyarország, míg Párizsnak az európai egyensúly érdekében szüksége van a dunai monarchiára. Kiemelte, hogy háború esetén Franciaországot német részről a közvetlen előzőnlés fenyegeti, míg az oroszokat védi az ország hatalmas kiterjedése. Fenntartásait erősítette Oroszország elmaradottsága, s az emiatt kialakuló forradalmi agitáció azzal a veszéllyel jár, hogy a cárok országa akkor bénul meg, amikor a franciáknak szükségük lesz az oroszok támogatására.¹⁴ A fenntartások ellenére a háttérben mindkét országban zajlott a külpolitika átértékelése, és egy új, Németországot ellensúlyozó szövetség keresése. Igaz, a nyolcvanas évek második felében ezek a csoportok még kisebbségben voltak. A pénzügyi, gazdasági kapcsolatok fejlődése, erősödése azonban hozzájárult a szemléletváltáshoz.

A francia tőke már a hetvenes években megjelent Oroszországban. 1875-ben francia bányaiipari társaság jött létre Dél-Oroszországban 20 millió frank induló tőkével. A következő évben Pétervárott a gázvilágítás kiépítésére alakult egy részvénytársaság. 1877-ben vas- és acélgyártó üzem létesült Huta Bankovában. Az 1870-es, 1880-as években angol, német, belga tőkével is alakultak vállalkozások, de a francia tőke az első helyet foglalta el a külföldi alapítású vállalatok között az orosz iparban.¹⁵ A hitelintézetek közül a nyolcvanas évekig a Rothschild ház játszotta a legfontosabb szerepet, s mellette csak a Crédit Lyonnais-nek sikerült betörni az országba. 1888 végén a párizsi pénzpiac kibocsátotta az első 500 millió frankos orosz kölcsönt.¹⁶ A beruházások, a pénzügyi akciók mögött azonban még nem voltak politikai szándékok.

A bankárok, az ipari befektetők mellett megjelentek a katonák is. A két ország vezérkari képviselői először nem hivatalos tárgyalásokat kezdtek.¹⁷ Ez azért érdekes, mert a két vezérkarnak fenntartásai voltak a két ország szövetségéről, a már említett tény miatt, miszerint az oroszok fő ellensége Ausztria-Magyarország, míg

¹⁴ Nolde, Baron Boris: *L'Alliance franco-russe. Les origines du système diplomatique d'avant guerre.* Paris, 1936. 489.; Guillen: *L'expansion*, 264.

¹⁵ Franciaország vezető szerepét a későbbiekben is megőrizte. Jefremov adatai szerint 1915-ben az Oroszországban befektetett külföldi tőke összege 2205,9 millió rubel volt. Ebből a franciák részesedése 687,9 millió rubel, azaz 31,2%-kal az első helyen álltak a külföldi befektetők között. Utána Anglia következett 535,4 millió rubellel (24,3%), majd Németország 436,1 millióval (19,8%). A negyedik helyen Belgium állt 318,7 millióval (14,4%) s az ötödik helyet az Egyesült Államok foglalta el 114 millió rubellel (5,2%). Ефремов, X.: *Внешняя политика России, 1907–1914.* Москва, 1961. 14.

¹⁶ Манфред, А. 3.: *Образование русско-французкого союза.* Москва, 1975. 284–287.; Bouvier, Jean: *Les Rothschild.* 1960. 231.

¹⁷ Guillen: *L'expansion*, 296–298.; Doise, Jean – Vaïsse, Maurice: *Diplomatie et outil militaire, 1871–1969.* Paris, 1987. 95–99.

a franciáknak Németország. Az 1888 végén kibocsátott francia kölcsön azonban megváltoztatta a véleményeket, mivel a kölcsönök stratégiai vasutak építésére használhatók a cári birodalom nyugati határain, másrészt fegyvereket is lehet vásárolni a franciáktól.¹⁸ A vélemények változásában a személyes kapcsolatoknak is szerepük volt. A francia vezérkar főnöke, Miribel és helyettese, Boisdeffre tábornokok katonai attasék voltak Oroszországban, s jó személyes kapcsolatokat építettek ki vezető orosz tisztekkel. Az orosz vezérkar vezetője, Obruchev tábornok, francia nőt vett feleségül, s a nyarat általában Dordogne-ban töltötte, pétervári szalonja pedig a franciabarát körök találkozóhelye volt. A személyes kapcsolatoknak is szerepe volt abban, hogy Boisdeffre 1890 nyarán meghívhatta magát az orosz hadsereg narvai hadgyakorlatára. A francia vezérkar helyettes vezetője Obruchev vezérkari főnökkel, míg Miribel, a francia vezérkari főnök az éppen Párizsban tartózkodó Vannovszkij hadügyminiszterrel tárgyalt. A francia főtisztek egy katonai szövetség lehetősége iránt puhatólózta. Ők is feltették azt a kérdést, amit Laboulaye nagykövet feltett az orosz külügyminiszternek: mit tenne Oroszország, ha Franciaországot megtámadná a németek? A válasz ezúttal kedvezőbb volt, mert az oroszok azt mondták, hogy nem hagynák a franciákat eltaposni, ezért egyidejű mozgósítást hajtanának végre. A francia részről javasolt írásos katonai egyezményt azonban elutasították arra hivatkozva, hogy egy ilyen egyezmény Európát két szembenálló blokkra osztaná.¹⁹ A két ország szövetségét a katonák sem tudták létrehozni. A remény azonban nem veszett el, mert 1891 márciusában Sadi Carnot köztársasági elnök megkapta a Szent András nagyszalagot, Freycinet miniszterelnök és a külügyminisztere, Ribot, májusban a Szent Sándor szalag birtokosának mondhatta magát. S a franciák még egy meghívással is gazdagabbak lettek, mert egy francia hajóraj lehetőséget kapott arra, hogy ellátogasson Kronstadt kikötőjébe. Ez tehát az előzménye a Gervais admirális vezette hajóraj megjelenésének Kronstadt kikötőjében 1891. július 23-án.

A francia lapok beszámoltak a hajóraj lelkes fogadtatásáról. A *Le Matin* a *Le Messenger russe*²⁰ politikai igazgatójának, Tatyiscsevnek a véleményét idézi a franciák érkezéséről. II. Vilmos londoni látogatásával kapcsolatban jegyzi meg, hogy Németország szövetségeseivel, Ausztria-Magyarországgal, Olaszországgal és Londenal a háta mögött európai vezető szerepre törekszik. Ebben az ösz-

¹⁸ 1888 végén a Párizsba látogató Vladimir nagyherceg, a cári gárda parancsnoka, a francia fegyvergyártás iránt érdeklődött, s a Lebel puskából a következő év októberében 500 ezer darabot rendelt a Châtellerault cégtől.

¹⁹ Guillen: *L'expansion 1881–1898*, 297.

²⁰ A *Русский вестник* francia neve. A lap először Moszkvában jelent meg 1856 és 1887 között, 1887-től 1906-ig pedig Szentpéterváron. A birodalom egyik befolyásos lapja. Először kéthavonta, majd havonta jelent meg. A lap alapításában Katkovnak és körének fontos szerepe volt. A főszerkesztő is Katkov volt. Halála után özvegye irányította a lapot.

szefüggésben Tatyiscsev fontosnak tartja a francia–orosz közeledést. Megjegyzi, hogy akinek van szeme, az nézzen Kronstadtra, mert a francia hajóraj Párizs barátságát hozza az oroszoknak és a cárnak.²¹

Az oroszok gazdag programot állítottak össze a franciáknak. Ebben a legfontosabb a cári fogadás volt a hajóraj tisztjeinek adott vacsorával egybekötve. A kronstadti városvezetés is vendégül látta őket. A *Le Petit Journal* a város lapjára hivatkozva írja, hogy Kronstadt lakói számára a francia jelenlét történelmi jelentőségű, mivel nemcsak egész Oroszország, hanem Európa is Kronstadtra figyel.²²

A *Le Petit Parisien*²³ bemutatja a francia olvasóknak Kronstadt városát. A település német neve azt jelenti, hogy a „korona városa”, s az európai Oroszország legfontosabb hadi és kereskedelmi kikötője. A Finn-öböl keleti részén fekszik, s a kereskedelmi kikötő akár kilencszáz hajó befogadására is alkalmas. Néhány utca nagyon szép, s a legfontosabb épületek, mint az admirális, a haditengerészeti kórház, a tőzsde, a vámház és a kaszárnyák felkeltik a városba érkezők figyelmét. Nehéz megbecsülni, hogy hányan laknak Kronstadtban, mert a hajók érkezésétől függ a népességszám. A júliusi, augusztusi lélekszámot 70 ezerre becsüli. A lap azonban megjegyzi, hogy a tél közeledtével a hajók nagy része elhagyja a kikötőt, mert tart a jég fogságától. A téli hónapokban elcsendesül a város és szinte unalmas lesz. A városba érkezőt azonban meglepi, hogy mennyi nyelvet lehet itt hallani, mivel a világ szinte minden részéből ellátogatnak Kronstadtba.²⁴

A *Le Petit Journal* az orosz haditengerészetet is bemutatja olvasóinak. Nagy Péterrel kezd, hiszen ő teremtette meg a modern haditengerészetet. 1696-ban Arhangelszkben hozta létre a hajóépítő műhelyeket. Érdekességgként megemlíti, hogy az első admirális egy svájci volt, a genfi Lefort, aki Azov elfoglalásával bizonyította, hogy méltó a cár bizalmára. A cikk ezután bemutatja a híres tengeri csatákat és a neves orosz admirálisokat, mint Nahimov vagy Kornijlov. Megismerheti az olvasó a legfontosabb hadikikötőket, így Szevasztopolt, Kronstadtot és Vlagyivosztokot. Ez utóbbit 1860-ban alapították és a neve azt jelenti, hogy „urald a keletet”. A szerző számokban is bemutatja a haditengerészetet. A keres-

²¹ France et Russie. Les contrepoids nécessaires de l'équilibre européen (Franciaország és Oroszország. Az európai egyensúly szükséges ellensúlyai). *Le Matin*, 15 juillet 1891. A cikk az első oldalon jelent meg.

²² L'Escadre française à Cronstadt (Francia hajóraj Kronstadtban). *Le Petit Journal*, 25 juillet 1891. A lapot 1863-ban alapították, s 1944-ig működött. Köztársasági és konzervatív beállítottságú újság. A kilencvenes években és a 20. század elején kétfélmillió példányszámot is elért. 5 centimes-ba került s kényelmes formátumban jelent meg: 43x30 cm.

²³ Az első világháború előtt a *Le Petit Parisien*, a *Le Matin*, a *Le Petit Journal* és a *Le Journal* mellett a legnagyobb napilapok egyike, 1876 és 1944 között működött. Az indulásnál antiklerikális és radikális. Igen népszerű. A századforduló körül egymillió, az első világháború végén kétfélmillió példányban jelent meg. A két háború között jobboldali beállítottságú.

²⁴ À Cronstadt (Kronstadtban). *Le Petit Parisien*, 24 juillet 1891.

kedelmi állomány 2.614 vitorlásból és 360 gőzhajóból áll. A hadihajók között van többek között 11 páncélos, 24 torpedónaszád, 13 ágyúnaszád, 7 páncélos cirkáló. A haditengerészetnél 10 év a szolgálati idő s ebből 3 év a tartalék. Összesen 27 ezer a létszám. A haditengerészet parancsnoka Alekszandr nagyherceg, a cár fiatalabb testvére.²⁵

A napilapok részletesen beszámoltak a francia tengerészek oroszországi fogadtatásáról, programjáról, s közben sok információt közöltek Oroszországról. Gervais admirálisnak nem volt felhatalmazása arra, hogy a látogatást politikai kapcsolatteremtésre használja fel. A háttérben azonban voltak ilyen lépések. Ribot francia külügyminiszter július 24-én utasította nagykövetét, Laboulaye-t, hogy használja ki a francia tengerészek kronstadti jelenlétét és kezdeményezzen tárgyalásokat az oroszokkal. Giers külügyminiszter a kezdeményezésre augusztus 5-én igent mondott.²⁶ Mi a magyarázata az oroszok tárgyalókészségének?

Giers attól félt, hogy Oroszország diplomáciailag elszigetelődik. Mire alapozta ezt a félelmet? Még 1891. február elején II. Vilmos Párizsba küldte az anyját, hogy félhivatalosan tárgyaljon egy francia–német közeledésről. A látogatásra az ürügyet az adta, hogy francia művészek egy berlini kiállításra szóló meghívót fogadtak el, s a császár anyja ezt akarta megköszönni. S bár a látogatás végül botrányba fulladt, az oroszokat mégis nyugtalanította a közeledés lehetősége Párizs és Berlin között.²⁷

Egy másik tényező még 1890-hez kapcsolódik. Ez év márciusában Bismarck benyújtotta lemondását, s az új kancellár, Caprivi, nem újította meg az 1887-ben kötött orosz–német viszontbiztosítási szerződést. A németek szerint ugyanis ez nem előnyös Berlin számára, mert nem nyújt védelmet a franciák ellen, és zavarja Németország kapcsolatait Béccsel, az olaszokkal, az angolokkal és még Konstantinápolyval is. Egyébként is úgy vélték, a szerződés meg nem újítása Németország számára nem veszélyes, mivel Pétervár úgysem talál magának szövetségest. A közép-ázsiai ellentétek miatt nem számíthat Londonra, a franciákkal való kapcsolat pedig irreális, ráadásul szerintük Párizs önmagában kevés ahhoz, hogy az oroszokat hatékonyan támogassa. Mindehhez jött az angol–német közeledés. A két ország 1890. július 1-én egyezményt írt alá, amelyben London megkapta Zanzibárt és más afrikai területeket, míg az Északi-tengeren található Helgoland szigete Berliné lett. Ez az egyezmény az 1887-es földközi-tengeri antant óta tartó folyamat betetőzése volt, amely azt a látszatot keltette, hogy Anglia csatlakozott a hármas szövetséghez. A közeledést megerősítette II. Vilmos londoni látogatá-

²⁵ La Marine russe (Az orosz haditengerészet). Le Petit Journal, 24 Juillet 1891.

²⁶ Ribot francia külügyminiszter De Laboulaye úrnak, Franciaország szentpétervári nagykövetének, 1891; Giers orosz külügyminiszter Morenheimnek, Oroszország párizsi nagykövetének, 1891. In: Urbán: Nyugat-Európa és Amerika 1789–1918, 627–628.

²⁷ Nolde: L'Alliance franco-russe, 603–604.

sa 1890 augusztusában. S ehhez még jött a hármas szövetség megújítása 1891 májusában. Az előbbi tények hatására megkezdődött az orosz külpolitikai célok újragondolása, ahogy ezt még Katkov és a mögötte álló csoportok követelték. Ez tehát a háttére Párizs és Pétervár közeledésének. A franciák ki akartak törni az 1871 óta tartó diplomáciai elszigeteltségből, az oroszok pedig el akarták kerülni, hogy ők is elszigetelődjenek Európában.²⁸

A franciák kronstadti látogatása után az események felgyorsultak. A két ország diplomatái tisztázták, finomították egy egyezmény részleteit. Giers orosz külügyminiszter pedig augusztus 22-i keltezéssel levelet írt Ribot-nak. A francia külügyminiszter pedig augusztus 27-i keltezésű levelében elfogadta az orosz javaslatokat. E levélváltással jött létre egy francia–orosz elvi egyezség, ami még nem volt szövetség, csupán egy konzultatív paktum. Pétervárott és Párizsban azonban egyaránt úgy ítélték meg, hogy kikerültek a diplomáciai elszigeteltségből. Ribot joggal jegyezte meg, hogy új helyzet van Európában.²⁹

²⁸ Németh István: Németország története. Egységtől az egységig 1871–1990. Budapest, 2002. 44–45.; Ki–Zerbo, Joseph: Histoire de l’Afrique noire. D’Hier à Demain. Paris, 1978. 410–411.; Renouvin, Pierre: Histoire des relations internationales. Tome VI. Le XIXe siècle II. De 1871 à 1914. L’Apogée de l’Europe. Paris, 1955. 118.; Stieve Frigyes: Németország és Európa 1890–1914. Budapest, 1927. 51. A hármas szövetség megújításakor az olasz kormány jelentette be, hogy 1887 óta létezik a földközi-tengeri egyezmény, amelyhez Anglia is csatlakozott.

²⁹ Guillen: L’expansion 1881–1898, 299–302.; Démier, Francis: La France du XIXe siècle 1814–1914. Paris, 2000. 472–473.; Nolde: L’Alliance franco–russe, 619–633.

MIRE JÓ A TERROR?

Alekszandr Szolovjov egykori városi tanító 1879 tavaszán érkezett Pétervárra, azzal a szilárd elhatározással, hogy megöli Oroszország uralkodóját, II. Sándort. Abban reménykedett, hogy „A cár halála fordulatot hozhat a társadalmi életben. Megtisztul a léghör, eloszlik a bizalmatlanság az értelmiséggel szemben, s az értelmiségiek számára megnyílik az út, hogy széles körű gyümölcsöző tevékenységet folytassanak a nép között.”¹ Szolovjov számára a politikai gyilkosság nem az önvédelem vagy a bosszú aktusa volt, hanem támadó eszköz, amely megváltoztathatja a kedvezőtlen helyzetet, emellett lendületet adhat a falusi propaganda erőltetése közben a kudarc szélére sodródott narodnyik mozgalom számára. A narodnyikok tevékenységét irányító, Föld és Szabadság elnevezésű szervezet ugyanakkor nem támogatta a szándékában. Így hát Szolovjov a terrorcselekményt a szervezet döntése ellenére, ugyanakkor néhány tagja „magánjellegű” segítségével hajtotta végre.

1879. április 2-án, a húsvétot követő úgynevezett „fényes hétfő” reggelén, két héttel a születésnapja előtt II. Sándor szokásos magányos sétájára indult a Téli Palota környékére. A további, sűrű események az egymásnak sokszor ellentmondó leírások alapján a következőképpen rekonstruálhatók. A séta végén, a palotába visszatérőben II. Sándor megpillantotta a szembejövő, harminckét év körüli férfit, aki az ilyenkor kötelező szabályokkal dacolva² egyenesen a cár felé tartott. Váratlanul, hat- vagy hét- (más adatok szerint tizenkét) lépésnyi távolságból rálőtt, de elhibázta. II. Sándor erre cikkcakkban futásnak eredt, ami a második, a harmadik és a negyedik golyótól is megmentette. Aztán a lába egyszer csak belegabalyodott hosszú köpenyegébe, ettől pedig elesett, és a fejről lerepült fejfedő nélkül, négykézláb menekült tovább. Szerencséjére a negyedik lövés pillanatában egy Koch nevű csendőrtiszt utolérte és a kardjával jó erősen hátba vágta a merénylőt, aki így az álló (pontosabban fekvő) célpontot sem tudta eltalálni. Szolovjov ötödik lövése már az üldözőit vette célba, akik azonban néhány pillanattal ké-

¹ Figner, Vera: Vihar Oroszország felett. Budapest, 1968. 147.; 136–137.

² Hasonló helyzetben a járókelő, letartóztatás terhe mellett, köteles volt utat engedni a cárnak.

sőbb elfogták. A merénylő az előre beszerzett mérreg segítségével öngyilkosságot kísérelt meg, a gyors orvosi beavatkozás azonban megmentette a számonkérés számára. Villámgyors nyomozás, majd tárgyalás után a bíróság halálra ítélte, és május 28-án nyilvánosan felakasztották.

A meghökkentő merényletkísérlet és annak körülményei nyomasztó hangulatot teremtettek a cári környezetében. A fővárosban rémhírek kezdtek terjedni egy újabb, sőt esetlegesen csoportos terrortámadás előkészítéséről, a katonaságot pedig készségbe helyezték. Az ügyet a súlyos betegséggel küzdő Marija Alekszandrovna cárné is komoly csapásként élte meg. „Nincs miért élnem többé, úgy érzem, megöl engem ez az egész (...)” – mondta a merénylet napján az egyik udvarhölgyének, hozzátéve: „Tudja, a gyilkos ma úgy vette őt üzöbe, mint egy nyulat. Kész csoda, hogy megmenekült.”³ II. Sándor kelletlenül, de fegyelmезetten tudomásul vette, hogy az új helyzetben le kell mondania a szívének oly kedves városi sétákról, lovaskocsiját pedig – ahogy a trónörökösét is – ettől kezdve minden utazáson a kozák testőrség tagjai követték Szentpétervár utcáin. 1879. május 2-án elrendelték a rendőrök revolverekkel való felfegyverzését, hiszen lőfegyver híján legfeljebb szalutálni tudtak a mellettük elhaladó uralkodónak, de egy terrortámadás esetében lényegében tehetetlenek voltak. A kormányzati adminisztrációban bizonyos mértékű decentralizációt hajtottak végre: Oroszország európai területein hat főkormányzóságot hoztak létre, amelyek tábornoki rangú vezetői rendkívüli jogosítványokat kaptak a belső rend fenntartására. Ez az intézkedés azonban nem hozott komoly eredményeket, hiszen akkor még senki nem tudta (nem is tudhatta) pontosan, milyen természetű új veszéllyel kell szembenézni a következő hónapokban. Márpedig a narodnyikok körében kulcsfontosságú fordulat következett be.

Szolovjov magánakciója a végsőkig kiélezte a Föld és Szabadság központi, pétervári csoportjában már korábban, 1878 végén kialakult nézeteltéréseket. A falvakat kudarcélménnyel elhagyó vagy onnan kiszorított, majd Pétervárra érkező agitátorok egy része reménytelennek érezte a falusi munka, a forradalmi mozgósítás folytatását. Úgy gondolták, hogy szervezetük szempontjából életbevágóan fontos lenne kikényszeríteni a kormánytól az alapvető politikai szabadságjogok biztosítását, a politikai küzdelem legfontosabb eszközét pedig – tömegmozgalom hiányában – a terrorban vélték megtalálni. Az új elgondolás azonban komoly ellenállásba ütközött, hiszen a Föld és Szabadság eredeti, (bakunyini) anarchista indíttatású programja abból indult ki, hogy a nép törekvéseit kizárólag a nép által végrehajtott, az államszervezetet leromboló forradalom válthatja valóra, amely aztán szabad öngazgató közösségeket fog létrehozni. Ebben az elképzelésben

³ Толстая, А. А.: Печальный эпизод из моей жизни при дворе. In: Тютчева, А. – Толстая А. – Головина В. (и др.): В царском кругу. Воспоминания фрейлин дома Романовых. Москва, 2016. 277.

nem jutott hely a politikai harc számára, hiszen a narodnyikok szerint semmiféle politikai engedmény nem segíthet a népen, sőt még egy polgári alkotmányos berendezkedés haszonélvezője is egyedül a polgárság lehet, amely a győzelem birtokában csak még keményebb uralmi rendszert hozna létre.

Nem meglepő tehát, hogy a „politikuskok” (illetve „terroristák”) formálódó csoportosulása komoly ellenállásba ütközött a hagyományos nézetekhez ragaszkodó „falusiak” részéről. Georgij Plehanov visszaemlékezése szerint az egyik ilyen vita után „(...) azzal a meggyőződéssel mentünk haza, hogy a Föld és Szabadság hajdani, egykor példás egysége felbomlott, és most már mindkét irányzat a maga útján fog továbbmenni, miközben nem törődik a mozgalom egészének érdekeivel, sőt ennek még az erkölcsi alapjait is elveszíti.”⁴

A két csoportosulás útjai pedig hamarosan valóban szétváltak. Azt hihetnénk, hogy április másodika döntő érvet szolgáltatott a terror ellenfeleinek, hiszen beigazolódtott a félelmük: a merénylő kudarcot vallott, a kormány megtorló politikája pedig súlyos veszteségeket okozott a mozgalomnak. A fokozódó hatalmi elnyomás azonban valójában csak megerősítette a „politikuskokban” a meggyőződést, hogy elérkezett az aktív ellenállás ideje. „Mikor április másodikán eldőrdült Szolovjov sikertelen lövése – emlékezett vissza Vera Figner –, első gondolatom az volt: folytatni kell. Nem sikerült megtörni a reakció erejét, sőt inkább ürügyet szolgáltatunk arra, hogy még veszettebbül tomboljon; nincs más hátra, végig kell vinni a dolgot.”⁵

Ilyen körülmények között a Föld és Szabadság tagjai elérkezettnek látták az időt arra, hogy általános gyűlést szervezzenek, ahol nyílt vitában tisztázzák majd nézeteltéréseiket és meghatározzák a további feladatokat. A „politikuskok” tisztában voltak vele, hogy kisebbségben vannak, sőt még attól is okkal tarthatnak, hogy mint „eretnekeket” egyszerűen kizárják őket a szervezetből. Ezért úgy döntöttek, hogy a közgyűlés előtt további támogatókat toboroznak, Lipeck gyógyfürdőjéről híres városában pedig külön tanácskozáson véglegesítik elképzeléseiket, hogy felkészüljenek a döntő vitára. A tanácskozásra, amelyen tizenegy „politikus” vett részt, 1879. június közepén került sor. „Az orosz Spa” nyaraló közönségében egyáltalán nem keltett feltűnést a szimpatikus fiatalok vidám csoportja, amely ennivalóval és borosüvegekkel felszerelve mindennap kivonult piknikezni a közeli erdőbe, és élénk társalgással múlatta az időt. Márpedig ezek a „piknikező” fiatalok éppen ott és akkor rakták le annak a szervezetnek az alapjait, amely a következő szűk két év során vakmerő merényletek sorával taszítja majd válságba Oroszországot és vonja magára az európai közvélemény figyelmét.

⁴ Плеханов, Г. В.: О былом и небылицах. (Из литературного наследства Г. В. Плеханова с дополнениями Л. Дейча). In: Плеханов, Г. В.: Сочинения. Том XXIV. Москва–Ленинград, 1927. 306.

⁵ Figner: Vihar Oroszország felett, 139.

Az események résztvevőinek feljegyzéseiből és visszaemlékezéseiből világosan látszik, hogy az új „politikai-terrorista” irányvonal megszerveződése és későbbi önállósulása elsősorban két kiemelkedő vezéregyéniség, Alekszandr Mihajlov (1855–1884) és Andrej Zseljabov (1851–1881) tudatos, szívós szervezőmunkájának köszönhető. Mihajlov húszévesen részt vett pétervári egyetemisták mozgalmában, amiért utóbb kiutasították a fővárosból. 1875 végén Kijevben megismerte a „déli lázadókat”, többek között Valerjan Oszinszkijt. 1876 augusztusában Mihajlov azzal a szilárd meggyőződéssel tért vissza Pétervárra, hogy a forradalmároknak erős szervezetre van szükségük, és nem sokkal később a Föld és Szabadság egyik alapítója lett. 1878 nyarán Pétervárott megszervezte a csendőrség akkori főparancsnoka, Nyikolaj Mezencev meggyilkolását. A körültekintő előkészítésnek köszönhetően a merénylő nem csupán teljesítette a feladatát, de még a hatóságok elől is sikerült elrejtőznie.

1878 októberében egy feljelentés nyomán a rendőrség súlyos csapást mért a Föld és Szabadság központi sejtjére. A kör számos tagját letartóztatták, majd a rendőrök a szervezet konspiratív lakásában csapdát állítottak a korábbi lebukásokról mit sem tudó narodnyikoknak. Maga Alekszandr Mihajlov is csak a szerencséjének és ügyességének köszönhetően kerülte el a letartóztatást, pontosabban már a letartóztatásból sikerült megszöknie. Ezt követően páratlan energiával és szervezőtehetséggel szinte újrateremtette a központi csoportot: új tagokkal pótolta rendőrökre került társait, elejét vette a további letartóztatásoknak, új titkos lakásokat talált, illegálisban élő társait új hamis dokumentumokkal látta el, sőt pénzt is sikerült szereznie, és elindította a Föld és Szabadság azonos című lapját. Tekintélye óriásira nőtt, ő lett a szervezet „pajzsa” és „páncélja”. „Ő szervezetünk Pétere, a «köszikla», amelyre a Föld és Szabadság nevű társaság épült. Nem véletlen, hogy társai mélyen tisztelték őt, a hozzá közel állók pedig nagyon szerették. Tisztelték, szerették, és (...) tartottak tőle.”⁶

Mihajlov, aki a pétervári letartóztatások hatására immár ellentmondást nem tűrő határozottsággal hirdette, hogy a taktikaváltás, vagyis a terror alkalmazása elkerülhetetlen, a „politikuskok” vezéralakjává vált. Ezzel függött össze az a felismerése is, hogy a hatékony kormányellenes küzdelem az addigitól alapvetően eltérő szervezeti formát követel. A narodnyikok már csupán anarchista világképükből adódóan is eredendően idegenkedtek a fegyelmezett, hierarchikus struktúráktól, a szervezeti „diktatúrától”, a „tábornokoskodásnak” bélyegzett, tekintélyelvű vezetéstől. Maga a Föld és Szabadság is nagyon laza, az egyenlő tagok közös döntésein alapuló (ha úgy tetszik „bázisdemokratikus”) társulásként működött. Mihajlov azonban nem volt teoretikus elme, és a hétköznapi gyakorlatban az elvont dogmáknál sokkal fontosabbnak tartotta az adott helyzetből

⁶ Аптекман, О. В.: Общество „Земля и воля” 70-х гг. по личным воспоминаниям. Петроград, 1924. 215.; 216–217.

fakadó követelményeket, „a tények logikáját”. Ez szerinte arra kényszerítette a forradalmárokat, hogy politikai harcot folytassanak a kormány ellen, márpedig „(...) az a párt, amely a teljes fizikai túlerőt élvező kormány elleni harc célját tűzi ki maga elé, csakis titkos lehet; titkos szervezet ugyanakkor kizárólag akkor létezhet és csak akkor lehet erős, ha centralizált, továbbá ha ragaszkodik a legszigorúbb pártfegyelemhez.”⁷

A pétervári kör újjászervezése arra is jó alkalmat nyújtott Mihajlovnak, hogy harcostársai körében növelje a hozzá hasonlóan gondolkodók számát. Egyikük, Lev Tyihomirov, aki 1878 őszén lépett be a körbe, feljegyezte mennyire komolyan vette Mihajlov a felvétel „rituálóját”. Ennek során a program és a szabályzat elfogadása mellett a tagjelöltnek ki kellett fejeznie egyetértését a cselekvés elveivel, vagyis nyilatkoznia kellett arról, hogy „(...) elfogadja-e a «cél szentesíti az eszközt» elvét, a centralizációt és a fegyelmet, és még valamit, alighanem a terrort, mint a kormányzat dezorganizációjának eszközét. Mindezt feltétel nélkül és maradéktalan őszinteséggel elfogadtam.”⁸

A vitás kérdéseket rendezni hivatott „országos” kongresszus ugyancsak júniusban ült össze Voronyezs városában, amely nem dicsekedhetett gyógyfürdőkkel, volt azonban egy híres kolostora, amely minden nyáron zarándokok tömegeit vonzotta, ezért a jövevények megjelenése nem keltette fel a városi hatóságok érdeklődését. A fennmaradt szavazási listákból megállapítható, hogy a kongresszuson tizenkilenc küldött jelent meg, akik harminchét szavazattal rendelkeztek – a differencia abból adódik, hogy a résztvevők közül többen két-három szavazattal is bírtak, amelyekkel a meghívott, de különféle okokból távolmaradt társaik ruházták fel őket. A megbeszélések feszült légkörben, kölcsönös bizalmatlanságtól terheltlen kezdődtek, ám hamar kiderült, hogy a jelenlévők túlnyomó többsége ódzkodik a szakítástól, ezért nyitottnak mutatkozik a kompromisszumos megoldásokra. Éppen ezért végül sem a szervezet programja, sem a szabályzata nem változott érdemben. Ugyanakkor érezhető volt, hogy a nép közé járás kudarcai és a kemény megtorlások megtették a hatásukat: a gyűlés résztvevői egyre inkább hajlottak az erőszakos módszerek alkalmazására. Így például abban is egyetértésre jutottak, hogy a falusi agitációt, amely a program szerint továbbra is legfontosabb feladat maradt, ki kell egészíteni a gazdasági indíttatású „agrárterrorral”, vagyis a helyi hatóságok egyes képviselői és a földbirtokosok elleni merényletek végrehajtásával.

Igazán komoly, sőt parázs vita csak abból kerekedett, amikor a „politikusok” kifejtették, hogy elsőbbséget kell biztosítani a politikai harcnak, hiszen a „dezorganizációs” munka, vagyis a politikai terror kikényszerítheti a kormánytól

⁷ Прибылева-Корба, А. П.: „Народная воля”. Воспоминания о 1870–1880-х гг. Москва, 1926. 44.

⁸ Тихомиров, Л. А.: Воспоминания. Москва, 2003. 162.

az alkotmányt, a polgári szabadságjogok biztosítását, ami viszont megkönnyíti a narodnyikok által folytatott szocialista propagandatevékenységet. Georgij Plehanov határozottan szembehelyezkedett ezzel az állásponttal: azzal érvelt, hogy az a forradalmár, aki az alkotmányért harcol, gyakorlatilag elárulja a nép ügyét. Ezzel szemben a terror nem dezorganizálja, hanem éppenséggel inkább megerősíti a kormányt, miközben eltékozolja a terrorszervezet erejét. Ráadásul, még ha sikerülne is megölni a cárt, annak eredménye legjobb esetben is csupán annyi lenne, hogy a Sándor név előtt álló sorszám eggyel növekedne, miközben a politikai és gazdasági rendszer változatlan maradna. A heves polémia ellenére végül ebben a kérdésben is sikerült megtalálni a kompromisszumos megoldást: a falusi munka folytatása mellett fejleszteni kell az autonóm dezorganizációs csoportot, amely különleges esetekben a terror eszközével fog harcolni a kormányzat ellen. Ilyen különleges esetnek számított a cár elleni merénylet is – a kongresszus úgy döntött, hogy támogatja annak végrehajtását.

A voronyezsi kompromisszum azonban legfeljebb a nézetkülönbségek ideiglenes elfedéséhez volt elegendő, az enyhítésükhöz nem. A két frakció eltérő célokat követett és külön utakon járt. A „politikuskok” minden erejükkel azon dolgoztak, hogy végrehajthassák fő tervüket, a cár meggyilkolását, és eközben úgy érezték, hogy a „falusiak” csak hátráltatják a munkájukat. Ezzel szemben a „falusiak” azt sérelmezték, hogy a narodnyikok városi támogatóitól kapott pénzek nagy részét a terrorra fordítják, és nem jut belőlük az agitátoroknak, ez pedig a voronyezsi megegyezés egyértelmű megsértése volt a szemükben. Nem kellett hát sokáig várni, hogy az elméleti és főként anyagi természetű viták újból fellángoljanak. Minden gyakorlati tevékenység megszűnt, sőt a kölcsönös gyanakvás, a vádaskodások és az eszmei összetűzések végül még a szervezet újságjának további megjelentetését is ellehetetlenítették. Másfél hónapnyi vergődés után Mihajlov így összegezte az erőfeszítések eredményét: „Igyekeztünk, megtettünk minden tőlünk telhetőt, de isten bizony, a helyzet végül tűrhetlenné vált, és sokkal jobb szétválni, mint napról napra elviselni ezt a poklot, amely a nézeteltérésekből jött létre.”⁹

1879. augusztus 15-én Pétervárott, a Föld és Szabadság központi körének utolsó ülésén arról született döntés, hogy a szervezet két független, önállóan tevékenykedő társaságra szakad, amelyek vállalják, hogy nem támadják, hanem támogatják egymást. A „föderatív alkotmánynak” nevezett dokumentum szerint a két „frakció” megállapodott egymással a fegyverkezéslet, a „személyiigazolvány-készítő iroda”, valamint a nyomdai és pénzügyi eszközök megosztásáról – a Föld és Szabadság nevű szervezet ezzel feloszlatta magát. Hosszú vita tárgyát képezte azonban az elnevezés sorsa, hiszen olyan, a forradalmárok körében

⁹ Волк, С. С.: Народная воля: 1879–1882. Москва–Ленинград, 1966. 94.

népszerű „brandról” volt szó, amely mindjárt az indulás pillanatában jóval nagyobb tekintéllyel ruházta volna fel az azt megöröklő társaságot. A dilemmát végül úgy oldották fel, hogy mindkét oldal lemondott a régi elnevezés kizárólagos használatáról – voltaképpen azt is mintegy „felosztották” egymás között. Természetesen a „falusiaknak” jutott a „föld”: új szervezetüket Fekete Újraelosztásnak nevezték el, arra utalva, hogy céljuk a föld „fekete”, vagyis általános (teljes) szétosztása a faluközösségekbe tömörülő parasztok között.¹⁰ A „politikusok” által alapított pártot Népakaratnak keresztelték el – ez az elnevezés fő célkitűzésükre, a politikai rendszerváltásra utalt, hiszen az alkotmányozó gyűlés összehívása révén olyan politikai berendezkedést terveztek létrehozni, amely megfelelné „a nép akaratainak”.¹¹ Így született meg az első újkori „szakosított” terrorszervezet.

A Népakarat tagjai és a témával foglalkozó egyes történészek nemritkán tiltakoztak a „terrorszervezet” címkéje ellen. Sokan még ma is kétségbe vonják, hogy a csoport egyáltalán érdemi, pláne kezdeményező szerepet játszott volna a modern politikai terrorizmus történetében. Az események egyik tájékozott kortárs krónikása határozottan állította, hogy félreértésről van szó: „A terrort sohasem tekintette öncélnak a párt. Önvédelmi eszköz volt, s emellett hatékony agitációs eszközt is láttunk benne, de mindig alárendeltük a szervezési céloknak. Ez a cár meggyilkolására is vonatkozott, amely csak egy részletkérdés volt a többi között.”¹² Bár nehéz komolyan venni azt a kijelentést, hogy a birodalom vezetőjének meggyilkolása csupán részletkérdés lett volna, Figner ellenvetése így sem tűnik teljesen megalapozatlannak. Valójában a „Népakarat” saját programja is őt erősíti, amely a legelső helyen említi a propaganda- és agitációs tevékenységet, és csak ezt követően értekezik a „romboló és terrortevékenységről”. Amint azt a dokumentum kifejti: „A terrortevékenység a kormány legveszélyesebb tagjainak megsemmisítésben, a párt kémektől való megvédésében, a kormányhivatalok legkírívóbb erőszakoskodásainak és önkényének megtorlásában stb. áll; e

¹⁰ A Fekete Újraelosztás (oroszul: Черный передел) nem hagyott komolyabb nyomot az oroszországi forradalmi mozgalom történetében. A falusi agitáció rövid időn belül gyakorlatilag megszűnt a parasztok érdektelensége miatt. A városi ifjúság nem vállalta a sziszifuszi munkát, helyett inkább a „politikusok” által indított kormányellenes hadjáratban kívánt részt venni. 1881 végére a szervezet lényegében elhalt.

¹¹ A Föld és Szabadság (Земля и воля) és a Népakarat (Народная воля) orosz szóösszetételekben egyaránt szereplő „воля” szó több jelentéssel bír: jelölhet *szabadságot, akaratot, kívánságot és hatalmat* is. Fordításakor minden esetben figyelembe kell venni az adott szövegkörnyezetet és a szerzői szándékot. Annak ellenére, hogy a „politikusok” pártjuk elnevezésében tudatosan, „az anyaszervezet örökségéiként” szerepeltették a „воля” szót, a szó jelentése megváltozott: amint azt a párt programja is leszögezi, a szervezet a nép nevében cselekszik, a *nép akarata*t kívánja megvalósítani. Itt tehát nem a „szabadság”, hanem az „akarat” az elsődleges jelentés, ugyanakkor másodlagos és harmadlagos jelentésként az az üzenet is a névben rejlik, hogy a népnek meg kell ragadnia a hatalmat, a *néphatalom* pedig a *nép szabadságát* is biztosítja.

¹² Figner: Vihar Oroszország felett, 174–175.

tevékenység célja az, hogy aláássa a kormányhatalom erejébe vetett hitet, hogy állandó bizonyítékokat szolgáltatson: fel lehet venni a harcot a kormány ellen, és ily módon emelje a nép forradalmi hangulatát és hitét az ügy sikeres kimenetelében, s végül harc képes és alkalmas erőket neveljen.”¹³ Tény, hogy a program valamivel tágabban értelmezi a terror szerepét, mint Vera Figner – de alapvetően valóban inkább a védekezés, esetleg a büntetés eszközének tekinti azt, mintsem politikai célok kivívásának elsődleges fegyverének, amint azt a terrorizmus klaszikus meghatározása minimumfeltételként megkövetelné.

A téma kitűnő ismerője (és a Népakarat lelkes rajongója), Nyikolaj Troickij történész adatokat is felsorakoztat, hogy alátámassza, miért nem tekinthető a párt terrorszervezetnek. Noha a csoportnak mintegy ötszáz aktív, „jogilag” is számon tartott tagja volt, a történész szerint további tízszer-húszszor annyi személy támogatta őket „valamilyen módon”. A lakosság „minden rétegéből” végeztek számukra propaganda-, agitációs és szervezeti munkát, miközben a terrorral csak a Végrehajtó Bizottság (VB) tagjai és ügynökei foglalkoztak, néhány további egyszerű párttag segítségével, akik bombavetői, technikai és megfigyelői feladatokat láttak el. Troickij szerint ezek az arányok is egyértelműen igazolják, hogy a terror valójában egyáltalán nem foglalt el központi helyet a Népakarat munkájában: „Mind a párt programjában, mind pedig tevékenységében csupán az egyik harci eszköz volt, amellyel a népakaratosoknak csak egy jól körülhatárolható, elenyészően csekély része foglalkozott.”¹⁴ Vajon igazuk lehet a tiltakozóknak? Lehetséges, hogy egyfajta optikai csalódással van dolgunk, hogy néhány látványos terrorcselekmény elfedi a sokkal lényegibb, de nehezebben észlelhető agitációs és szervezeti munkát?

A terror persze a legritkábban teljesen öncélú, általában inkább egy nagyobb cél elérésére szolgáló eszköz. A kérdés csak az, hogy mi is ez a cél. E tekintetben még a Népakarat tagjai között sem volt teljes az egyetértés, de a terror funkciójának megítélése idővel még a programdokumentumokban is láthatóan megváltozott. Széles körű egyeztetést követően, 1880 márciusában vagy áprilisában kapott végleges formát az a VB programját magyarázó titkos utasítás, amely a párt elsődleges feladatákként a felkelés előkészítését jelölte meg. Eszerint arra kell számítani, hogy népi mozgalom híján magának a pártnak kell kirobbantania a forradalmat. Ebben az esetben pedig, agitáció ide, propaganda oda, mégiscsak a terroré lesz a főszerep: „A terrorakciók mesterien végrehajtott rendszere, amely egy időben akár 10–15 embert, a jelenlegi kormány legfőbb támaszait is meg-

¹³ A „Népakarat” Végrehajtó Bizottságának programja. In: Filippov Szergej (Szerk.): Az újkori orosz történelem forrásai. XIX. század. Budapest, 2007. 260.

¹⁴ Троицкий, Н. А.: «Народная воля» и её «красный террор». In: Индивидуальный политический террор в России XIX – начала XX в. Материалы конференции. «Мемориал». Москва, 1996. URL: <http://old.memo.ru/history/terror/index.htm> (Elérés: 2020. május 3.).

semmisítheti, pánikot kelt a kormányban, megzavarja az egységes cselekvésben, egyúttal a népet is feltűzeli, vagyis megfelelő alkalmat teremt a támadás számára. Az alkalmat kihasználva az előzetesen összegyűjtött erők megkezdik a felkelést, és megkísérlik a legfontosabb kormányintézmények elfoglalását.”¹⁵ Ez a finoman szólva is ambiciózus terv komoly előkészületeket és gyakorlást igénylő, összehangolt terrortámadást feltételezett, egyszerre több, fegyverrel őrzött kiemelt célpont ellen. Egy ilyen akciósorozat már semmiképpen sem nevezhető védekező vagy megtorló jellegűnek, hiszen a lényegét épp a kezdeményezés adta volna: a cél az állami gépezet megbénítása és az áhított felkelés kirobantása volt. Jól látszik, hogy a terror jelentősége radikálisan felértékelődött, aminek elsődleges oka az volt, hogy a párt már nem bízott a népi forradalomban, és saját feladatának látta a fordulat kikényszerítését – ez pedig folyamatos harcot követelt. Az ellenséggel, vagyis a kormánnyal és az azt „tudatosan és tevékenyen támogató személyekkel és társadalmi csoportokkal” folytatott háborúban pedig „(...) a cél szentesíti az eszközt, vagyis minden eszköz megengedhető, amely hozzásegít a cél eléréséhez.”¹⁶ És aligha kínálkozott hatékonyabb eszköz a terrornál.

De akkor vajon mi a helyzet azzal az öt-tízezer aktivistával, aki Troickij szerint a lakosság „minden rétegében” agitációs és szervező tevékenységet folytatott? A „szimpatizánsok” létszámát egyrészt nehéz megbecsülni, és nagyon úgy tűnik, hogy Troickij valószínűtlenül magas számokat közöl – a kutatók többsége inkább ezer és négy-ötezer közötti becsléssel él. Másrészt, akármekkora számot fogadunk el hitelesnek, biztos, hogy óriási különbség volt a központi szervezet kipróbált forradalmárai és a vidéken ténykedő lelkes, de tapasztalatlan fiatalok között, akiket csak igen laza kapcsolat fűzött a párthoz. A legfontosabb azonban az az egyszerű tény, hogy legkevésbé sem látszott az agitációs és szervező munka eredménye. Emlékezzünk vissza rá, hogy éppen a falusi munka kudarca okozta a Föld és Szabadság válságát, a Népakarat korszakában pedig a helyzet csak tovább romlott. Figner el is panaszolja, hogy a párt „(...) programjának erről a falusi munkáról szóló része lassanként merőben elméleti, szinte formális jelentőségűvé süllyedt.” Ennek pedig objektív okai voltak: „(...) már nem akadtak friss erők, hogy folytassák a munkát az eldugott falvakban; az utánpótlás már a párt megalakulása előtt megszűnt.”¹⁷ A látványos forradalmi tettek, a nagy visszhangot kiváltó városi akciók egyszerűen jobban vonzották a fiatalokat, mint a parasztok körében végzett szürke, eredménytelen fáradozás. A radikális fiatalok túlnyomó többsége éppen azért választotta a Népakaratot, mert nem agitálni, ha-

¹⁵ Подготовительная работа партии. In: Рудницкой Е. Л. (Под ред.): Революционный радикализм в России. Век девятнадцатый. Москва, 1997. 421.

¹⁶ Uo. 420.

¹⁷ Figner: Vihar Oroszország felett, 171.

nem harcolni akart. Így hát a lakosság „minden rétegéből” rögtön ki kell zárunk a messze legnagyobbat: a parasztságot.

A forradalmárok valamivel nagyobb sikerrel jártak a városokban, a munkások, a katonák (főleg a katonatisztek) és természetesen a tanulók csoportjainak megszervezésében; ez a néhány ezer ember azonban szinte elveszett a hatalmas, 82 milliós országban. Ennél is fontosabb, hogy a gyakorlati ténykedésük teljességgel láthatatlan maradt. Az lett volna a feladatuk, hogy előkészítsék és győzelemre vigyék a bizonytalan jövőben esedékes felkelést – ezzel szemben a valóságban például a Népakarat „Katonai Szervezetének” erre irányuló tevékenysége nem terjedt túl az arról való ábrándozáson, hogyan fogják letartóztatni az egész cári családot és lemondatni az uralkodót, vagy, hogy a húsvéti istentiszteletet kihasználva majd az egész orosz hadsereget egy csapásra lefegyverzik. Ehhez képest a mintegy tucatnyi elszánt, föld alatt tevékenykedő emberből álló félelmetes VB terrorakciói az egész orosz társadalmat feszültségben tartották – az első csoport nem volt képes láthatóvá válni, míg a másodikat nem lehetett nem észrevenni.

Hiába állt tehát egy elenyésző kisebbség ténykedésének fókuszában, valójában éppen a terror tette híressé a Népakaratot. A VB egyes tagjai olykor egészen nyíltan hengegtek is különleges szerepükkel, azzal, hogy a VB nem engedelmeskedett senki utasításának, lényegében párt volt a párton belül. „Legfeljebb tizenötön ha voltunk egész Oroszországra – emlékezett vissza Nyikolaj Morozov –, és úgy toboroztunk, hogy nem kérdeztük, kinek mi a meggyőződése; ehelyett kizárólag az erkölcsi tulajdonságokat vettük számításba, valamint azt, hogy ki kész feláldozni magát a despotizmus elleni harcban.”¹⁸

Összességében megállapítható, hogy a Népakarat alapítói eredetileg valóban nem a mai értelemben vett terrorista szervezetet akartak létrehozni – valójában egy szerteágazó, egyszerre több fronton és több eszközzel küzdő, többek között terrorista tevékenységet is folytató forradalmi pártot álmodtak meg. Ám az események megmutatták, hogy végzetesen túlbecsülték a lehetőségeiket: a valóságban „csak” terrorra futotta az erejükből – és még csak nem is túl sok célpontra terjedően, hiszen még valódi, széles körű terror kifejtésére sem volt kapacitásuk. Végso soron ez, illetve maga az orosz hatalmi berendezkedés szerkezete és működési logikája jelölte ki azt az egyetlen személyt, akire a forradalmároknak minden erőforrásukat összpontosítaniuk kellett: az autokrata uralkodót, az Orosz Birodalom fejét és szimbólumát, II. Sándor cárt.

¹⁸ Морозов, Н. А.: Повести моей жизни. Мемуары. Том II. Москва, 1965. 412.

LAKATOS JUDIT

A MEGKÉSETT ALKOTMÁNYOZÁS AZ ÁLLAMI DUMA FELÁLLÍTÁSA OROSZORSZÁGBAN

Az orosz állam- és jogtudománnyal foglalkozó munkák az 1861 és 1917 közé eső időszakot a polgári monarchiába való átmenet koraként említik.¹ Ez a tág időhatár azt sugallja, hogy az államszervezet lassú változáson ment keresztül, fokozatosan öltött polgári vonásokat. Megkerüli azt a kérdést, hogy lezárult-e ez a folyamat az 1917-es forradalmakig, és kérdéses az is, hogy a gazdasági, társadalmi téren valóban korszakhatárnak számító 1861-es év mit jelentett az államéletben. A „nagy reformok” korában egy rövid időre enyhítettek a cenzúrán és eltúrték a politikai nyilvánosság megjelenését, a nemességet bevonták a reformok előkészítésébe, polgári bírói rendszer épült ki. A zemsztvók felállításával a kormányzóságokban és járásokban a társadalmi aktivitás legális keretek között nyilvánulhatott meg, ráadásul az új önkormányzati rendszer választott és összrendi lett.² Ami azonban a hatalomgyakorlás intézményeit illeti, a reformok nem hoztak változást, így Oroszország a 20. század elején Európa egyetlen abszolutisztikusan kormányzott országa maradt.

A cárizmus történetében megtett politikai engedmények közül a legjelentősebb kétség kívül az Állami Duma összehívása, egy képviseleti alapon működő törvényhozó szerv felállítása volt 1906-ban. A képviselet elvének valamilyen formában való elismerése több, mint száz éve merült fel először Oroszországban, és szinte minden uralkodó számára készültek „alkotmánytervezetek”. Az uralkodók azonban mindig ellenálltak azoknak a kísérleteknek, amelyek a társadalom képviselőivel való párbeszédet szorgalmazták, mert abban hatalmuk korlátozását vélték felfedezni. A legjelentősebb tervezetet M. M. Szperanskij készítette I. Sándor cár számára *Az állam átalakításának terve* címmel 1809-ben. Jellemző a politikai reformok ügyére, hogy javaslatai még száz év múlva is időszerűek voltak.

A III. Sándor uralkodását jellemző „pangás”, „kormányzati reakció” után az új uralkodó, a fiatal II. Miklós (1894–1917) trónra lépését nagy várakozás kísérte.

¹ Исаев, И. А.: История государства и права России. Москва, 1996. 5.

² A „nagy reformok” korának átfogó, monografikus bemutatását magyar nyelven Sz. Bíró Zoltán végezte el. Sz. Bíró Zoltán: *Az elmaradt alkotmányozás*. Budapest, 2017.

A társadalom széles rétegei reformokat vártak, a jobbágyreform visszasságainak megszüntetését, a polgári szabadságjogok biztosítását, az állami korrupció, a bürokratikus önkény visszaszorítását. A zemsztvőkörökben beadványokat fogalmaztak meg a cárhoz és kifejezték, hogy a társadalom törvényes lehetőségeket vár arra, hogy véleményét kifejezhesse az őt érintő kérdésekben. 1895. január 17-én, röviddel trónra lépése után II. Miklós fogadta a tveri zemsztvó küldöttségét a Téli Palotában, és beszédében világosan kinyilvánította: „Tudomásomra jutott, hogy az utóbbi időben olyan emberek hangja hallatszott néhány zemsztvógyűlésen, akik »értelmetlen álmokat« szöttek arról, hogy a zemsztvók részt vehetnek majd a belső kormányzás dolgaiban. Tudja meg mindenki, hogy én, minden erőmet a nép üdvének szentelve, az egyeduralom elvét olyan szilárdan és tántoríthatatlanul fogom őrizni, ahogy őrizte megboldogult feledhetetlen atyám.”³ A cár később sokszor idézett beszéde félreérthetetlenül jelezte, hogy a kormányzat és a társadalom végzetesen elszakadt egymástól.

Az orosz abszolutizmus tartós fennmaradásának magyarázata az uralkodók reformkészségében rejlik, az orosz történelem tulajdonképpen az állam által irányított sorozatos reformok (és időnkénti megtorpanások) története. A változások két fő mozgatója, ahogy P. Ny. Miljukov történész megállapította, már a moszkvai állam időszakától kezdve a háború és a pénzügyek voltak.⁴ Oroszország történelme folyamán állandóan hol védekező, hol hódító háborúkat vívott, ami a hadsereg állandó korszerűsítését igényelte. A gazdasági és adóreformok mindig a hadsereg fenntartásához szükséges pénz előteremtését szolgálták, a kormányzati reformok pedig az átalakítás hatékony véghezvitelét.

A 19. század végéig szilárdan tartotta magát az orosz bürokráciában az elképzelés, hogy a gazdasági modernizáció és az egyeduralom megőrzése összeegyeztethető cél, sőt egymást feltételezik. Az autokrácia fenntartása Oroszország nagyhatalmi státuszának megőrzését, katonai megerősítését, s ez által a gazdaság fejlesztését igényelte. Egy agrárországban, elmaradott társadalmi viszonyok mellett iparosítani viszont csak autokratikus módon lehetett. A „konzervatív modernizáció” III. Sándor uralkodása idején a felszínen sikereket hozott, a látványos gazdasági növekedés, a terrorizmus visszaszorítása, a francia–orosz szövetség tető alá hozása, a Közép-Ázsiában elért katonai sikerek a stabilitás látszatát kölcsönözték ezeknek az éveknek, miközben súlyos társadalmi válság érlelődött a birodalomban.

³ Родичев, Ф. И.: Из воспоминаний. In: Николай II: Воспоминания, дневники. Санкт-Петербург, 1994. 42.

⁴ Miljukov, P. N.: Az orosz kultúra történetének alapvonásai. In: Krausz Tamás – Szvák Gyula – Béládi László (Szerk.): Az orosz történelem egyetemessége és különössége. Budapest, 1982. 91.

A válság gyökerei azokban a változásokban keresendők, amelyeket a cári kormányzat maga kezdeményezett, és amelyek felett, egyre inkább úgy tűnt, hogy elveszítette az ellenőrzést. A politikai rendszer működési zavara csak egy eleme volt a kibontakozó válságnak (az agrárkérdés, a nemzetiségi kérdés, a munkás-ság jogi, szociális helyzetének visszaességei mellett), de annak mindenképpen az egyik legfontosabb eleme. Az állam ugyanis, amely hagyományosan nagy lehetőségekkel rendelkezett a társadalom életének befolyásolására, rugalmatlan politikájával tevékenyen hozzájárult a válság elmélyüléséhez. A politikai rendszer válsága szempontjából legjobban T. H. von Laue amerikai történész foglalta össze a lényegét: szerinte Oroszország tragédiája az volt, hogy a páratlanul gyors gazdasági növekedés kevésnek bizonyult ahhoz, hogy Oroszország perifériális helyzetén változtasson és egyben a nagyhatalmi státusz megtartását is kétségessé tette, viszont gyorsabb volt annál, amit a tradicionális orosz társadalom el tudott viselni. A kormányzat fő célját nem érte el, de megbontotta a társadalmi stabilitást, és ezzel aláásta a politikai rendszert is.⁵

Az Orosz Birodalom válságjelenségei II. Miklós trónra lépése óta folyamatosan sűrűsödtek, 1904-ben pedig a válság addig ismeretlen vonásokat öltött. A cári kormányzat az év elején egy népszerűtlen és rövid idő alatt vereséget hozó háborúba kezdett Japánnal. Az országot pénzügyi csőd fenyegette, miközben az egész társadalom egyidejű lázadásával is szembe kellett néznie. A társadalmi lojalitás gyengülése már az 1890-es években elkezdődött (amit az 1890–1891-es éhínség, majd 1894-ben a hodinkai koronázási ünnepségen történt tömegszerencsétlenség miatti országos felháborodás jelzett), a megszegyenítő katonai vereség pedig csak felszínre hozta a mélyben lappangó feszültségeket. Most először a liberális, nemesi-polgári ellenzék országos mozgalmával is számolni kellett, a tél folyamán háborúellenes tüntetések zajlottak, majd az elégedetlenség 1905 elején egy elementáris erejű tömegmozgalomba torkollott. Zavargások kezdődtek a birodalom peremvidékén is, és újabb áldozata lett a terrorizmusnak, február 4-én meggyilkolták Szergej Alekszandrovics nagyherceget, a cár nagybátyját, a moszkvai főkormányzót.

Az 1905–1907-es forradalom a cárizmus rendszerét alapjaiban rázta meg, de a kormányzat a zűrzavar, az egymásnak ellentmondó nyilatkozatok és lépések ellenére nem omlott össze. A január 5-i „véres vasárnap” után II. Miklós Pétervár főkormányzóává nevezte ki D. F. Trepovot, Szergej Alekszandrovics nagyherceg közeli munkatársát. Irányítása alatt megkezdődött a rendőrség megerősítése és a forradalom elleni megtorló akciók szervezése. Az erélytelen belügyminiszter, P. D. Szvjatopolk-Mirszkij helyére új ember került, A. G. Buligin, akitől a szükséges reformok kidolgozását várta az uralkodó. Mivel a liberális közvéleményben

⁵ Laue, T. H. von: *The Chances for Liberal Constitutionalism*. *Slavic Review*, Vol. 24. (1965) No. 1. 45.

a politikai képviselő ügye került a figyelem középpontjába, a kormányzat ennek megadásával kívánta a társadalom mérsékelt elemeit megnyerni a forradalom elleni harchoz. A forradalom kényszerítette ki a kormányzat egységének régóta húzódo megteremtését is. A papíron 1861 óta létező, rendszeresen soha nem működő Miniszterek Tanácsának munkálatait felújították, hogy a kormányzati intézmények tevékenységét összehangolják.

A politikai reformok ügyét hátráltatta, hogy a cári kormányzatban a 20. század elején nem volt széles látókörű, felkészült reformer, és az uralkodó érdektelensége folytán tervezetek sem készültek a politikai rendszer átalakítására. Oroszország legjelentősebb államférfijának a századelőn Sz. J. Vitte pénzügyminisztert tartották, akinek óriási érdemei voltak a gazdasági modernizáció, a vasútépítés, pénzügyi reformok irányítása terén. Azonban még ő sem rendelkezett határozott elképzelésekkel a politikai átalakításokat illetően, az alkotmányos kormányzás mibenlétét – saját bevallása szerint – tankönyvekből ismerte.⁶ Arról viszont meg volt győződve, hogy az elmaradt társadalmi reformok okozta forrongást politikai engedményekkel lehet csak megfékezni.⁷

1905–1906 folyamán a reformok kidolgozása több szakaszban folyt. A kormányzat igyekezett lényeges átalakulás nélkül, minél kevesebb engedménnyel átvészelni a válságot, azonban a forradalmi mozgalom kiszélesedése egyre jelentősebb változásokat kényszerített ki. A tervezetek előkészítése a törvényhozás rendes útját megkerülve, különleges bizottságokban, magántanácskozásokon zajlott, részben a Miniszterek Bizottságában (Vitte irányítása alatt), részben az Államtanácsban (A. D. Szolszkij irányításával). Egy-egy szakasz lezárásaként a cár elnökletével tartottak tanácskozásokat, ahol a kormányzat és az Államtanács tagjain kívül az uralkodó által meghívott közéleti személyiségek, neves jogászok is megjelenhettek. II. Miklóst azonban erősen befolyásolta a családja, közvetlen környezete, így a szakértők, hivatalnokok készítette előterjesztések sorsa többször háttérben folyó megbeszélésektől, intrikáktól függött.

A politikai reformok nyitányát az 1905. február 18-án közzétett, Szenátushoz intézett rendelet jelentette, amelyben lehetővé tették magánszemélyeknek és testületeknek, hogy beadványokkal forduljanak a cárhoz az „államrend tökéletesítése és a nép jólétének javítása” kérdésében.⁸ Még aznap, a Carszkoje Szelóba rendelt miniszterek a cár jóváhagyásával leiratot készítettek A. G. Buligin bel-

⁶ Ганелин, Р. Ш.: Российское самодержавие в 1905 году. Реформы и революция. Санкт-Петербург, 1991. 8.

⁷ Vitte, Szergej: Egy kegyvesztett visszaemlékezései. Budapest, 1964. 287.

⁸ Лазаревский, Н. И. (Ред.): Законодательные акты переходного времени, 1904–1908. Санкт-Петербург, 1909. 18.

ügyminiszternek címezve, amely – engedve a társadalmi követeléseknek – egy tanácsadói jogkörrel rendelkező képviselőtestület felállítására adott megbízást.⁹

A törvényhozás reformjára irányuló munkálatok 1905 tavaszán és nyarán a Belügyminisztériumban kezdődtek. Buligin belügyminiszter tervezetének alapját az év folyamán a kormányzathoz érkezett beadványok képezték, ezek közül választott ki másfél tucat konzervatív javaslatot. Az általa összeállított „Elképzelések” egy szűk jogkörrel rendelkező, de folyamatosan működő tanácsadó testület, az Állami Duma felállítását irányozták elő, azonban nem az Államtanácson belül, ahogy a forradalom előestéjén fogalmazott egy belügyminiszteri tervezet, hanem az Államtanács mellett, hasonlóan M. M. Szperanszkij 1809-es tervezetéhez. Az új intézmény nevét szintén Szperanszkijtől kölcsönözték.

A Buligin-bizottsággal párhuzamosan, félhivatalosan, jobboldali körökben is viták folytak a képviselői elv megvalósítása kapcsán. Többen úgy vélték, és II. Miklós maga is hajlott erre, hogy Oroszországnak nem állandó törvényhozó szervre, hanem zemszkij szoborra lenne szüksége, egy rendi alapon álló, ideiglenes tanácskozó testületre. A gyűlést a cár hívná össze, megtárgyalna néhány időszerű és az egész országot foglalkoztató kérdést, mint az orosz–japán háború ügye, a békekötés, földosztás, a helyi önkormányzatok reformja, majd feloszlana.

A zemszkij szoborra vonatkozó tervet a Miniszterek Tanácsa mellett felállított Különleges Tanácskozás résztvevői elvetették, mert szerintük könnyen alkotmányozó nemzetgyűléssé alakulhatott volna át, és az állandó, nagylétszámú képviselő mellett foglaltak állást. A felállítandó Duma jogait igyekeztek szűkre szabni, de több fontos jogot is megadtak, mint például a költségvetés megvitatásának jogát, a miniszterekhez intézett interpelláció és a törvénykezdeményezés jogát.

A Duma működésével és a választójoggal kapcsolatos lezáratlan kérdéseket az uralkodó vezetésével vitatták meg 1905. július 19–25. között. A peterhofi megbeszéléseken cenzusos választójog bevezetése mellett döntöttek, az elektorokat három kúriában választották meg a földbirtokosok, a városi lakosok és a parasztok, majd az elektorok kormányzóságoként választották meg az 524 képviselőt. A résztvevők egyetértettek abban, hogy a Duma összetételét úgy kell megállapítani, hogy annak konzervatív szellemisége biztosított legyen, arról viszont, hogy az orosz társadalom mely rétege képviseli a megtartó, konzervatív erőt, heves vita bontakozott ki. A tanácskozás jegyzőkönyve szerint a többség és maga az uralkodó is a parasztságban vélte felfedezni a trón legfőbb támaszát, így a rendelet végül némi paraszti túlsúlyt biztosított a Dumában.¹⁰ A szlavofil illúziók tovább

⁹ Уо. 22.

¹⁰ Протоколы заседаний Совещания под личным его имп. величеством председательством для обсуждения предначертаний, указанных в высочайшем рескрипте 18 февраля 1905 года. 19, 21, 23, 25 и 26 июля 1905 г. Санкт-Петербург, 1905. 135.

élése a század elején meglepő tájékozatlanságról tanúskodott a társadalom valós helyzetét és pillanatnyi hangulatát illetően.

II. Miklós 1905. augusztus 6-án szentesítette az Állami Duma Szabályzatát és a választójogi rendeletet, továbbá egy ünnepélyes manifesztumban bejelentette, hogy az uralkodó és a nép közötti szakadék megszüntetése érdekében egy képvisleti alapon álló tanácsadó testület felállításáról határozott. Világossá tette azonban, hogy az egyeduralomról szóló törvények változatlanul érvényben maradtak, és a cár a további reformokban is magának tartotta fenn a kezdeményezést.¹¹ A „Buligin-Duma” által felkínált jogok a társadalom egyetlen rétegét sem elégitették ki, így a forradalmi hangulat lecsendesítését nem érte el. A szélsőjobboldali köröket felbőszítette a cár meghátrálása, a forradalmi pártok eleve egy demokratikus köztársaságban és a cárizmus megszüntetésében gondolkodtak. Vitte, aki maga nem vett részt a nyári tanácskozásokon (1905. július 6-án az orosz–japán háborút lezáró béketárgyalásokra az Egyesült Államokba utazott), torzszülött intézménynek nevezte a „Buligin-Dumát”, amelynek „(...) minden parlamenti jogot megadtak, kivéve a döntés jogát.”¹²

Az 1905 őszen kezdődött moszkvai vasutassztrájk, majd az általános sztrájk idején az egész ország forrongott, ami teljes pánikot idézett elő a kormánykörökben. Az uralkodó szűkebb környezetében újra felmerült a katonai diktatúra bevezetése, de ezúttal sem akadt önként jelentkező ennek kivitelezésére. Vitte gróf igyekezett saját kezébe ragadni a kezdeményezést és liberális reformokat sürgetett.¹³ II. Miklós ez alkalommal is ingadozott, de végül elfogadta Vitte javaslatát, felkérte, hogy miniszterelnökként az újjászervezett minisztertanács élén tegye meg a szükséges lépéseket a reformokra, de ezekről maga akarta tájékoztatni az országot.

Az *októberi 17-i manifesztumban* II. Miklós az Orosz Birodalom lakosainak megadta a legfontosabb polgári szabadságjogokat: a személyi sérthetlenséget, a lelkiismereti és szólásszabadságot, a szervezkedési és gyülekezési szabadságot. Utasítást adott a választójog kibővítésére azoknak az osztályoknak a bevonásával, amelyek kimaradtak az augusztusi választójogi rendszerből (ez a gyári munkásokat jelentette). Valamint kinyilvánította, hogy az Állami Duma jóváhagyása nélkül a későbbiekben nem születhet törvény. A korábban csak tanácskozái joggal rendelkező Duma így a törvényhozásban az uralkodóval egyenrangú lett.¹⁴

¹¹ Законодательные акты, 98–100.

¹² Vitte: Egy kegyvesztett, 362.

¹³ Uo. 392–406. Vitte magyarul is olvasható, 1912-ben befejezett visszaemlékezéseiben részletesen leírta az októberi sorsdöntő napok eseményeit. Emlékiratában igyekezett magyarázatot adni az őt ért vádakra, több ponton talán túlértékelte saját szerepét, írása ezzel együtt is páratlan betekintést nyújt a kormányzat és a cár környezetének viszonyaiba.

¹⁴ Законодательные акты, 150–151.

Az októberi manifesztum óriási fordulatot jelentett az államreformok történetében, amit a kortársak és maga a cár is érzékelt, mert megnyitotta az utat a nyugat-európai mintájú polgári alkotmányos berendezkedés, a jogállamiság kialakítása előtt. A lépés súlyával II. Miklós is tisztában volt, amit kelletlenül, akaratára ellenére tett meg. „Igen, Oroszország alkotmányt kap, kevesen voltunk, akik harcoltunk ellene.” – írta Trepoznak október 16-án.¹⁵ Az októberi manifesztum jogi értelemben természetesen nem volt alkotmány, hanem egy ünnepélyes politikai szándéknyilatkozat, de az uralkodó szájából mindez kötelezettséget jelentett a további reformokra. Az ekkor kinyilvánított jogok érvényesülése előtt a valóságban számtalan törvényes akadály tornyosult, amit hosszadalmas törvényalkotó munkával lehetett csak megszüntetni. A politikai rendszer egészének átalakulása szempontjából fontos megjegyezni, hogy a jogharmonizáció 1917-ig nem fejeződött be, Oroszország nem lett valódi polgári jogállam.¹⁶

A legsürgetőbb feladatot a Vitte-kormány, Oroszország első polgári értelemben vett kormánya számára a választójog reformja jelentette, mivel 1905 októberében már zajlott a választójogi névjegyzékek összeállítása, és a választásokat is minél előbb, 1906 januárjában le akarták bonyolítani. A minisztertanács nem állt elő új tervezettel, az 1905. augusztus 6-i rendeletet vette alapul, de az előkészítő munkálatokba bevont jogászok az általános választójog bevezetését tartották volna szükségesnek. Tervezetük a cár elé került, aki rövid ideig eljátszott a gondolattal, hogy az általános választójog bevezetése egy paraszti országban a cárhoz hagyományosan hű réteget juttatja majd többségbe a törvényhozásban, de végül elvetette a javaslatot.¹⁷ A tervezet meghagyta a kuriális, többlépcsős, censzos rendszert, de a censzusok lejjebb szállításával a választásra jogosultak körét lényegesen kibővítette.

A választási rendszer végső megvitatására a cár elnökletével került sor 1905. december 5–11. között, a moszkvai fegyveres felkelés idején. A munkások képviselőit illetően a tanácskozás úgy határozott, hogy kisebb rossz az, ha a munkásság osztálytudata az önálló kúriába sorolás révén növekszik, mintha a városi kúriában folytatnának forradalmi propagandát. Ezért önálló munkáskúria felállítása mellett döntöttek és minden 25 év feletti férfinak megadták a szavazati jogot, aki 50 főnél több munkást foglalkoztató üzemben dolgozott, viszont ezt ellensú-

¹⁵ Ананьич, Б. В. – Ганелин, Р. Ш.: Кризис власти в России. Реформы и революционный процесс 1905 и 1917 годы. История СССР, (1991) No. 2. 99.

¹⁶ Лукоянов, И. В.: Манифест 17 октября 1905 г.: 105 лет спустя. In: Николаев, А. Б. (Ред.): Таврические чтения 2010. Санкт-Петербург, 2011. 14. Hasonló értékelés olvasható ki Vitte visszaemlékezéseiből. Vitte: Egy kegyvesztett, 582–593.

¹⁷ Российский Государственный Исторический Архив (továbbiakban: РГИА) ф. 1544 оп. доп. к XVI т. дел. 21. 356.

lyozandó, a munkásképviseelőket nem két, hanem három lépcsőben választották. Összesen 14 képviselőt küldhettek a képviselőtestületbe.

Az 1905. december 11-én közzétett *választójogi rendelet* a censusok lejjebb szállításával előrelépést jelentett az augusztus 6-i rendelethez képest, de a közvélemény által óhajtott általános választójogtól messze volt, az egyéb demokratikus követelményeknek, a titkosságot kivéve, szintén nem felelt meg. Súlyos aránytalanság volt az egyes kúriák között. Míg a nemesi kúriában 2000 fő választott egy képviselőt, a városi kúriában 7000 fő, a parasztiban 30 000, a munkáskúriában pedig 90 000. A magas életkori census gyakorlatilag teljesen kizárta a választók közül a diákokat és egyáltalán nem választhattak a katonák.¹⁸ A baloldali pártok a dumaválasztások bojkottjával válaszoltak az általuk antidemokratikusnak tartott választójogi rendeletre.

Az Államtanács reformja nem volt napirenden a forradalom kirobbanásakor, de a bekövetkezett változások miatt Vitte szükségesnek látta az átalakítását. A kormánykörök igyekeztek a „radikális” jogokat kapó Duma mozgásterét minél jobban korlátozni, s ebben az Államtanácsnak kitüntetett szerepet szántak. Az 1810-ben felállított, a törvények előkészítése során tanácsadói jogokkal rendelkező intézményt a Duma ellensúlyozására egy vele egyenrangú, választott tagokkal kibővített törvényhozó intézménnyé tették. Az uralkodó által kinevezett tagok mellé ugyanannyi képviselőt választottak a kormányzósági zemsztvók, a járási és kormányzósági nemesi gyűlések, az egyház, a Tudományos Akadémia és az egyetemek, illetve az ipari és kereskedelmi kamarák.¹⁹

1906. február 20-án ünnepélyes manifesztumban hirdette ki a cár az Államtanács átszervezését, és aznap jelent meg az Államtanács Szabályzata, valamint az Állami Duma módosított Szabályzata is. A jövőben az Államtanács és az Állami Duma mint egy kétkamarás törvényhozás alsó- és felsőháza működött együtt a cárral a törvényhozásban. Az Állami Duma a korábbiakhoz képest szűkebb jogokkal bírt azáltal, hogy együttműködésre lett kötelezve egy másik törvényhozó testülettel, az alaptörvények megvitatásának jogát elvették tőle, és korlátozták a költségvetés megvitatásában illető jogok terén is. Különösen nagy visszalépést jelentett, hogy a szabályzat az uralkodónak vétőjogot adott a törvényhozásban és felruházta a rendeletek alkotásának jogával a törvényhozó szervek munkájának szünetében. Ezzel kezdetét vette az októberi manifesztumban adott engedmények és ígérek fokozatos visszavonása, ami tovább erősítette a bizalmatlanságot az orosz közvélemény azon részében, amely már az októberi manifesztumban tett ígérekben is csak időhúzást és a cári kormány ravaszkodását látta.

¹⁸ Короткевич, В. И.: Государственная дума России в прошлом и настоящем. Ленинградский юридический журнал, (2005) No. 3. 49.

¹⁹ Законодательные акты, 253–254.

Az októberi manifesztum és a folyományaként kiadott rendeletek oly mértékben megváltoztatták Oroszország állami berendezkedését, hogy az elengedhetetlenné tette a hatályos alaptörvények és az új intézkedések összhangba hozását. Alkotmányozásról, új alkotmány kiadásáról azonban szó sem volt²⁰, sőt, a kormányzat Vittét kivéve, gondosan kerülte magát a szót is, ahogy parlamentről sem beszéltek. A kormánykörök a fennálló rend korrekcióját csak a szükséges mértékben, a történelmi hagyományokkal összhangban kívánták elvégezni, mindeképpen még az új választott törvényhozás megalakulása előtt.

Oroszországban már az októberi manifesztum kiadása előtt is, amikor minden törvény az uralkodó akaratából született, megkülönböztették az alaptörvényeket a közönséges törvényektől, de természetesen nem ugyanazt értették alatta, mint a polgári államokban. Az alaptörvényeket tartalmuk különböztette meg a többi törvénytől, vagyis az, hogy az államrendre vonatkoztak. 1832-ben, az I. Miklós megbízásából, Mihail Szeranszkij irányítása alatt zajló kodifikációs munkálatok során a Törvénykönyv (Свод законов) I. kötetének első részébe került törvényeket tekintették alaptörvényeknek (фундаментальный закон). Az 1. cikkely a hatalom egyeduralkodói és korlátlan jellegét mondta ki, a 49. cikkely a törvényhozás módját szabályozta.²¹ E két cikkely együttesen biztosította az uralkodás törvényes menetét, s ezzel Oroszország törvényes monarchiává (ha nem is valódi jogállammá) vált. Az 1905-ös reformok idején, amikor utalás történt az alaptörvények megőrzésére és szilárdságára (például a februári és az augusztusi manifesztumban), ezekre a cikkelyekre gondoltak.

Az alaptörvények módosítására az Államkancellárián készült az első változat neves jogászok bevonásával (B. N. Csicserin, N. M. Korkunov, V. V. Ivanovszkij részvételével), majd a tervezetet a Vitte irányítása alatt álló Minisztertanácsban is megvitatták és jelentősen átdolgozták. A miniszterelnök az alkotmányos átalakulást elkerülhetetlennek tartotta, ezért más országok konzervatív alkotmányainak tanulmányozására adott megbízást. Viszont ezzel együtt a változások, mint a február 20-i szabályzatokban tovább szűkítették a választott képviseleti szerv jogkörét, amit a kortársak – nem alaptalanul – Vitte rovására írtak.²² A Minisztertanács kompetenciáját kiszélesítették és kivonták a törvényhozás felügyelete alól (a

²⁰ Viszont liberális körökben készültek alkotmánytervezetek, a Felszabadítás Szövetsége 1905-ben Párizsban jelentetett meg egy alkotmánytervezetet, a szentpétervári Sándor-líceum igazgatója, A. P. Szalomonov is összeállított egy tervezetet. Mindkettőt ismerték az Államkancellária munkatársai is. РГИА ф. 1544 оп. доп. к XVI т. дел. 23.

²¹ Исаев: История государства и права, 239.

²² Водовозов, В. В.: Граф С. Ю. Витте и Император Николай II. Санкт-Петербург, 1922. 92. Vitte visszaemlékezéseiben következetesen arról írt, hogy az alaptörvények tervezetének kidolgozása idején az október 17-i kiáltvány szelleméhez való ragaszkodás vezette, s ezzel ő volt a monarchia megmentője. Vitte: Egy kegyvesztett, 571.; 574.; 580.

képviselők interpellálhattak, de a miniszterek nem voltak kötelesek válaszolni), másrészt az uralkodó hatalmát bátyázták körül a felségjogok bővítésével, illetve ezek tételes felsorolásával.²³ Még jelentősebb visszalépés volt, hogy a költségvetés meghatározásában csak tanácskozási jogot kapott a Duma, bizonyos fejezetek esetében még annyit sem.

Az Alaptörvények kiadását megelőzően az utolsó tanácskozás a cár elnöklete alatt zajlott Carszkoje Szelóban, 1906. április 7–12-én. II. Miklós számára itt érkezett el a tragikus pillanat, amikor kénytelen volt szembesülni azzal, hogy hatalma, miután a törvényhozó hatalom teljessége már nem őt illeti, nem maradhat „korlátlan”. A cár szokatlanul hosszú és szenvedélyes beszédben érvelt az őseitől örökölt korlátlan hatalom megőrzése mellett, de ezúttal még a nagyhercegek sem támogatták.²⁴ Az Alaptörvények szövegébe végül a Minisztertanács változata került.

Az uralkodói hatalom korlátozása az Állami Duma és az Államtanács törvényhozó jogának elismerésével Oroszország politikai rendszerét alkotmányos alapokra helyezte, az Alaptörvényekbe azonban számos olyan jogi megoldás került, amely az uralkodói hatalom érvényesülését a lehető legnagyobb mértékben biztosította. A hírhedt 87. cikkely, amely Vitte javaslatára került be a tervezetbe, lehetővé tette az uralkodónak az önálló törvényhozást is. A törvényhozó szervek üléseinek szünetében (amelynek megállapítása egyedül az uralkodótól függött), önállóan is hozhatott törvényeket, melyeket egy hónapon belül az Államtanács és az Állami Duma elé kellett terjeszteni jóváhagyásra, ha újra megkezdték a munkát. A tanácskozáson többször is elhangzott, hogy az uralkodó olyan helyzetbe kerülhet, amikor „államcsíny” végrehajtására kényszerül. Ezzel a cikkellyel ennek törvényes alapját kívánták megteremteni.²⁵ Az 1907. június 3-i államcsíny után írt visszaemlékezéseiben Vitte igyekezett saját felelősségét elhárítani azzal, hogy Sztolipin visszaélt a törvény adta lehetőséggel.²⁶ Az áprilisi tanácskozás nem hagyott kétséget a felől, hogy itt egy olyan eszközt láttak benne, amely alkalmas bármely, a kormányzat és a Duma között felmerült vita megoldására. A cár nem mondott le a népképviselőt összehívásáról, de annak csak mellékes szerepet szánt a válságból kivezető úton.

A módosított Alaptörvények, amelyek az államrendre vonatkozó jogszabályoknak „változatlan és befejezett” formát adtak és egyben lezárták az államre-

²³ Vitte: Egy kegyvesztett, 575.; РГИА ф. 1544 оп. доп. к XVI т. дел. 23. 429–431.

²⁴ РГИА ф. 1544 оп. доп. к XVI т. дел. 25. 284–285.

²⁵ „Nem tudjuk, mit fogunk átélni, a pálcát a sarokba kell állítani.” – mondta Vitte még az 1906. februári tanácskozáson, ahol először merült fel, hogy ha a rendkívüli körülmények szükségessé tennék a Duma feloszlátását, a törvényhozás folytonosságát biztosítani kell. РГИА ф. 1544 оп. доп. к XVI т. дел. 19. 337. l.

²⁶ Vitte: Egy kegyvesztett, 572.; 636.

formokat, 1906. április 23-án kerültek szentesítésre, április 26-án pedig, egy nappal az Állami Duma megnyitása előtt hivatalosan is megjelentek a Kormányzati Közlönyben. II. Miklós ezúttal nem kívánt ünnepélyes manifesztumban fordulni az alattvalóihoz.

Az új politikai rendszer értékelése születésétől fogva heves vitákat szült. A liberálisok demokratikus szárnya P. Ny. Miljukovval az élen, valamint a baloldali politikusok kevesellték a társadalomnak tett politikai engedményeket és kételkedtek az átalakulás őszinteségében és valóságában.²⁷ Max Weber német szociológus, aki a forradalom eseményeit Heidelbergből figyelte, két nevezetes tanulmányban a polgári alkotmányosság oroszországi lehetetlenségét bizonyította, és az átalakulást „álalkotmányosságnak” (Scheinkonstitutionalismus) nevezte.²⁸ Az Alaptörvények „álalkotmányként” való értékelése ellen és az Állami Duma védelmében érvelt visszaemlékezéseiben Vlagyimir Maklakov.²⁹

Az 1906-os Alaptörvények jellemzésére V. M. Hessen, J. A. Engel, V. Leontovics, a századelő orosz liberális jogászai a duális alkotmány kifejezést használták³⁰, és a mai orosz történetírásban is ez az elnevezés vált uralkodóvá abban az értelemben, hogy a törvényhozó hatalom a cár, az Államtanács és az Állami Duma, a végrehajtó hatalom a cár és a bürokrácia között oszlik meg.

Az orosz kormányzati rendszer a polgári kormányzati rendszerek modelljeibe nem illett bele, sem a parlamentáris, sem az alkotmányos monarchia felépítését nem követte, bár mind a kettőre emlékeztetett. Az Alaptörvények tartalmukat, funkciójukat tekintve valódi alkotmányos törvényekké váltak, az uralkodó törvényhozói jogkörét választott képviseleti szervekkel osztotta meg, viszont a képviselők politikai mozgásterét olyan szűkre szabta, amennyire alkotmányos keretek között csak lehetett. Ahogy Vitte fogalmazott, konzervatív és parlamentarizmus nélküli alkotmányt vezettek be.³¹ Az orosz alkotmányosság korlátai egyenesen következtek abból, hogy a történelmi hatalom, bár a forradalmi események hatására, de saját elhatározásából, saját elgondolásai szerint alakította ki Oroszország új politikai berendezkedését.

Az 1906. április 27-én megnyitott I. Állami Duma heves politikai küzdelmek színtere lett, amelyet 72 nap után az uralkodó feloszlattott. A II. Állami Duma 102 nap után jutott hasonló sorsra. Az 1907. július 3-i államcsínyt követően, A. P. Sztolipin miniszterelnöksége alatt az új választójogi törvény alapján összehívott

²⁷ Лукоянов: Манифест 17 октября 1905 г., 19.

²⁸ Ростиславлева, Н. Б.: Макс Вебер о России в 1906–1918 гг. Диалог со временем. 2020. Вып. 72. 79–80. <https://roii.ru/r/1/72.6> (Elérés: 2022. szeptember16.)

²⁹ Маклаков, В. А.: Власть и общественность на закате старой России. Париж, 1936. 556–599.

³⁰ Léontovitch, V.: Histoire du libéralisme en Russie. Paris, 1986. 387.

³¹ Vitte: Egy kegyvesztett, 580.

III. Állami Duma már engedelmes eszközzé vált a hatalom kezében. Az I. Állami Duma kudarca után, a „nagy remények” és a „népharag dumája” bukása után sokakban felmerült, hogy az orosz társadalom vajon elég érett volt-e a polgári szabadságra és arra, hogy alkotmányos keretek között éljen. A Duma-monarchia bukása 1917-ben, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés sorsa iránti közömbösség megerősíteni látszik azt a vélekedést, hogy nem. Ahogy azonban a zemsztvók politikai nevelőiskolákká váltak, az alkotmányos politizálás elsajátítására is csak a gyakorlatban kerülhetett sor. Ebből a szempontból az Állami Duma felállítása tragikusan elkésett. Mire Oroszország alkotmányt és polgári szabadságjogokat kapott, a társadalmi polarizáció és a birodalom válsága olyannyira elmélyült, hogy az Állami Duma érdemben már nem járulhatott hozzá a bajok orvoslásához.

BEBESI GYÖRGY

SZERGEJ JULJEVICS VITTE ÉS AZ OROSZ VASÚT

A 19–20. század fordulójának legkiemelkedőbb, meghatározó politikusai közé tartozik Sz. J. Vitte, akinek államférfiúi teljesítményét sem az orosz, sem a magyar, sem a nemzetközi történetírás nem értékeli súlyának megfelelően. Utódját, P. A. Sztolipint, aki Vitte reformjait folytatva stabilizálta az országot az első orosz forradalom után, és kiépítette a parlamentarizmus alig 12 éven át tartó törekeny és felemás rendszerét, a mai orosz emlékezetpolitika a legnagyobb oroszok között tartja számon, és a rendszerváltás utáni orosz parlamentarizmus előképének tekinti.¹ Vittét, aki kidolgozta az első orosz alkotmányt, és be is vezette azt az 1905–1907-es forradalom viharos körülményei között, aki vállalta az első parlamentáris miniszterelnök hálátlan szerepét, és aki megmentette az portsmouthi béketárgyalásokon az Orosz Birodalmat a japánoktól elszenvedett megalázó vereség után, nos, az ő személye valahogy feledésbe merül, akár a nagy összefoglalásokat, akár a korszakkal foglalkozó szaktanulmányokat olvassuk. De ő volt az, aki az 1890-es években pénzügyminiszterként aranyalapra helyezte a rubelt, értékálló jó pénzt alkotva ezzel, aki megépíttette a transzszibériai vasutat, aki kísérletet tett az alkoholizmus visszaszorítására, aki egyedüli politikusként el mert menni kolera idején a járvány sújtotta területekre, hogy erről jelentést tegyen az uralkodónak.² Kicsit olyan helyzet ez, mintha Kossuth és Széchenyi közül csak az egyik személyét tisztelnénk nemzeti nagyjaink között, a másiról valamely okból, például egymással folytatott vitáik miatt, megfedkezünk. Jelen rövid írás Vitte életének és tevékenységének egy fontos, jellemző területét, az orosz vasútnál töltött éveit, és az orosz vasút érdekében végzett munkáját mutatja be, ami azért is fontos mérföldkő pályafutásában, mert ennek köszönhető felemel-

¹ Lásd erről: Filippov Szergej: Pjotr Arkagyjevics Sztolipin. In: Szvák Gyula (Szerk.): A 12 legnagyobb orosz. Budapest, 2009. 29–47.

² Lásd erről: Bebesi György: Szergej Juljevics Vitte (1849–1915). In: Uő: Birodalom összeomlás előtt. Politikus és közéleti portrék az első világháború előtti Oroszországból. Pécs, 2016. 207–227. Továbbá: Uő: Egy elfelejtett diplomata. Szergej Juljevics Vitte (1849–1915). In: Szabó Tünde – Szili Sándor (Szerk.): Életutak, életrajzok. Oroszország népeinek története és kultúrája sorozat. Szombathely, 2016. 45–53.

kedését, későbbi politikusi karrierjét. Vitte nem volt hibátlan személyiség, ahogy senki sem az, a tanulmány rámutat egyéniségének olyan vonásaira is, mint az arrogancia, a túlzott magabiztosság és szókimondás – amely miatt a kortársak jelentős része nem kedvelte – és talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy emlékét kevésbé őrizték meg az utókor számára.³

VITTE FELEMELKEDÉSE ÉS AZ OROSZ VASÚT

Vitte már fiatal korában megismerkedett a vasúttal, innen indult szakmai pályafutása, és ennek köszönhette karrierjét, III. Sándorral történő személyes ismeretségét és felemelkedését is. Pályafutását egészen mélyről kezdte az odesszai vasutaknál, mivel nagybátyja, gróf Bobrinszkij tanácsára még azelőtt lépett vasúti szolgálatba, mielőtt a szakmérnöki vizsgát az egyetemen letette volna, így a gyakorlatban ismerte meg a vasutat. Ez viszont azzal járt, hogy nemesi származása ellenére a teljes szolgálati ranglétrát végig kellett járnia: volt forgalmi ellenőr, vasúti revizor, teheráru kezelő és pénztáros, forgalmi szolgálattevő, majd állomásfőnök-helyettes és végül állomásfőnök. Eltérően a többi munkavállalótól havi 200 rubel fizetést kapott (a korabeli vasúti átlagfizetés 5–6 szorosát) és hamarosan a forgalmi iroda főnöke lett. További felemelkedését az állította meg, hogy akkoriban privatizálták az épülő vasutakat, a korábban épülteket az Oroszországi Vasúti Részvénytársaság vásárolta fel, amely francia többségi tulajdonban volt, míg az odesszai vasút, ahol Vitte dolgozott az Orosz Gőzhajózási és Kereskedelmi Társaság kezébe került. Itt nem lehetett első ember, mert nem volt vasútmérnöki diplomája, így rangsorban a második posztot, a forgalom-főnöki beosztást kapta, amely nem igényelt technikai szaktudást.

Az orosz–török háború kitörésekor, mivel főnökét magasabb katonai beosztásba helyezték, az odesszai vasutak tényleges irányítója lett. Ekkor kis híján derékba tört a pályafutása, ugyanis az ő irányítása alatt és az ő vonalszakaszán történt az orosz vasúttörténet addigi legsúlyosabb balesete, a *tyiliguli katasztrófa*.⁴ Decemberben Baltából menetrenden kívüli újoncokkal teli szerelvényt indítottak Odessza irányába, és ezt táviratilag jelezték is. A rossz belső kommunikáció miatt azonban Tyiligulnál egy eltörött sínről nem értesítették a töltést javító pályamunkásokat, akik szabálytalanul nem helyezték ki a veszélyre figyelmeztető vörös zászlót sem, és a nagy ködben, szélviharban elvonultak melegedni, teázni. Az odaérkező szerelvény a hiányzó sínszakaszon lezuhant a töltésről, több mint 100 ember meghalt, és nagyon sokan megsebesültek. Vitte főnökével és a vasúttár-

³ Tanulmányunk elsődleges forrása Vitte mintegy hat és félszáz oldalas önéletrája, amely hatalmas mennyiségű eredeti dokumentumot tartalmaz. Vitte, Szergej Juljevics: Egy kegyvesztett visszaemlékezései. Budapest, 1964.

⁴ Vitte: Egy kegyvesztett visszaemlékezései, 39.

óság elnökével azonnal a helyszínre sietett, és minden tőlük telhetőt megtettek a sebesültek mentéséért, de a közvélemény a vasút vezetőit tette felelőssé a tragédiáért. Pétervárott rendkívüli vizsgálatot rendeltek el, és különmegbízottat is küldtek az ügy kivizsgálására. Az elsődleges felelős a pályamester volt, aki nem rakatta ki a munkálatokra figyelmeztető jelzéseket (ő megszökött, így nem tudták felelősségre vonni) és a pályafenntartás vezetősége, aki a munkálatokról nem értesítette a vasútirányítást, de az ügyészség vádat emelt Vitte és közvetlen főnöke, Csihacsov ellen is. Vitte megtehetette, hogy társadalmi rangja miatt meg sem jelent a bírósági tárgyaláson, sőt még ügyvéddel sem képviseltette magát, ám ez nem mentette meg attól, hogy egy fellebbviteli bíróság őt is és Csihacsovot is egyaránt négy-négy hónapnyi börtönre ne ítélje. Jellemző, hogy Vitte – akit igaz ugyan, hogy csak közvetett felelősség terhelt a tragédiáért – még az áldozatok számára is képest nagyon enyhe büntetést is nehezményezett, és azt a liberális közhangulatnak és az értelmiség nyomásának tudta be. Büntetésének letöltését nem kellett azonnal megkezdenie, sőt főnökét kinevezték a Fekete-tenger védelmének parancsnokává, ő pedig, ténylegesen tovább irányította az odesszai vasutat. E minőségében Bukarestben járt, és megkapta következő kiemelt feladatát, egyeztetnie kellett a román vasutakkal az orosz hadsereg átszállításáról. A hadsereg főparancsnoka Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg ígéretet tett neki, hogy ha csapatait gond nélkül átjuttatja a Duna túlsó partjára, akkor közbenjár bátyjánál, a cárnál az ítélet enyhítése vagy hatályon kívül helyezése érdekében.

Eleinte úgy tűnt, hogy közbenjárása sikeres és Vitte mentesül a büntetés alól. A háború után a kijevi és breszti vasutakat egyesítették, az odesszai vasúttal megalakult a Délnyugati Vasutak Részvénytársaság, és Vitte ennek az új cégnek lett az üzemeltetési osztályvezetője, igazgatója nem lehetett, mert kinevezését a Közlekedési Minisztérium nem hagyta jóvá a vasútmérnöki végzettség hiánya miatt. Időközben Szentpétervárra költözött, megnősült, és ekkor ritka kellemetlen élményben volt része, átélhette azt, amit az anarchisták és az állam ellenségei oly sokszor átéltek: éjjel felcsöngették a lakását, és a megjelenő rendőrök közölték, hogy letartóztatják, annyi időt kapott csak, hogy felöltözhessen. Az őrpapancsnokságon kiderült, hogy Csihacsovot is letartóztatták, így egyértelművé vált, hogy a tyiliguli katasztrófáról van szó. Oroszországról gyakran írják, hogy autokrácia, és ez lényegében így is van, ám a jogállam csírái éppen ekkoriban már kezdtek kibontakozni. Vitte és főnökének letartóztatása magas társadalmi rangjuk ellenére annak volt köszönhető, hogy Nabukov igazságügy-miniszter közölte a cárral, hogy megkegyelmezhet ugyan Vittének és főnökének, de magát a bírósági ítéletet nincs joga felfüggeszteni (!), melleleg, a felháborodott közvélemény is felelősségre vonást követelt. Sándor az adott helyzetben úgy döntött, hogy a büntetést két hét házi őrizetre változtatja, így nem írta felül a bírói ítéletet, de lényegében formálissá változtatta azt. Vitte ez alatt a két hét alatt is bejárt munka-

helyére dolgozni, miután Baranov, a vasútügyi bizottság vezetője közölte, hogy „nélkülözhetetlen”, és csak éjjelente járt be a rendőrpáncsnokságra aludni, ahol tartózkodnia kellett volna.

VASÚTKIRÁLYOK ÉS A VASÚTI TANÁCS

Vitte megfigyelte, és önéletrajzában erős ellenérzést mutatva leírta, hogy a kor Oroszországában az az elv uralkodott, hogy a vasutakat magántársaságok építsék és üzemeltessék. Vittének gondja volt az akkoriban „vasútkirályoknak” nevezett tőkésék származásával, viselkedésükkel, és felemelkedésük módjával is. A vasúti koncessziókat elnyerő befektetőknek általában jó banki kapcsolataik voltak, a vasúti tőkét az állam garantálta⁵, s ezek az emberek a vagyonuk révén hatalmas befolyásra és tekintélyre tettek szert. Vitte számba veszi, hogy kikből is lettek vasútkirályok: például Blioh, a közvetlen főnöke, „(...) aki egykor jelentéktelen szállító volt (...) egyszerű kis zsidó szállító (...) úgy lett a Délnyugati Vasutak igazgatóságának elnöke, hogy részvénytöbbséggel rendelkezett mindhárom társaságban, amelyeknek egyesítéséből létrehozták a Délnyugati Vasutakat.”⁶ Gubonyin, egy másik vasútkirály „(...) nagyhasú (...) józan eszű orosz muzsik”⁷ adóbérlő volt, majd beszállító, aztán vasútépítő, és végül így lett belőle befutott vállalkozó. Kronyenberg, a kor egy másik híres figurája Bliohhoz hasonlóan kikezresztelkedett zsidó volt, és ő is adóbérlésből szerezte alapvagyonát. Gyerviz szenátusi hivatalnok volt és befolyásos kapcsolatai révén kapta meg a Moszkva–Rjazany, majd a Rjazany–Kozlov és a Kurszk–Kijev vasutak építési koncesszióját. Mek vasútmérnök, akinek Vitte német származását említi fel, korrekt szakember volt szakirányú végzettséggel is rendelkezett, és szerényen is élt, az ő esetében a fia alkoholizmusa és kicsapongó életmódja keltette fel Vitte ellenérzését. A sorba tartozik báró Styengel, aki úgy lett vasútkirály, hogy a közlekedési miniszter gróf Bobrinszkij elérte, hogy II. Sándor morganatikus feleségének jelöltjével szemben ő kapja a Rosztov–Vlagyikavkaz vasútvonal építési jogát, s bár Styengel felemelkedett és meggazdagodott, de patrónusa belebukott a cár akaratával való szembeszegülésbe, és le kellett mondania.

Vitte hamarosan a Délnyugati Vasúttársaság igazgatója lett, mert korábbi főnökét Visnyegradszkijt kinevezték a részvénytársaság igazgatóságának vezetőjévé, és ekkor már Vittének volt annyi tapasztalata – ahogy ő fogalmazott nem éppen szerényen: „tekintélye” – a vasút-üzemeltetéssel kapcsolatban, hogy a

⁵ Ez azt jelentette, hogy hasonlóan a dualizmus korának magyar kamatbiztosítási törvényéhez, ha a vasút veszteséges volt, akkor az állam a befektetett tőke után annyi kamatot fizetett, mintha a pénz bankban helyezték volna el, így gyakorlatilag a befektetőket nem érthette veszteség.

⁶ Vitte: Egy kegyvesztett visszaemlékezései, 46.

⁷ Uo. 47.

Közlekedési Minisztérium már nem emelt vétót a kinevezése ellen. Feleségével Kijevbe költözött és onnan irányította teljes önállósággal a vasúttársaságot, amely ekkor már több mint 3000 versztányi vonal felett rendelkezett. Kiváló embereket emelt maga mellé, később saját sikerének titkát főként abban látta, hogy mindig a legjobb munkatársakkal dolgozott. A kor ismert figurái – Pleve, Sipov, Kokovcov – valóban mind Vitte környezetéből emelkedtek fel. Ez idő tájt zajlott le II. Sándor meggyilkolása után életének egy később nem szívesen vállalt, rövid és furcsa epizódja, a Szent Csapat ügy⁸, de a Társaság bukása nem törte meg karrierjét, sőt az új cár kifejezetten kegyeibe fogadta törekvő, határozott főhivatalnokát. Vitte igazgatói minőségében kidolgozta az Orosz Vasutak Szabályzatát, amelyet később törvényerőre emeltek. Az 1910-es években büszkén írta, hogy munkája „(...) a mai napig szabályozza a vasutak ügymenetét, illetve üzemeltetését.”⁹ Tevékenysége, mint oly sok esetben, ezúttal sem volt konfliktusmentes, az Államtanácsban a Vasúti Szabályzat elfogadása óriási ellenállásba ütközött. Nem maga a szabályozás ténye, hiszen annak szükségességét mindenki elismerte, hanem Vittének az az elgondolása váltotta ki a grémium tiltakozását, mely szerint a vasút élére egy Vasúti Tanácsot kellene állítani, amely a Közlekedési Minisztérium keretében működött volna. Vitte a zemsztvó, az önkormányzatiság lelkes híve volt, és lényegében az egyre teljesebbé váló orosz vasúthálózat élére egy zemsztvót kívánt állítani, annak érdekében, hogy vasúti ügyben ne egyetlen miniszter önkényes döntései érvényesüljenek. Ahogy ő fogalmazott: „Én olyan önkormányzatot kívántam a tanácsnak adni, hogy a közlekedési miniszter annak csak elnöke legyen.”¹⁰ Az ügy végül is Lorisz-Melikov gróf, belügyminiszter és cári kabinetfőnök hozzáállásán dőlt el, akit a kortársak „a cár szíve diktátorának” neveztek, utalva az uralkodóra való nyilvánvaló befolyására. Miután a vasúti bizottság vezetője, Baranov támogatta Vittét, Poszjet közlekedési miniszter pedig élesen ellenezte a tervezetet, Lorisz-Melikov olyan kompromisszumos megoldás mellett döntött, amely engedélyezte a Vasúti Tanács létrehozását, de jóval szűkebb jogkörrel, mint azt Vitte eredetileg szeretne volna, mert megvalósult formájában sokkal kevésbé korlátozta a közlekedési miniszter hatáskörét.

VITTE ÉS III. SÁNDOR – AZ OROSZ VASUTAK ÉLÉN, ÚT A MINISZTERSÉGHEZ

A Délnyugati Vasutak igazgatójaként Vitte volt felelős III. Sándor utaztatásért és biztonságáért, ezért utazásai alkalmával általában személyesen elkísérte a cárt. Vitte rendkívül tisztelte a „medve termetű”, már külső megjelenésével tekintélyt

⁸ Lásd erről: Bebesi György: A feketeszázak. Budapest, 1999. Továbbá: Uő: A feketeszázasság szervezeti előzményei: „A Szent Csapat”. Sétatér, 1. évf. (1997) 2. szám. 65–85.

⁹ Vitte: Egy kegyvesztett visszaemlékezései, 58.

¹⁰ Uo. 59.

parancsoló uralkodót, emlékirataiban egy eset kapcsán elragadtatottan írta róla: „III. Sándor, az igen! Valódi egyeduralkodó volt!”¹¹ Annak ellenére vélte így, hogy az uralkodót közepes képességűnek és átlagos észjárásúnak tartotta, akit mivel másodszülött volt, nem készítettek fel az uralkodásra, s aki olyan volt, „(...) mint egy jól megtermett orosz paraszt valamelyik kormányzóságunkból.”¹² Nagyra értékelte ugyanakkor Sándor szívét és jellemét, amely szerinte kiváltotta a veleszületett képességek hiányát. Jó gazdának tartotta, aki kötelességérzetből vigyáz a birodalom vagyona, távol áll tőle a kapzsiság, és aki rengeteget tett azért, hogy az ország pénzügyei helyreálljanak. Vitte III. Sándor egyik legnagyobb erényének tartotta, hogy 13 éves uralkodása alatt béke volt az országban, miközben újjászervezte a török háborúban meggyengült hadsereget. Igaztalannak véli azokat a már saját korában elterjedt nézeteket, amelyek III. Sándor cárt „reakciós, kegyetlen és ostoba embernek”¹³ ábrázolják. Emlékirataiban kifejtette, hogy uralkodása megítélésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni azokat a körülményeket, amelyek között III. Sándor trónra került, nevezetesen atyja bombamerénnyel történő meggyilkolását. Ekkoriban mindenki, az orosz közvélemény többsége is úgy tartotta, hogy erélyesen, keményen kell fellépni a forradalmi irányzattal, a forrongással szemben, erre bízta Sándort nevelője a Szent Szinódus főügyésze, Pobedonoszev, és ebbe az irányba befolyásolta katonai nevelője Sztroganov tábornok is.¹⁴ Sándor kétségtelenül követett el hibákat, voltak olyan intézkedései, amelyekkel Vitte egyáltalán nem értett egyet: főként az egyetemi szabályzat 1884-es szigorítása és a zemsztvó-főnökök intézményének bevezetése voltak azok a rendeletek, amelyek kiváltották Vitte ellenérzését. Ennek ellenére úgy gondolta, hogy tekintettel a cár személyiségére és az uralkodónak a kereszténységen, a pravoszlávia eszméjén nyugvó elkötelezett uralkodására, ő valóban az orosz nép gyámja volt, s ha megadatik neki, hogy még egyszer annyi ideig uralkodjon, az Orosz Birodalom legnagyobb cárjainak egyike lehetett volna. Vitte pozitív véleménye nyilván abból fakadt, hogy a cár is nagyra becsülte a környezete által nyersmódon és túlságosan szókimondónak tartott főhivatalnokát, így emberileg közel tudott kerülni hozzá.

Vitte tekintélyét a *borki vasúti katasztrófa*¹⁵ utáni szakvéleménye alapozta meg, ekkorra már elfelejtődött, hogy őt is közvetett felelősség terhelte egy korábbi súlyos balesetért. A kiváló szakember észrevette, hogy a cár nehéz vagonok-

¹¹ Uo. 65.

¹² Uo. 66.

¹³ Uo. 118.

¹⁴ Lásd erről: Niederhauser Emil: III. Sándor a makacs mozdulatlanság. In: Szvák Gyula – Niederhauser Emil: A Romanovok. Budapest, 2002. 266–287.

¹⁵ Vitte: Egy kegyvesztett visszaemlékezései, 68–72.

ból álló hosszú személyvonatát a többi vasútügyi igazgatóság olyan sebességgel engedni közlekedni, mintha egyszerű személyvonat lenne, holott tehervonatként kellene kezelni. Attól tartott, hogy a túl nagy sebesség és súly szétrázza a pályatestet, vagy valahol, ahol nem elég erős a sín, egész egyszerűen kimozdítja azt a helyéből, és a vonat kisiklik. Ezért amikor a cár a Délnyugati Vasutak területén utazott, Vitte sebességkorlátozást rendelt el, pontosabban harcolt ki a közlekedési miniszternél, amellyel természetesen nem lett népszerű, és a cári szerelvényt két tehermozdonnyal vontatták. Így az ő vonalszakaszán három órával hosszabb volt a menetidő, mint más vasútügyi igazgatóságok területén. Hogy neki volt igaza, azt a borki vasúti katasztrófa igazolta: a cári szerelvény túl nagy sebességgel haladt, ezt a sebességet csak két tehermozdonnyal tudták elérni, ráadásul a közlekedési miniszter fűtési és sebességmérő berendezésekkel zsúfolt túlsúlyos, „balra dőlő” kocsiját közvetlenül a mozdonyok mögé állították be, holott Vitte miután saját szakembereivel átvizsgáltatta ezt a vagon, elrendelte, hogy az ő pályaszakaszán csak utolsó kocsként lehet a vonathoz csatolni. Végül is az történt, amit Vitte megjósolt, a túl nagy sebesség és súly egy helyen felszakította a sín és a szerelvény lezuhant a töltésről, jó néhány ember megsérült. A Harkov közelében történt katasztrófa okainak megállapítására két szakértőt kértek fel, Vittét, mivel ez nem az ő területén történt, és Kirpicsevet, a Technológiai Intézet igazgatóját. Kirpicsev nem mert megvádolni a Közlekedési Minisztériumot és a baleset okául a vasúti talpfák túlzott mértékű elkorhadását jelölte meg, Vitte viszont, hivatkozva korábbi jelentéseire és beadványaira határozottan a Közlekedési Minisztérium és a cári vonatok felügyelőségének a felelősségét állapította meg. Szakvéleménye következményeként Poszjet közlekedési miniszternek nyugdíjba kellett vonulnia, és elbocsátották báró Servalt is, az orosz vasutak főmérnökét.

Nem sokkal később Visnyegradszkij pénzügyminiszter tanácsot kért Vittétől a tekintetben, hogy miként lehetne a vasúttársaságoktól származó bevételt fokozni. Mivel a vasút magánkézben volt és az állam csak a felső tarifahatárt szabta meg, a verseny érdekében az egyes társaságok tetszés szerint alakíthatták viteldíjaikat, és ezt általában sehol nem tették közzé. Mivel tőkéjüket az állam garantálta, veszteség nem érhetette őket, hiányukat az államkincstár fizette. Vitte azt javasolta, hogy ezt a kaotikus kérdést csak úgy lehet megoldani, ha a Pénzügyminisztériumon belül létrehoznak egy Vasútügyi Igazgatóságot, amely rendet tesz tarifaügyben. Javaslatát elfogadták és a pénzügyminiszter a cár jóváhagyásával felkérte Vittét az általa javasolt igazgatóság vezetésére. Itt azért fény derült Vitte anyagi természetére, egy magánvasút vezető alkalmazottjaként ugyanis évi 50 ezer (!) rubelt keresett, míg az akkori „köztisztviselői bértáblán” Szentpétervárott csak 8–10 ezer rubelt kapott volna. Mivel kinevezése a cár személyes akarata volt¹⁶, s

¹⁶ III. Sándor fültanúja volt annak a beszélgetésnek, amelyet Vitte korábban az előző közlekedési miniszterrel folytatott, még vasútigazgató korában: ebben akkor Vitte – a rá jellemző „szem-

fizetését a kincstár 8000 rubellel megemelte, így nem térhetett ki az ajánlat elől és elvállalta a vasútigazgatói posztot, feleségével együtt pedig Kijevből a fővárosba költözött. Akadálya volt még a poszt elfoglalásának, hogy a közhivatalnoki ranglétrán szolgálaton kívüli címzetes tanácsosként szerepelt és ezzel a ranggal nem foglalhatta el a felkínált pozíciót.¹⁷ Az uralkodó kinevezésével egyidejűleg szolgálatba helyezte, tényleges államtanácsosi rangot adományozott a számára, így már nem volt akadálya igazgatói kinevezésének.

Nem sokáig volt vasútügyi igazgató, mert a közlekedési miniszter, a Poszjetet váltó Pauker altábornagy halála után megürült a hivatal és III. Sándor nem habozott alig egy évnyi vezető beosztás után nagyon fiatalon Vittét kinevezni a posztra. Döntésével – Vitte saját bevallása szerint is – az uralkodó nagyon meglepte a pétervári vezető köröket. Vitte önmagát alkalmasnak tartotta a feladatra, önbizalmával sohasem voltak problémák, de tisztában volt azzal is, hogy a közlekedés fő területei közül a vasúthoz ért igazán, a vízi és a szárazföldi közlekedéssel kapcsolatban nincsenek tapasztalatai. Azt azonban tudta, hogy utóbbi két ágazat tág terepet nyújt a visszaélésekre, amelyet az ott dolgozó mérnökök és hivatalnokok tömegével el is követnek, ezért egyik első feladatának tartotta, hogy ezeknek véget vessen. Nem ért el azonban sok eredményt, mert hamarosan pénzügyminiszter lett, és ekkor már más problémákkal kellett foglalkoznia, de a vasút mindig a szívügye maradt.

A „NAGY SZIBÉRIAI VASÚT” MEGÉPÍTÉSE¹⁸

Jellemző módon, amikor megkapta közlekedési miniszteri megbízását, egyik első dolga a cári vonatok új közlekedési szabályzatának kidolgozása volt, amit III. Sándor azonnal jóváhagyott. Emellett kezdettől kiemelt feladatának tekintette az

telenséggel” – kijelentette, hogy „nem kívánja kitörni a cár nyakát”, ezért nem engedélyezi a Délnyugati Vasutak területén a nagyobb sebességet. A borki katasztrófa utólag igazolta óvatosságát és az uralkodó jelezte környezetének, hogy komoly tervei vannak Vittével, ami valóban így is volt, hiszen nem sokkal később kinevezte közlekedési, majd pénzügyminiszternek.

¹⁷ Szolgálton kívülre büntetésből sorolták, egy másik „szemtelensége” miatt. Még a Délnyugati Vasutak igazgatása idején kitüntetést kapott Németországtól, Vilmos német császár a porosz koronarendet adományozta a számára. Ezt a német vasutakkal fenntartott együttműködésével érdemelte ki, illetve azzal, hogy Vilmos és III. Sándor vasúti találkozóinak megszervezéséért ő volt a felelős. A Közlekedési Minisztérium kérdést intézett Vittéhez a kitüntetéssel kapcsolatban, kérték, hogy tájékoztassa őket, hogy miért kapta. Vitte, aki nehezelt a minisztériumra, mert igazgatói kinevezését több ízben is megvétózták, úgy válaszolt, hogy a minisztérium érdeklődjön a német császárnál, mert ő adományozta a kitüntetést neki és nem ő a német uralkodónak. Levele hatására megfosztották tényleges tanácsosi rangjától és szolgálton kívülre helyezték, aminek addig nem volt jelentősége, amíg Vitte egy magántársaságnál dolgozott.

¹⁸ Manapság a vasútvonalat mindenki transzszibériai vasútnak nevezi, a saját korában, megépítéskor csak „nagy szibériai vasútként” emlegették.

uralkodó azon elgondolásának megvalósítását, hogy létrehozza „a nagy szibériai vasutat”, ezt később pénzügyminiszterként is abszolút prioritásnak tekintette.¹⁹ A harmadik kérdéskör, amelynek megvalósításába már minisztersége kezdetétől belefogott, a vasutak államosításának problematikája volt, ugyanis meggyőződése volt, hogy a magasabb állami szempontokat a vasútépítés során csak maga az állam tudja érvényesíteni. Úgy ítélte meg, hogy a vasúti részvénytársaságok tulajdonosai – a vasútkirályok – szinte önálló „cárságokat” hoznak létre a birodalom területén, és ezeknek a felszámolása csak államosítással lehetséges, illetve vasutakat a továbbiakban az államkincstárnak kell építenie. Álláspontja részben államférfiként és politikusként érthető, ugyanakkor az a fajta lojalitás hiányzik belőle, mely figyelembe vette volna, hogy maga is egy magán vasúttársaság alkalmazottjaként járta végig a szolgálati ranglétrát, ott kapott vezető beosztást és elképesztő nagyságú fizetést, és igazgatói pályafutása hozta meg számára miniszteri kinevezését is. Mindezek a tények segítenek Vitte összetett személyiségének árnyalt megítélésében is. Az államosítás folyamata már III. Sándor alatt megindult, de majd csak az 1890-es évek végén II. Miklós uralkodása alatt zárult le, ebben a kérdésben az új cár feltétel nélkül támogatta Vittét.

A szibériai vasút megépítését Vitte egyrésztől III. Sándor végakarátának, másrésztől kiemelt állami-gazdasági érdekeknek tekintette. Úgy gondolta, hogy a vasútvonalak megépítése gyökeres változást fog hozni Európa és a Csendes-óceán közötti közlekedés terén. Magához vonzza Nyugatról a Szezei-csatornán a Távol-Kelet felé irányuló árut, megnyitja a kereskedelem előtt Belső-Kínát azáltal, hogy vasútvonalait összeköti a szibériai fővonallal. Ezzel támogatja az orosz teapart és kiterjeszti a Kínába irányuló orosz fém és textilipari kivitelt. A pénzügyminisztériumban úgy kalkuláltak, hogy a vasútvonal magához vonzza a kínai kivitel mintegy 50%-át.²⁰ A cár már Vitte kinevezése előtt 10 évvel tervehette a vasútvonal megépíttetését, de a Miniszteri Bizottság és az Államtanács folyamatosan opponálta az elképzelést. Az egyik feladat az volt, hogy Moszkvából vonattal el lehessen jutni Arhangelszkbe. A koncessziót a Moszkva–Jaroszlavl Társaság kapta meg, majd a vonal elkészülte után a társaságot felvásárolta az államkincstár. Vitte saját megfogalmazása szerint „állhatatosnak” mutatkozott abban is, hogy a szibériai vasútvonaltól a Permen át építsenek ki egy vonalat Kotlaszig. Ez lehetővé tette a szibériai gabona eljuttatását az Északi-Dvinára, ahol már hajón lehetséges volt a tovább szállítása. 1891-ben pedig, az akkor még trónörökös Miklós indította el ünnepélyesen az uszuri vasút építését, amely a Vlagyivosztk–Habarovszk vonal kiépítését tekintette feladatának, sikeres meg-

¹⁹ Lásd erről: Várnai Gergely: Két állam, két modell. Az 1904–1905-ös orosz–japán háború. Pécs, 2022. 106–110.

²⁰ Zsukov, M. J. (Szerk.): A Távol-Kelet a nemzetközi politikában (1870–1945). Budapest, 1953. 64.

valósítása összekötetést teremtett volna Vlagyivosztkok és Irkutszk között.²¹ Annak, hogy sikerült a nagy terv megvalósítása, Vitte két okát jelölte meg: egyrészt a közlekedési miniszterből viszonylag gyorsan pénzügyminiszter lett, így nagyrészt ő döntött az állami források felhasználása felől, amennyiben „csak” közlekedési miniszter marad, a magas kiadások miatt a mindenkori pénzügyminiszter folyamatosan gátolta volna a projekt végig vitelét. A másik tényező, hogy Vitte ebben a kérdésben már nagyon korán megnyerte az akkor még trónörökös II. Miklós jóindulatát, ugyanis felkérte apját, hogy a létrehozandó Szibériai Vasútbizottságnak a cárevics legyen a vezetője. Vitte világosan látta, hogy az építés hatalmas folyamata állandó küzdelem lesz a különböző minisztériumokkal, ezért kívánta az említett bizottságot létrehozni, amelyet egyúttal törvényhozói jogkörrel is felruházott volna. A cár jóváhagyta a bizottság létrehozását és hatáskörét, így sikerült elkerülni, hogy minden egyes kérdésben külön harcot kelljen vívni az Államtanácsban, illetve a Miniszteri Bizottságban. III. Sándor eleinte nem tartotta fiát még érettnek egy ilyen fontos állami testület irányítására, de Vitte diplomatikusan meggyőzte, hogy az államügyekbe való beletanulásnak éppen ez az egyik legjobb módja, ezért az uralkodó belement fia kinevezésébe, és Bungét, a tehetséges gazdasági szakembert tette meg helyettesévé. Minderre nagyon is szükség volt, mert, ahogy Vitte megjegyzi, „(...) a nagy szibériai vasút eszméjét a legfelsőbb állami körök nem helyeselték.”²²

A cár és a trónörökös támogatására nem egy konkrét kérdésben igen nagy szüksége volt, mert ezek nélkül nem tudott volna nagy horderejű, az építkezésekkel összefüggő reformokat keresztülvinni. Ezek közül is kiemelkedik az áttelepítés kérdése.²³ Vitte úgy gondolta, hogy a vasút megépítésének egyik legfőbb gazdasági értelme, hogy egyúttal lehetővé teszi a népesség nagyarányú áttelepítését Szibériába. Erre alapos oka volt: az európai Oroszország területe túlnépesedett, nem tudott kellő mennyiségű földet juttatni az itt élő parasztságnak, a szibériai részekben viszont hatalmas, szabad, művelhető területek voltak. Másrészt a lakosság áttelepítése fellendítette volna Szibéria gazdaságát, rendszeressé tette volna az utazásokat, megoldotta volna a szállítási problémákat, így a beruházás költségei várhatóan jóval hamarabb megtérültek volna. A józan gazdasági és állami érdek, ami ráadásul ebben az esetben a parasztok érdekeivel is egybeesett, a földbirtokosok középkorias szemléletű ellenállásába ütközött. Ők ugyanis a nagy népsűrűségben voltak érdekeltek, hiszen ez felfelé nyomta a földárakat, illetve érdekükben állt, hogy munkaerő túlkínálat legyen a piacokon, mert ez letörte a munkaerő árát. Ha Vitte elgondolásai valóra válnak, csökkenek a földárak, a

²¹ Lásd erről: Várnai: Két állam, két modell, 108–110.

²² Vitte: Egy kegyvesztett visszaemlékezései, 124.

²³ Lásd erről: Bebesi György: A feketeszázak és az agrárkérdés. Agrártörténeti Szemle, 39. évf. (1997) 1–2. szám. 142–177.

munkaerő viszont drágábbá válik, e tekintetben az ő szempontjukból keresleti piac jön létre, s mindez egyáltalán nem állt érdekükben. Vittének most nagy szüksége volt a cár, a trónörökös, és a Szibéria Bizottság közigazdász szemléletű tagjainak, mint Bungénak a támogatásra, mert a javaslat végül átment, és az áttelepítés megkezdődhetett. Ez a probléma egyébként jól szemlélteti azt is, hogy Vitte miért volt a saját kortársai körében rendkívül népszerűtlen: ha úgy ítélte meg, akkor az államérdeknek minden erővel alárendelte a magán illetve partikuláris szempontokat, ezzel azonban rengeteg ember érdekeit sértette meg. Ezen az sem változott, hogy az áttelepítést alig egy évtized múlva már mindenki sikertörténetnek tekintette. S bár sem Vitte, sem a kortársak nem hangsúlyozták, de az orosz parasztság tömeges áttelepítése nyilván nem elhanyagolható ruszifikációs tényező is volt. Vitte egyébként büszke volt arra, hogy a vasút elkészülte után Párizstól Vlagyivosztokig vonaton lehetett utazni.

A későbbiekben Vitte az állami élet más területein teljesített szolgálatot, ám a vasút mindig szívügye maradt. Később „túlzott becsületessége” miatt kegyvesztett lett, majd visszahívták és a portsmouthi béke megkötése után grófi rangot kapott.²⁴ Miniszterelnökségéről történő lemondása után azonban véglegesen elvesztette II. Miklós bizalmát és eltávolították az udvarból. *Egy kegyvesztett visszaemlékezései* című autobiográfiája a kor egyik legfontosabb forrása.

²⁴ Lásd erről: Bebesi György: Súlyos vereség, könnyű béke. Sz. J. Vitte egy tehetséges orosz diplomata és a portsmouthi békeszerződés. In: Máté Zsolt (Szerk.): Háborúk és békekötések a 18–20. századi orosz–szovjet történelemben. Pécs, 2014. 171–200.

KELET-EURÓPAI TÖRTÉNETÍRÁS ÉS AZ EURÓPÁN KÍVÜLI VILÁG TÖRTÉNETE

LÉVAI CSABA

WASHINGTON SÍRJÁNÁL: KOSSUTH LAJOS AZ AMERIKAI ÉS A MAGYAR FORRADALOM ÖSSZEHASONLÍTÁSÁRÓL¹

Kossuth Lajos (1802–1894), híres egyesült államokbeli körútja során, George Washington (1732–1799) nyughelyét is felkereste annak virginiai birtokán, Mount Vernonban. A magyar politikus 1851. december 5-én érkezett meg New York Citybe és 1852. július 14-én, ugyaninnen indult vissza Európába. E két dátum között azonban sok minden megváltozott. A New York-i lelkesítő bevonulás és az egyértelmű támogató attitűd kételyeknek, vitáknak és támadásoknak adta át a helyét, mire Magyarország volt kormányzója visszatért egyesült államokbeli kiindulási pontjára. Tanulmányom célja nem annak vizsgálata, hogy Kossuthot milyen fogadtatásban részesítette az egyesült államokbeli közvélemény és politika, illetve, hogy ez miért, mikor és hogyan változott meg, hiszen ezeket a kérdéseket már bőségesen tárgyalta a történeti irodalom.² Célom annak bemutatása, hogy a magyar politikus Mount Vernon-i látogatása, miként illeszthető be amerikai körútja kontextusába, hogy ott tapasztalt élményei milyen gondolatok megfogalmazására ösztönözték, s hogy mindezzel idős korában, 1884-ben hogyan emléke-

¹ Bodnár Erzsébettel hosszú éveken keresztül voltunk kollégák a Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Egyetemes Történeti Tanszékén. Mindig csodáltam kutatási témái és az egyetemi oktatói munka iránti szakmai és emberi elkötelezettségét, ami sok minden mellett abban is megmutatkozott, hogy folyamatosan volt képes tanítványokat vonzani maga köré. Olyan tanítványokat, akik ma a hazai történész szakma kiváló, megbecsült képviselői. Ez annak ellenére így történt, hogy vizsgált korszaka és témái hagyományosan nem tartoznak a magyar történész hallgatók elsődleges érdeklődési körébe. Mindez egyértelműen arra utal, hogy személyében kiváló, szuggesztív erejű tanár és tudós egyéniségről van szó. Én vettem át tőle a 19. század első felére vonatkozó egyetemes történeti előadást a Debreceni Egyetemen, s csak bízni tudok abban, hogy fenn tudom tartani az általa megszabott magas színvonalat. A kortárs szövegeket eredeti formájukban, az akkori helyesírás szerint közlöm.

² A hatalmas szakirodalomból lásd például: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában: 1851–1852. A bevezető tanulmányt írta és az okiratokat összeállította: Jánossy Dénes. 1. kötet, 2/1. kötet, 2/2. kötet, Budapest, 1940–1948.; Frank Tibor: „A szabadság bajnoka”. Kossuth Lajos az Egyesült Államokban (1851–1852). In: Uő: Amerika világa. Budapest, 2018. 217–235.; Lévai Csaba: Charles Loring Brace és Magyarország képe az Amerikai Egyesült Államokban, 1848–1852. In: Brace, Charles Loring: Magyarország 1851-ben. Személyes beszámolóval az osztrák rendőrségről. Máriabesenyő–Gödöllő, 2005. 293–322.; Komlos, John: Louis Kossuth in America, 1851–1852. Buffalo, 1973.; Várdy Béla: A magyar szabadságharc, Kossuth és Amerika. In: Uő: Magyarok az Újvilágban. Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története. Budapest, 2000. 44–55.

zett vissza. Ennek során, utólag megfogalmazott gondolatai tartalmi elemzésére koncentrálok, s ezúttal nem kívánok annak vizsgálatába bocsátkozni, hogy Kossuth emlékezési mechanizmusaira milyen egyesült államokbeli és magyarországi impulzusok voltak hatással, illetve, hogy ennek során milyen „emlékezeti technikákat” alkalmazott.

Kossuth Mount Vernonban tapasztalt élményei szempontjából fontos tisztázni, hogy körútjának melyik szakaszában járt az Egyesült Államok első elnökének sírjánál. Megérkezése után, New York Cityből az amerikai főváros felé vette az irányt, hiszen szándéka az volt, hogy az Egyesült Államok politikai vezetését győzze meg a „beavatkozás megakadályozása érdekében történő beavatkozás” politikájának helyességéről.³ Ekkori washingtoni tartózkodása idején (1851. december 30. – 1852. január 12.) azonban nem kereste fel Washingtonnak a főváros közelében, de már déli területen, Virginiában található birtokát és sírját. Ezt könnyen megtehetette volna, mivel a két hely közötti távolság mindössze 15 mérföld (24,1 kilométer), s ekkoriban már rendszeres gőzhajó járatok közlekedtek a Potomac folyón a szövetségi főváros és Mount Vernon között. Ez azt jelenti, hogy egy nap alatt kényelmesen meg lehetett járni az első elnök birtokát. Kossuth azonban visszafordult északra és Marylanden majd Pennsylvánián keresztül, az Alleghany-hegységen átkelve a középnyugati államokba utazott. Ohio és Indiana államok felkeresése után délre fordult és Kentuckyn majd Missourin keresztül, Mississippi érintésével New Orleans-ba érkezett. Ezt követően, Alabamán, Georgián, Dél- és Észak-Karolinán átutazva, Virginián keresztül visszament az Egyesült Államok fővárosába, ahová 1852 áprilisának közepén érkezett meg.⁴

³ A magyar politikus azt szeretete volna elérni, hogy az Egyesült Államok olyan módon avatkozzon be az európai ügyekbe, hogy megakadályozza a képviselői kormányzatok megteremtésére irányuló kísérletek leverése érdekében történő beavatkozást, mint amilyen Oroszország intervenciója volt a magyarországi forradalom és szabadságharc eseményeibe. A korabeli Egyesült Államoknak azonban sem szándéka, sem pedig lehetősége nem volt egy ilyen politika gyakorlati kivitelezésére. Az akkori politikai vezetés tartotta magát ahhoz az Egyesült Államok létrejöttkor megfogalmazott külpolitikai elvhez, hogy nem köt formális szövetségeket európai hatalmakkal, illetve, hogy nem avatkozik be az európai nagyhatalmi politikába, amennyiben annak fejleményei közvetlen érdekeit nem érintik. Egy ilyen beavatkozáshoz az ország haditengerészeti és katonai ereje sem volt elegendő. Ezen túlmenően, a politikai elit figyelmét egyre inkább a rabszolgaság területi kiterjesztéséről folyó egyre elkeseredettebb vita kötötte le. Erre lásd: Lévai Csaba: Egy magyar politikus az amerikai belpolitika útvesztőiben. *Henry Clay viszonyulása Kossuth Lajos egyesült államokbeli látogatásához 1851–1852.* *Aetas*, 29. évf. (2014) 2. szám. 47–66.; Uő: Charles Loring Brace és Magyarország képe az Amerikai Egyesült Államokban, 1848–1852. In: Brace, Charles Loring: *Magyarország 1851-ben.* Mária-besenyő–Gödöllő, 2005. 293–327.; Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története. Mítosz és valóság: érdekek és értékek.* Budapest, 2014. 31–94.

⁴ Mount Vernon könnyebb megközelíthetőségére és nemzeti „zarándokhelyé” válására lásd: Lee, Jean B.: *Sectional Strife, and the American Mecca: Mount Vernon, 1783–1853.* *The Virginia Magazine of History and Biography*, Vol. 109. (2001) No. 3. 263. Kossuth Washingtonból

Ekkorra teljes mértékben világossá vált számára, hogy egyesült államokbeli útja nem váltotta be azokat a reményeket, amelyekben bízott. Az északi közvélemény egy része lelkes fogadtatásban részesítette, de a vezető, hivatalban lévő politikusok egyértelművé tették, hogy az Egyesült Államok nem kívánja követni azt a külpolitikát, amit a magyar politikus javasolt. A déli államokban kifejezetten tartózkodó, mi több, ellenséges légkör fogadta, s a kudarckok és az ellentmondásos fogadtatás hatására Kossuth környezetének egysége is megbomlott. Az alabamai Montgomery után útjának költségeit is magának kellett fizetnie. Ilyen előzmények után tért vissza Washingtonba, ahol már nem próbálkozott azzal, hogy újabb kísérletet tegyen a vezető politikusok meggyőzésére.⁵

Ezekről a változásokról azok az amerikai személyiségek is beszámoltak, akik kitartottak a magyar politikus támogatása mellett. Az egyik legismertebb ilyen politikus William Henry Seward (1801–1872) volt, aki ekkor New York egyik szenátoraként szolgált a szövetségi Szenátusban (1849–1861).⁶ Seward felesége, Francis Adelaide Seward (1805–1865), aki a rabszolgák felszabadításának aktív támogatója és a nők politikai jogainak propagálója is volt, érzékletesen mutatta be, hogy milyen változások következtek be Kossuth két washingtoni látogatása között: „Kossuthék jöttek és mentek. Amikor korábban elmentek, Kossuth volt a szónok, aki géniuszával megnyerte szívünket. Kísérők nagy csapata volt vele, akik láthatóan egy felsőbbrendű lényként tekintettek rá. Reményt és bizalmat helyezett azon emberek megnyilatkozásaiba, akik segítették őt; díszes öltözéke felkeltette a tömeg bámulatát; új barátokat akart szerezni és nem tudta, hogy a mi ragaszkodásunk valóságosabb volt, mint azoké, akikkel máshol találkozhatott. Arról a Délről tért vissza, ahol kevés támogatást kapott, azokhoz a washingtoni politikusokhoz, akiknek a támogatása jéggé dermedt, reményei elszálltak, a

New Yorkba utazott, majd az Új-Angliában található Connecticut és Massachusetts államokat kereste fel. Innen ment vissza New York Citybe, ahonnan visszaindult Európába.

⁵ A Kossuthtal kapcsolatos ellenérzésekre lásd: Vida István Kornél: A nemzet nem szívesen látott vendége? Kossuth-ellenesség az Egyesült Államokban, 1851–1852. *Aetas*, 29. évf. (2014) 2. szám. 67–86.

⁶ Mielőtt beválasztották a szövetségi Szenátusba, Seward 1839 és 1843 között New York állam kormányzója volt. Ekkoriban a Whig Párt színeiben politizált, majd a Republikánus Párt megalapítása után, 1855-től annak egyik vezető politikusává vált. Az 1860-as elnökválasztás alkalmával komoly esélye volt arra, hogy a párt elnökjelöltje legyen. Végül Abraham Lincoln (1819–1865, elnök: 1861–1865) nyert, akinek polgárháború alatti kormányában Seward külügyminiszterként szolgált. Ezt a pozíciót 1869-ig töltötte be. A Lincoln halálát eredményező gyilkossággal egy időben ellene is sikertelen merényletet követtek el. Az 1850-es években Seward és felesége az abolicionisták és a szökött rabszolgák aktív segítője volt. Kossuth egyesült államokbeli politikai támogatóira lásd: Spencer, Donald S.: Louis Kossuth and Young America. *A Study of Sectionalism and Foreign Policy*. Columbia–London, 1977.; Lévai: Charles Loring Brace és Magyarország képe az Amerikai Egyesült Államokban, 1848–1852, 302–304.; Curti, Merle: Young America. *The American Historical Review*, Vol. 32. (1926) No. 1. 34–37.

kísérői száma tizenhétről négyre csökkent, még a ruházata is megváltozott kilátásai megváltozásával.” Seward asszony mindehhez egy jellemző párbeszédet is hozzátett, amely férje és Kossuth között zajlott. Az egyesült államokbeli belpolitika fejleményei miatt szintén elkeseredett Seward azt mondta a magyar politikusnak, hogy „Ha többet nem is tehetünk, még építhetünk egy hidat a többiek számára az átkeléshez (tudniillik az Európában lévő magyar emigránsok számára – a szerző)”, amire Kossuth azt felelte, hogy „Igen, és számomra ez egy vértenger feletti átkelés lesz.”⁷

Ilyen körülmények között került sor Kossuth Lajos Mount Vernon-i látogatására, ahová felesége és a Seward házaspár, illetve néhány ismerősük kísérte el. A kirándulásra 1852. április 17-én került sor. Kossuth ekkorra már nemcsak az Egyesült Államokra, hanem Washingtonra és Mount Vernonra vonatkozóan is beható ismeretekkel rendelkezett. E nézetei kialakításában nagy szerepet játszott Bőlöni Farkas Sándor híres útleírása, amelyet bizonyosan ismert, s aki 1831-ben Washington birtokát és nyughelyét is felkereste. Ugyanakkor, 1852-re Mount Vernon és a sír, az ekkorra már kialakult Washington kultusz egyik legfontosabb színhelyévé vált.⁸

A magyar politikus Mount Vernon-i látogatásának emléklét harminckét évvel később, 1884-ben elevenítette fel. Ezt az emlékfelidézést alapvetően azzal a szándékkal tette, hogy összehasonlítsa egymással az amerikai, illetve a magyar forradalmat.⁹ A fő különbséget abban találta meg, hogy az amerikai forradalom győzött, és az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat valóban megvetette egy független állam alapjait. Ezzel szemben, a magyar szabadságharc – heroikus küzdelem után ugyan, de – elbukott, a magyar Függetlenségi Nyilatkozat pedig egy elvetélt függetlenedési kísérlet mementója maradt. Amint torinói száműzetése perspektívájából megfogalmazta, „(...) úgy tetszett nekem, mintha a koporsó

⁷ Seward, Frederick W.: Seward at Washington as Senator and Secretary of State. A Memoir of His Life, with Selections from His Letters, 1846–1861. Volume I. New York, 1891. 179.

⁸ Bőlöni Farkas Sándor: Napnyugati utazás. Napló. Budapest, 1984. 504–506. Kossuth Egyesült Államokra és Washingtonra vonatkozó ismereteire lásd: Závodszy Géza: Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország. A kezdetektől 1849-ig. Budapest, 1992. 224–229.; 238–242.; 247–248.; Szabad György: Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről. Századok, 109. évf. (1975) 3–4. szám. 551–574.; Somkuti Gabriella rövid tanulmánya arról tanúskodik, hogy Kossuth olaszországi emigrációja idején gyűjtött könyvtárában sok, az amerikai forradalom vezető személyiségeivel (Benjamin Franklin, George Washington, Thomas Jefferson) és az Egyesült Államok történetével foglalkozó munka volt megtalálható. Lásd: Somkuti Gabriella: Kossuth Lajos könyvtára. Könyvtáros, 3. évf. (1994) 8. szám. 57.; Mount Vernon ekkori szerepére a Washington kultuszban lásd: Lee: Sectional Strife, and the American Mecca: Mount Vernon, 1783–1853.

⁹ Kossuth történelemszemléletére, illetve arra vonatkozóan, hogy miben látta a történelem menetében a magyar szabadságharc helyét és szerepét lásd: Miru György: Szabadság és politikai közösség. Kossuth Lajos politikai alapfogalmai. Budapest, 2011. 239–248.

egyik oldalánál felemelkednék szemeim előtt az amerikai gyarmatok mosolygó képe azon időből, midőn függetlenségükért harcoltanak; s a koporsó másik oldalánál nemzetemnek ezer sebből vérző halvány alakja, melynek fájdalmasan mozgó ajkai a próféta siralmainak szívvrázó szavait suttogták: »Tekintsetek meg, és lássátok, ha vagon-e olyan bánat, mint az én bánatom!«¹⁰

Kossuth óriási kontrasztot teremtett a mosolygó Amerika s az elbukott, ezer sebből vérző Magyarország között. A két ország végzete közötti különbséget pedig valahogy meg kellett magyaráznia. Ezt úgy oldotta meg, hogy az amerikaiakat ért sérelmeket jelentéktelenebbeknek, a magyarok előtt tornyosuló akadályokat pedig súlyosabbaknak ábrázolta. Magában felidézhetette az amerikai és a magyar Függetlenségi Nyilatkozat sérelem sorozatát és arra a következtetésre jutott, hogy „(...) az amerikai gyarmatok sérelmei, melyek miatt fegyvert fogtanak, minő elenyésző csekélységek azon jogsértéshez, azon eskü- és szerződészegéshez, azon nemzeti-lét-irtó támadáshoz képest, mely minket gyanútlanokat, a béke után sóvárgás álmából élet-halál harcra riasztott fel.»¹¹

Kossuth a halált megidézve, Washington sírjánál újból a kiírtatás, a nemzet-halál vízióját vetette fel, ahogyan ez a gondolat már a magyar Függetlenségi Nyilatkozatban is felmerült. Visszaemlékezésében az amerikai forradalmat olyan eseményként ábrázolta, mint amely csak előzményét jelentette annak a gigászi összecsapásnak, amelyik a magyarságra várt. Mint megfogalmazta, „(...) az ő csatáik, vitézül küzdve bár, csak előrsi csatározások azon nagy ütközetekhez képest melyeket a mi honvédeink vívtak.»¹²

A száműzött magyar politikus úgy látta, hogy az észak-amerikai brit gyarmatok Brit Birodalmon belüli helyzete sokkal kedvezőbb volt annál, mint amilyen Magyarország pozíciója volt a Habsburg állam keretében. Mindez összhangban volt azzal, hogy a Függetlenségi Nyilatkozatban Kossuth kétszer is utalt arra, hogy Magyarország az Osztrák Császárság nyugati tartományaival szemben gyarmati függésbe került. Először a Magyarországot ért általános történelmi sérelmek között, az összbirodalmi érdekeket mindenek elé helyező merkantilista gazdaságpolitika negatív hatásaként említette, hogy ennek célja az volt, hogy az ország „(...) a császári tartományoknak gyarmatul szolgáljon (...)”. Másodszor, már az 1848 tavasza utáni sérelmek között sorolta fel, hogy a bécsi kormányzat „(...) kereskedelmi érdekeinket a népeket kizsákmányoló császár érdekeinek egyoldalúlag alárendelte, elzárt a világforgalom érintkezéseitől, s hazánkat gyarmati

¹⁰ Kossuth Lajos: Emlékezés. In: Lukácsy Sándor (Szerk.): Rabszolga Washington sírjánál (Kossuth emigránstársainak írásai Amerikáról). Budapest, 1953. 27.

¹¹ Uo. Az amerikai és a magyar Függetlenségi Nyilatkozat összevetésére lásd: Lévai Csaba: Szempontok az amerikai (1776) és a magyar (1849) Függetlenségi Nyilatkozat összehasonlításához. Századok, 154. évf. (2020) 3. szám. 475–494.

¹² Kossuth: Emlékezés, 28.

helyzetbe süllyesztette.”¹³ A magyar nyilatkozatban Kossuth ugyan nem utalt közvetlenül az amerikai analógiára, mégis úgy vélem, hogy e gyarmat hasonlat alkalmazásában az amerikai párhuzam mindenképpen hatott Kossuth gondolkodására, annál is inkább, mivel annak Berzeviczy Gergelyig visszavezethető hagyománya volt a magyar gazdaságtelméleti gondolkodásban.¹⁴

Kossuth úgy találta, hogy az amerikai gyarmatok geopolitikai helyzete is kedvezőbb volt Magyarországhoz viszonyítva. Ezen azt értette, hogy a gyarmatok és Nagy-Britannia közötti hatalmas földrajzi távolság miatt, az utóbbinak jóval nagyobb logisztikai nehézséget jelentett csapatai átszállítása és utánpótlással való ellátása. Ráadásul, a nyílt óceánon keresztül az amerikaiak is könnyebben tudtak külföldi segítséghez, ellátmányhoz jutni. Szerinte, ez a helyzet azt is lehetővé tette az amerikaiak számára, hogy télen pihenő időhöz juthassanak, s csapataik készleteit kiegészíthessék, mivel ezt a britek is csak ilyenkor tudták megtenni. Kossuth szavaival élve, „minket” (tudniillik a magyarokat – a szerző) viszont „(...) közvetlen közelben ellenség zárolt el minden oldalon (...)”, ami oda vezetett, hogy a magyar kormány nem tudott külföldről fegyverszállításokhoz jutni, s az ellenség ezt a helyzetet kihasználva télen is támadni tudta a magyar hadsereget.¹⁵

Kossuth abban is különbséget látott a két esemény között, hogy a függetlenség kivívásával az amerikaiak „(...) olyasmit akartak megszerezni, amivel nem bírtak; mi csak azt akartuk megtartani, ami jogos tulajdonunk volt (...)”, hiszen a függetlenség ősi jogát az ezeréves magyar történelem küzdelmei igazolták. Mint Kossuth e kérdéskör összefoglalásaként megállapította, „(...) a veszély szele, mely a gyarmatok szemébe fűjt, egy enyhe légáramlatnak mondható; míg nekünk egy szélvész dühöngő viharát kellett megfékeznünk, – és megfékeztük (...)”. Ez a részlet nem csak azért érdekes, mert tovább erősítette azt a gondolatot, hogy az amerikaiaknak könnyebb dolguk volt, hanem azért is, mert az utolsó odavetett szóval Kossuth azt is sugallta, hogy a magyar erőfeszítések sikerrel jártak. Ez azért furcsa, mert korábban már beharangozta a magyar ügy végső bukását. Most

¹³ A magyar nemzet Függetlenségi Nyilatkozata. In: Barta István (Szerk.): Kossuth Lajos Összes Munkái. XIV. kötet. Budapest, 1953. 100.; 104.

¹⁴ Berzeviczy Gergely Magyarország Észak-Amerika analógiáira lásd: Berzeviczy Gergely: Bemerkungen über die Mauerey. In: H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely a reformpolitikus. Budapest, 1967. 315.; Berzeviczy Gergely: Über Oesterreichs Grundsätze in der Regierung Ungarns. In: Uo. 317–326.; Berzeviczy Gergely: Ausztria uralma Magyarországon. In: Ballai Károly (Szerk.): A magyar függetlenségi nyilatkozatok története. Budapest, 1935. 48.

¹⁵ Kossuth: Emlékezés, 28. Érdekes, hogy Kossuth eme nézetei elég jól összhangban vannak a brit hadsereg észak-amerikai tevékenységére vonatkozó újabb szakirodalommal. A brit haderő észak-amerikai logisztikai nehézségeire lásd: O’Shaughnessy, Andrew J.: The Men Who Lost America. British Leadership, the American Revolution, and the Fate of the Empire. New Haven–London, 2013. 12–13.; 197–198. Kossuth kifejezetten érdeklődött kora hadtudományi irodalma iránt. Erre vonatkozóan lásd: Somkuti: Kossuth Lajos könyvtára, 58.

viszont, mintha a magyar Függetlenségi Nyilatkozat elfogadásának 1849. áprilisi időpontjában, a sikeres tavaszi ellentámadás légkörében – az ő elképzeléseit igazoló helyzetben – kimerevítette volna a képet.¹⁶

Természetesen, a végső bukás tényét Kossuth sem tagadhatta, és a sikert előlegező fenti kitétele után azt is meg kellett magyaráznia, hogy az miért következett be. Ezt az okot alapvetően a két forradalom eltérő külpolitikai környezetében találta meg. Nem kis iróniával állapította meg, hogy a francia kormányzat által kedvezően fogadott Benjamin Franklin sikeres közvetítésével, „(...) a franciák *királya* (kiemelés az eredetiben – a szerző), ki még csak alkotmányos király sem volt, kötelezettséget vállalt az amerikai *köztársaság* (kiemelés az eredetiben – a szerző) iránt, hogy annak szabadságát, szuverenitását, teljes korlátlan függetlenségét minden erejével fenn fogja tartani.” Ezzel szemben, a magyar kormány külpolitikai megbízottait Szalay Lászlót (1813–1864) és Teleki Lászlót (1811–1861) teljes elutasítás fogadta Londonban illetve Párizsban, s „(...) nekünk a francia *köztársaság* (kiemelés az eredetiben – a szerző) még csak annyit sem tett meg, hogy az oroszok kevély cárját emlékeztesse, miként Magyarország belügyeibe fegyverrel avatkoznia a népjog szentsége meg nem engedi.” Nagy-Britannia pedig egyenesen támogatta az orosz intervenciót. Ráadásul, Kossuth értelmezése szerint, az amerikai ügyet a biztos bukástól mentette meg a francia beavatkozás, miközben Magyarország függetlenségét a honvédsereg sikerei csúcán sem ismerték el a nyugati nagyhatalmak.¹⁷

Visszaemlékezése végén a magyar politikus a két forradalmat eredményei alapján is összehasonlította egymással. George Washington maga is rabszolgatartó volt, és mint Kossuth megjegyezte, 1852-ben sírja mellett állva „egy néger a rabszolgák fajából (...) vigyorgó arccal egy csomó pálcát nyújtott vételre felém, melyet valamely bokorról vágott Washington sírja mellől. Minő keserű gúnykacaja volt a sorsnak abban a jelenetben, azon a helyen!” Ez a jelenet azt idézte fel a száműzött politikusban, hogy a magyar forradalomnak „(...) első gondja volt a jobbágynép millióinak faj-, nyelv-, valláskülönbség nélkül szabad földbirtokossá s a kiváltságos osztályokkal egyenjogú polgárokká avatását mutatni be istennek

¹⁶ Kossuth: Emlékezés, 28.

¹⁷ Uo. 29.; 28–29. Franciaország 1849-es álláspontjához nagyon jó adalékokkal szolgálnak Alexis de Tocqueville (1805–1859), a neves francia politikai gondolkodó, szociológus és politikus visszaemlékezései, aki éppen a magyar szabadságharc bukásakor volt rövid ideig Franciaország külügyminisztere (1849. június 2 – 1849. október 30.). Tocqueville, Alexis de: Emlékképek 1848-ról. Budapest, 2011. 346–397. Az 1848–1849-es magyar kormányok külpolitikájára lásd: Hajnal István: A Batthyány-kormány külpolitikája. Budapest, 1987.; Kosáry Domokos: Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben. Budapest, 1999.; Erdődy Gábor: Kényszerpályán. A magyar külpolitikai gondolkodás 1849-ben. Budapest, 1998.

engesztelő áldozatul a multak mulasztásaiért s büneiért.”¹⁸ Ezzel szemben, az amerikai forradalom eredményeként a rabszolgotartás nem szűnt meg az Egyesült Államokban, sőt növekedése új lendületet vett a függetlenség kivívása után. Ez a megjegyzés megint a magyar forradalom pozitív értelmű kiemelését szolgálta. Azt persze 1884-ben nem említette meg Kossuth, hogy egyesült államokbeli útja során nem foglalt állást ilyen egyértelműen a rabszolgotartás ellen, s 1851–1852-es kudarcának egyik oka éppen az volt, hogy az Egyesült Államokat akkor izgalomban tartó súlyos kérdés vonatkozásában nem fogalmazott meg egyértelmű véleményt. Így aztán sem az északi, sem pedig a déli közvélemény és politika egészének támogatását sem tudta megszerezni.¹⁹

Az utóbb idézett gondolatmenettel kapcsolatban Kossuth visszatért ahhoz a kérdéshez, ami a magyar Függetlenségi Nyilatkozat egyik legérdekesebb részlete. Arról van szó, hogy a jobbágyfelszabadítással megvalósuló szabadságkiterjesztés a nemzetiségiekre is vonatkozott. Rájuk azonban „(...) a vesztünkre törő hatalom által vad szenvedélyeiknek nyújtott pártfogás csábjai annyira hatottak, miszerint rút hálátlansággal fizetnének a magyar hazának azért, hogy egyenlő szeretettel ölelte anyai keblére fajkülönség nélkül minden fiát.”²⁰ Ebben a részletben – ha a távoli emlékezés által megenyhített formában is, de – a Függetlenségi Nyilatkozatban a szerb és a román felkeléssel kapcsolatban említett erőszak motívumok ismétlődnek meg. Itt nincs szó a magyarok kiirtásáról, de megjelenik az említett nemzetiségiek „vad szenvedélyeinek” gondolata, amelyet nem szült, hanem csak felerősített a Habsburg kormányzat csábítása. A hatást itt a gyermekeit keblére ölelő magyar haza anya képével kívánta elérni Kossuth, hiszen milyen ember/nép/nemzetiség az, amelyik eltaszítja magától az édesanyját, mi több, ellene támad. Ennél nagyobb aljasságra senki sem lehet képes.²¹

A magyar politikusnak ez a visszaemlékezése azért is nagyon érdekes, mert világosan kitűnik belőle, hogy beható ismeretekkel rendelkezett az amerikai forradalom történetére vonatkozóan. Kossuth azonban a magyar szabadságharc felmagasztosításával és erkölcsileg az amerikai forradalom fölé helyezésével sem tudta a két nagy történelmi esemény végkifejletét megváltoztatni. Ami a kül-

¹⁸ Kossuth: Emlékezés, 30. Arra, hogy a Mount Vernon-i rabszolgák idegenvezetőkként, szuvenir árusokként, illetve – a Washingtonra vonatkozó emlékeik felidézésével – a látottak „hitelesítőiként” milyen szerepet tölthettek be ekkoriban lásd: Lee: Sectional Strife, and the American Mecca: Mount Vernon, 282–283. Az afroamerikai rabszolga idegenvezetőkről, illetve arról, hogy a látogatók a sír körüli bokrok és fák ágait vitték magukkal szuvenirként, már Bölöni Farkas Sándor is említést tett 1831-es látogatása során. Bölöni: Napnyugati utazás, 50.

¹⁹ Vida: A nemzet nem szívesen látott vendége?, 74–81.

²⁰ Kossuth: Emlékezés, 30.

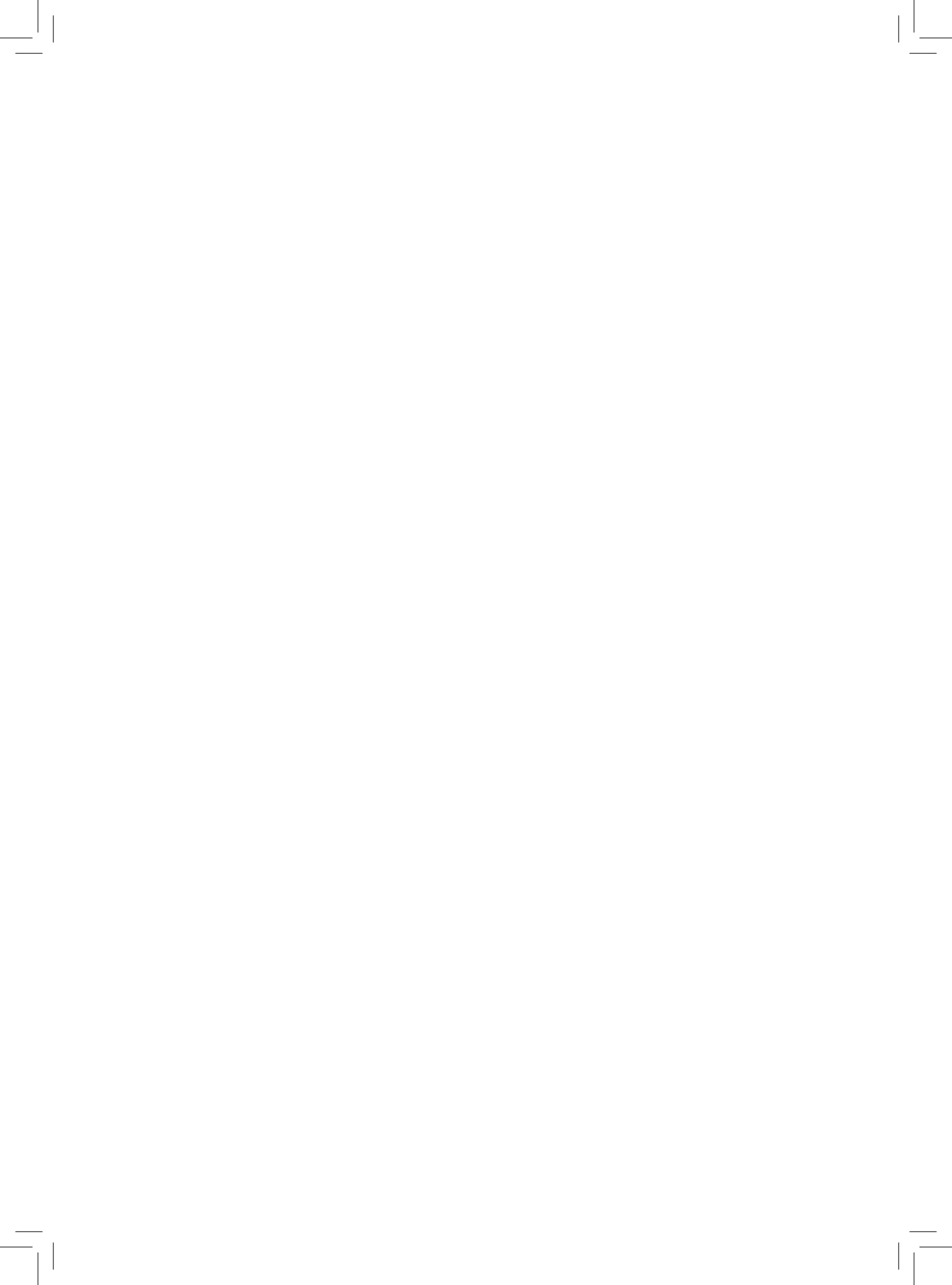
²¹ A magyar Függetlenségi Nyilatkozatnak erre a részére vonatkozóan lásd: Lévai: Szempontok az amerikai (1776) és a magyar (1849) Függetlenségi Nyilatkozat összehasonlításához, 483–494.

politikai körülményeket illeti, Franciaország nemcsak elismerte az amerikai köztársaság függetlenségét, hanem katonai segítséget is nyújtott neki. Mindez oda vezetett, hogy Spanyolország és Hollandia is belépett a Nagy-Britannia elleni háborúba, s ezek a fejlemények döntő jelentőségűnek bizonyultak az amerikaiak győzelmében. Az amerikai függetlenségi küzdelem győzelemmel ért véget, az amerikai Függetlenségi Nyilatkozatnak pedig a modern amerikai nemzettudat 19. század eleji kiformalódásától kezdődően olyan kultusza alakult ki, amely a nagyhatalommá váló Amerikai Egyesült Államok megszentelt alapító dokumentumává magasztosította azt.²²

A magyar szabadságharc viszont elbukott és Kossuth függetlenséggel kapcsolatos számításai külpolitikai tekintetben sem váltak be. Egyetlen európai hatalom sem kívánta elismerni Magyarország függetlenségét, s ezt még a magyar ügygel erősen szimpatizáló, de gyakorlati segítséget nyújtani nem tudó Egyesült Államok sem tette meg. Magyarország még jó hetven évig nem vált olyan értelemben vett független országgá, amilyennek a magyar Függetlenségi Nyilatkozat tenni szerette volna. Sem a bukás utáni húsz év, sem pedig a dualista időszak nem volt alkalmas arra, hogy a magyar dokumentumnak olyan, szinte vallásos kultusza alakuljon ki, mint egyesült államokbeli társának. Úgy látom, hogy manapság a Függetlenségi Nyilatkozat fontos helyet foglal ugyan el a hazai közösségi emlékezetben, de nem úgy, mint egy dicsőséges jövő kezdetét jelző önálló fejlődés kiindulópontja – ahogyan ez az amerikai nyilatkozat esetében megfigyelhető – hanem mint a tragikus, de heroikus nemzeti múlt mementója.²³

²² Taylor, Alan: *American Revolutions. A Continental History, 1750–1804*. New York–London, 2016. 175–177.; 187–190.; Mapp, Paul W.: *The Revolutionary War and Europe's Great Powers*. In: Gray, Edward G. – Kamensky, Jane (Eds.): *The Oxford Handbook of the American Revolution*. Oxford, 2013. 311–326.; Perkins, Bradford: *The Creation of a Republican Empire, 1776–1865. The Cambridge History of American Foreign Relations. Volume I*. Cambridge, 1995. 17–53.; Herring, George C.: *Years of Peril and Ambition. U. S. Foreign Relations, 1776–1921*. Oxford, 2008. 6–29.; Magyarics: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*, 15–30. A Függetlenségi Nyilatkozat „felmagasztosulására” lásd: Maier, Pauline: *American Scripture. Making the Declaration of Independence*. New York, 1998. 41–153.; Armitage, David: *The Declaration of Independence: A Global History*. Cambridge (Massachusetts), 2008. A modern amerikai nemzettudat kialakulására lásd: Waldstreicher, David: *In the Midst of Perpetual Fetes: The Making of American Nationalism*. Chapel Hill, 1997.

²³ Arra, hogy az Egyesült Államok hogyan viszonyult az 1848–1849-es európai és magyarországi forradalmakhoz lásd: Howe, Daniel W. – Roberts, Timothy M.: *The United States and the Revolutions of 1848*. In: Evans, R. J. W. – Strandmann, H. P. von (Eds.): *The Revolutions in Europe 1848–1849: From Reform to Reaction*. Oxford–New York, 2000. 157–206.; Mills, Kelly T.: *America's First Attempt at Intervention in East Central Europe*. *East European Quarterly*, Vol. 29. (1995) No. 1. 1–11.; Roberts, Timothy M.: „Revolutions Have Become the Bloody Toy of the Multitude”: *European Revolutions, the South, and the Crises of 1850*. *Journal of the Early Republic*, Vol. 25. (2005) No. 2. 259–283.; Lévai Csaba: *Charles Loring Brace és Magyarország képe az Amerikai Egyesült Államokban, 1848–1852*, 295–302.

KOVÁCS MÁRTA

**VADÁSZAT ÉS DIPLOMÁCIA A 19. SZÁZADI BRIT INDIÁBAN
A VADÁSZAT TÁRSADALMI ÉS DIPLOMÁCIAI SZEREPÉNEK BEMUTATÁSA AZ
1870-ES ÉVEKBEN**

Tanulmányom témája az indiai gyarmatok történetének talán legismertebb kapcsolódási formája, a vadászat és annak társadalmi-politikai szerepe a 19. századi Indiában. A vadászat – amely messze földön híressé tette a szubkontinent – azonban a britek és a helyi elit számára nem csak egyszerű szabadidős tevékenység volt, számos egyéb fontos társadalmi, katonai, politikai és diplomáciai aspektussal rendelkezett. Ezeket a század utolsó harmadának egyik leghíresebb eseménye, Albert Eduárd¹ 1875–1876-os indiai utazásának a segítségével szeretném bemutatni. Bár a különböző expedícióknak, utazásoknak nem volt olyan közvetlen módon érezhető hatásuk Brit India vagy Nagy-Britannia életére és történelmére, mint egy felkelésnek, háborúnak vagy törvénynek, a kutatók mégis nagy jelentőséget tulajdonítanak nekik a helyi fejedelmek és a brit kormányzat viszonyát tekintve. A vadászat ugyanis komoly szerepet játszott a britek gyarmati céljainak elérésében, eszköz lehetett egy rendkívül gyanakvó időszakban a helyi előkelők bizalmának megerősítésében.

A vizsgált időintervallumot az újságcikkek, valamint a trónörökös útjáról szóló egyéb beszámolók alapján jelöltem ki, amely így az 1875 nyara és 1876 nyara közötti mintegy egy éves periódust ölelte fel. Forrásként brit sajtótermékek (*The Graphic*, *The Illustrated London News*, *The Times*, *The Spectator*) cikkeit, illetve az utazásról szóló útleírásokat használtam. Ez utóbbiak közül William Howard Russell, a *The Times* gyakorlott tudósítójának útleírása részletesen mutatta be a trónörökös útját a Serapis 1875. októberi angliai indulásától egészen a hazaérkezésig.² A téma ezután sem tűnt el teljes mértékben a brit közvélemény elől, méghozzá azért nem, mert az 1876-os Royal Title Act kimunkálásáról szóló viták

¹ Albert Eduárd (1841–1910), Viktória királynő legidősebb fia és trónörököse, a későbbi VII. Eduárd brit király és indiai császár (1901–1910). A walesi herceget a korabeli lapok és a közvélemény sok esetben csak becézve, Bertie néven emlegették.

² Russell, William Howard: *The Prince of Wales' Tour: A Diary in India; With Some Account of the Visits of His Royal Highness to the Courts of Greece, Egypt, Spain, and Portugal*. London, 1877.

szerves részévé vált.³ Az idő előrehaladtával azonban jellegük mellett a beszámoló megjelentési gyakorisága is átalakult, és egyre kevesebb hír szólt a látogatásról. A walesi herceg hazaérkezésével pedig szinte teljesen megszűntek ezek a cikkek, és átadták helyüket az uralkodói cím elfogadásáról szóló írásoknak.

A VADÁSZAT INDIÁBAN

A nem a megélhetésért űzött vadászat társadalmi-politikai jelentősége már jóval a britek térhódítása előtt megfigyelhető a szubkontinensen. A Mogul Birodalom idején ez a tevékenység az elit privilégiuma volt, amely a harci készségek elsajátításának, illetve az elfoglalt területeken való erődemonstráció egyik legfontosabb eszközeinek tekinthető. Az indiaiak számára ez a típusú vadászat, más néven a *shikar*⁴ nem csak szabadidős elfoglaltságot jelentett, Mahesh Rangarajan szerint olyan katonai-nemesi feladat is egyben, amely felfrissítette a testet, edzette az elmét, segítségével elsajátítható volt a megfigyelés művészete, amely elengedhetetlen a hadviselés során. Mindezek mellett felkészítette az ifjakat a háborúra, fejlesztette a harci készségeket, tesztelte a bátorságukat, megmutatta erejüket társaik és környezetük számára. A nagyvadak – azaz a tigrisek, elefántok, medvék, antilopok – űzését és elejtését pedig sok esetben azonosították az ellenfelek üldözésével, legyőzésével.⁵ Mindemellett az akár több száz fős expedíciók során az uralkodókat láthatták az alattvalóik, a katonai kíséret egyfajta gyakorlalon vehetett részt, az arisztokrácia tagjai találkozhattak a fejedelemmel, sikeres vadászat esetén kivíthatták annak figyelmét az udvari formalitások nélkül.⁶ Hasonló következtetésre jutott Vijaya Ramadas Mandala, indiai történész is. Véleménye szerint a vadászatok komoly közvetett befolyással lehettek a politikai életre, mivel általuk az uralkodók megismerhették a lakosság sérelmeit, felügyelheték a hatalmuk alatt álló területeket, vizsgálhatták az adórendszer hatékonyságát vagy a hivatalnokok tevékenységét.⁷

A britek többféle hagyományra támaszkodhattak az indiai vadászat „kialakításában”. Egyrészt átvették a mogul uralkodók látványos, grandiózus formáit, valamint az alacsonyabb társadalmi csoportba tartozók eszközeit is felhasználták.

³ 1876. május 1-én hosszas vita után a brit parlament elfogadta azt a törvényt, amelynek értelmében Viktória királynő a későbbiek folyamán használhatta az India császárnője címet. Ez a törvény a Royal Title Act nevet viselte.

⁴ A shikar a nagyvadak űzésére, a vadászat mint sport megélésére rendezett esemény, amelyet az Indiában szolgáló britek egyik kedvenc szabadidős tevékenységként is szokás definiálni.

⁵ Mandala, Vijaya Ramadas: *Shooting a Tiger. Big-Game Hunting and Conservation in Colonial India*. New Delhi, 2019. 45–46.

⁶ MacKenzie, John M.: *The Empire of Nature: Hunting, Conservation and British Imperialism*. Manchester, 2008. 175.

⁷ Mandala: *Shooting a Tiger*, 47–48.

Másrészt a magukkal hozott brit tradíciók szintén meggyökeresedtek a szubkontinensen.⁸ A hagyományos brit nézet szerint ugyanis a vadászat mint egyfajta sport, általános tendenciák és íratlan szabályok mentén zajlik, hogy megadják az állatnak az esélyt a menekülésre.⁹

A vadászatok még ekkor is sok tekintetben a már fent említett funkciókat látták el. A hivatalnokok a megszokott vadászatokon találkozhattak a beosztottaikkal, információkat gyűjthettek, a résztvevők formalítások nélkül kerülhettek kapcsolatba egymással. Így a vadászat a 18. századra a Kelet-indiai Társaság fontos eszköze lett, amelyet felhasználtak a hódítás, a politikai és a kereskedelmi kapcsolatépítés során is.

A mogul hagyományokra való építkezés különösen a 19. század második felében vált fontossá, amikor a bizalmatlanság és a félelem légrége uralkodott a gyarmaton. Joseph Sramek szerint a vadászat, különösen a tigrisvadászat ekkor két jelentéssel bírt. Az egyik az indiai uralkodóhoz való kötődés, a korábbi hagyomány átvétele – egyfajta legitimáció –, a másik az ellenállók felett aratott győzelem, mivel a sikeres vadászat jelképezhette a politika és a környezet feletti dominanciát is.¹⁰

Maguk a britek is hasonlóan jellemezték a *shikar* társadalmi hatását és szerepét. Egyes korabeli szerzők szerint nagy jelentősége van a jellemfejlődésben, hidegvérűsége oktatja a fiatalokat, távol tartja őket a káros szenvedélyektől, felkészíti őket a katonai feladatokra.¹¹ John M. MacKenzie szerint a hivatalnokoknak patriarchális hozzáállása volt a vadászathoz. Ez alapján a tevékenység kötelesség, presztízsforrás, a körzetük és a vezetésük alatt élő emberek megismerésének egy módja, egyben pedig a kikapcsolódás eszköze. Véleménye szerint a vadászat minden hivatalnoki csoport számára a társadalmi kapcsolatépítés egyik lényeges eleme.¹²

A kutatók szerint azonban az 1870-es években jelentős változás ment végbe a vadászat jellegében. A pontos, modern lőfegyverek lassan háttérbe szorították a hagyományos indiai módszereket, fokozatosan csökkentve az interakciót a helyiek és az európaiak között, amelyet csak súlyosbított, hogy a britek „beléptek” a fellengzősség és a túlzott pompa korszakába. A vadászat sokkal szabályozottabbá

⁸ MacKenzie: *The Empire of Nature*, 168–169.

⁹ Burton, Lieut. Col. R. W.: *A History of Shikar in India*. *Journal of the Bombay Natural History Society*, Vol. 50. (1952) No. 2. 846.

¹⁰ Sramek, Joseph: „Face Him like a Briton”: Tiger Hunting, Imperialism, and British Masculinity in Colonial India, 1800–1875. *Victorian Studies*, Vol. 48. (2006) No. 4. 660–661.

¹¹ Uo. 664–665.

¹² MacKenzie: *The Empire of Nature*, 168.

is vált köszönhetően az 1878-as erdőtörvénynek¹³, mégis egyre inkább megtestesítette a brit férfiasság eszményét.¹⁴

A birodalmi identitás szempontjából a vadászatnak hasonló jelentősége volt. A kutatók fontos szerepet tulajdonítanak neki a birodalmi és a férfias identitás megteremtésében. Joseph Sramek szerint ez ugyanis a félelemmel való szembenézést is jelképezheti, a tigris elejtése szimbolizálhatja a maszkulinitást, az indiaiak feletti uralomra való alkalmasságot, az alattvalók és a környezet feletti hatalomra való képességet.¹⁵

A 19. századi brit indiai vadászatot többféle módon lehet csoportosítani, amelyek közül elsőként a területi-faji besorolást lehet megemlíteni. India rendkívül különböző tájait eltérő növényzet és állatvilág népesítette be. A művelt síkságokon az antilopok, szarvasok, vaddisznók és a madarak voltak a prédefajok. Az erdős területeken bölények (gaur), bivalyok, szarvas- és ragadozófajok éltek. A *Terai*¹⁶ területén a flóra miatt szinte kizárólag elefántháton volt lehetséges a préda cserkészése.

A vadászat módszereit tekintve szintén többféle csoport állítható fel, például a lőfegyverek különböző fajtáival való üldözés, a szúró- és vágófegyverek (pl. kések, lándzsák) vagy a segédállatok (pl. kopók, gepárdok) használata. A közlekedés módja szerint is csoportosíthatók a vadászatok attól függően, hogy gyalog, ló- vagy elefántháton üldözték a vadat, esetleg alkalmaztak-e hajtókat. Továbbá megkülönböztethetjük a rekreációs célú, a terményt vagy a lakosságot védő, és a préda felhasználását, a megélhetést szolgáló vadászatosokat.

MacKenzie a vadászat fejlődését különböző időszakokra osztotta. Az első szakaszban a 19. század elejéig a britek megfigyelői vagy résztvevői az indiaiak vadászatainak. Az ezt követő érában elkezdték átvenni a helyi szokásokat, de a saját gyakorlatukat is meghonosították, vagyis a két módszer egymás mellett létezett. Az 1870-es éveket követően azonban kialakult az a forma, amely már sokkal szabá-

¹³ Az 1878. évi erdőtörvény mérföldkő volt az indiai történelemben. A szabályozás nem csak a védett erdőkre vonatkozott, de keretek közé foglalta a helyiek jogait az erdőterületekkel kapcsolatban. Az erdőt három kategóriába sorolta, ezek a teljesen a kormányzat ellenőrzése alatt álló védett területek, a részben a kormányzat ellenőrzése alatt állók, valamint a falusi közösségek ellenőrzése alatt álló erdők voltak. A kormányzat védelme alatt álló jelentős méretű területeken kialakult egy szisztematikus kitermelési forma, amelynek célja, hogy állami felügyelet mellett biztosítsák a birodalom jövőbeli szükségleteit. Lásd: Saravanan, Velayutham: *Environmental History of Modern India: Land, Population, Technology and Development*. New Delhi, 2022. 104–105.

¹⁴ Sramek: „Face Him like a Briton”, 663–664.

¹⁵ Uo. 662–663.

¹⁶ A Terai vagy Tarai egy síkság a mai Észak-India és Dél-Nepál területén, amelyet a magas fű, a bozótos szavanna jellemez. Rendkívül gazdag élővilága India egyik leghíresebb vadászterületévé tette a 19. században.

lyozottabb, extravagánsabb, nagyobb pompát igényel. Ez jelzi a britek és a helyiek között egyre növekvő társadalmi szakadékot.¹⁷ Albert Eduárd utazása éppen e változások alatt történt, így megjelent benne mindkét korszak számos tulajdonsága.

ALBERT EDUÁRD INDIÁBAN

A 19. század második felében a Hindusztáni-félszigeten a bizalmatlanság áthattotta a mindennapokat, aminek egyik oka az 1857–1858-as szipojlázadás megismétlődésétől való félelem volt. Ez nagyban meghatározta a britek és a helyiek kapcsolatát. Ebben a gyanakvó légkörben az angolok egyik legfontosabb feladata az lett, hogy megszerezzék és megtartsák a fejedelmek hűségét, aminek számos cselekedettel igyekeztek eleget tenni.

1861-ben az *Order of the Star of India* lovagi érdemrend alapításának egyik célja is a megbízható kapcsolat kiépítése, illetve fenntartása volt. Ez a fejedelmek, törzsfők és hivatalnokok tiszteletére létrehozott kitüntetés a helyiek integrációjának egyik fontos eszközévé vált a század második felében.¹⁸ Ám számos esemény a negatív hangulatot, a britekkel szembeni tartózkodást táplálta. Ilyen volt a Baroda-incidens¹⁹, illetve az 1860–1870-es években kitört éhínségek és járványok.²⁰ Az 1858-as reformok értelmében felszámolták a Kelet-indiai Társaságot, a kormányzás a Koronára szállt: „(...) India kormányzása, amely mindaddig Őfelsége bizodalmaival a Kelet-indiai Társaság kezében volt, Őfelségének adassék át, és hogy Indiát ettől kezdve Őfelsége által és az Ő nevében kormányozzák (...).”²¹ Ezt a változást azonban az uralkodói címben nem jelezték. Viktória királynő továbbra is az „Őfelsége Viktória, Isten kegyelméből Nagy-Britannia és Írország Egyesült Királyságának királynője, A Hit Védelmezője” titulust viselte. Albert Eduárd herceg, a trónörökös 1875-ös útja éppen e változáshoz köthető. A kutatók szerint ugyanis az út egyik célja az új uralkodói cím elfogadtatása volt az indiai fejedelmekkel és előkelőségekkel.

¹⁷ MacKenzie: *The Empire of Nature*, 169–170.

¹⁸ Markovits, Claude: *A History of Modern India, 1480–1950*. London, 2004. 348.

¹⁹ 1874-ben a barodai fejedelem megpróbálta megmérgezni Robert Phayre angol kirendeltet, mivel nem értett egyet annak politikájával és a brit kormányzat felsőbb köreihez hiába fordult sérelmeivel. A britek beavatkozásának következtében az ügyben bírósági tárgyalás döntött, amelynek ítélete szerint Malhar Rao fejedelmet megfosztották trónjától és új uralkodót neveztek ki. Az eset nem sokkal előzte meg a hercegi utat.

²⁰ A különböző gazdasági és természeti okok következtében az éhínségek szinte állandó jellemzői lettek a szubkontinens életének. Ilyen volt az 1865-ben Orisszában, az 1869-ben Rádzsputánában, az 1874-ben Bihárban kitört éhínség.

²¹ *The Royal Title Act 1876*. Idézi: Mukherji, Panchanandas (Ed.): *Indian Constitutional Documents 1773–1915*. Calcutta, 1915. 362.

A trónörökös művelt, jó humorú és nyílt fiatalember volt, aki széleskörű, alapos oktatásban részesült, jellemében azonban mindig is jelen volt a szórakozásra való hajlam, amely komoly aggodalmat keltett a közvéleményben. Erre a korabeli sajtó is utalt: „A herceg örömet keres, unatkozik a megszokott tevékenységeivel, és a kárunkra Indiába menne, hogy ott találjon új izgalmat.”²² Illetve: „India lakossága nem sérül majd a herceg miatt, csak mert ő (t. i. Albert Eduárd – a szerző) élvezzi az utazást, de ő sem fog kevesebbet tanulni csak azért, mert az ismeretszerzési motivációja nem a tanulás, hanem a szórakozás.”²³ Utazásai (pl. Kanada, Amerikai Egyesült Államok, Közel-Kelet) és a nyilvános rendezvények révén azonban megtanulta, hogy milyen fontosak a protokolláris események az uralkodó, valamint az alattvalók kapcsolatának kialakításában. Az így keletkező népszerűséggel ugyanis segítheti önmagát, a Brit Birodalmat és a kormányt is a céljaik elérésében. Sokak szerint a walesi herceg tisztán politikai és kapcsolatépítési feladatokat látott el, valamint az utazásával – a bálokkal, fogadásokkal, diplomáciai találkozókkal és a vadászatokkal – próbálták javítani a szubkontinens és az anyaország közti viszonyt.

Hasonlóan vélekedett a *The Times* egyik cikke is, amely a fenti véleményhez hasonlóan kijelentette, hogy utazása során Albert Eduárd lesz a hatalom fő képviselője Indiában: „A herceg nem kezdeményez új politikát, de ő lesz az angol hatalom központja és képviselője minden indiai fejedelem számára. (...) Először is, ne feledkezzünk meg arról, hogy a walesi hercegnek elsőnek kell lennie az oly sok helyi fejedelem között. (...) Nem visz magával ötleteket, nem képvisel személyes háborús dicsőséget, de minden bizonnyal a királyság alapelvét képviseli majd.”²⁴ Ezzel szemben a hivatalos álláspont szerint a trónörökös semmilyen szándékos politikai szerepkört nem töltött be az útja során, mindössze egy régi vágyát teljesítette azzal, hogy meglátogatta a szubkontinent: „Nem Őfelsége képviselőjeként látogatja meg Indiát (t. i. Albert Eduárd – a szerző) – magyarázta Mr. Disraeli. Ezt a hivatalt az alkirály birtokolja, következésképpen (...) a fő kormányzó vendége lesz (...).”²⁵

Az út politikai jelentősége az időpont és az orosz expanzív külpolitika miatt is felmerült, mivel az észak-indiai fejedelmekkel is szorosabbá kellett fűzni a kapcsolatot. Ez utóbbira is lehetőséget biztosított Albert Eduárd útja, amelynek állomásai között a legfontosabb észak-indiai városok és fejedelemségek is szerepeltek. Tehát maga az utazás fontos diplomáciai lehetőségeket rejtett magában, ahogy minden egyes esemény is önmagában.

²² The Spectator, 10 July 1875.

²³ Uo.

²⁴ The Times, 20 August 1875.

²⁵ The Times, 9 July 1875.

Az 1875 októberében indult társaság érintette Párizst, Bolognát, Görögországot, Egyiptomot, Ádent, végül pedig novemberben kötött ki Bombayben, ahol a források alapján óriási tömeg várta őket. William Howard Russell beszámolója szerint táblákkal fogadták a herceget, amelyeken a következő szövegek szerepeltek: „Mondd meg a Királynőnek, hogy boldogok vagyunk – Üdvözlünk Téged, jövőendő császáruk – Üdvözlégy jövőendő atyánk és királyunk (...)”²⁶

Albert Eduárd és közel ötven főből álló kísérete a négy hónapos indiai tartózkodásuk alatt mintegy tízezer mérföldet tettek meg, politikai (pl. Kalkutta), vallási (pl. Benáresz, Amritsár) és kulturális (pl. Elefánt-sziget, Kánpur) központokat látogattak meg. Személyes találkozókra vettek részt a helyi fejedelmekkel, a brit tisztviselőkkel, valamint egyéb országok követségi képviselőivel, különböző kitüntetésekkel adták át, bálakon, vadászatokon, állatviadalokon vettek részt. A hercegi látogatás állomásai a szubkontinens minden részét felölelték. 1875 őszén néhány napos bombayi tartózkodás után déli irányba indulva meglátogatták Púne városát, majd Barodát. Itt a trónörökös és az új fejedelem részt vett elefánt-, orrszarvú- és bikaviadalokon, amelyeket Russell a római amfiteátrumokban zajló előadásokhoz hasonlított.²⁷ A következő napokban a társaság és az új fejedelem a kíséretével vadászatra indult. Albert Eduárdot lenyűgözték a gepárdok, amelyeket a helyiek hagyományosan vadászatra használtak és a britek számára kevésbé volt ismert ez a forma.²⁸ A *The Graphic* a solymászathoz hasonlította ezt a típusú időtöltést.²⁹ Baroda kiemelt fontossággal bírt a helyszínek között, mivel a britek az új fejedelemmel igyekeztek minél jobb kapcsolatot kiépíteni. Russell meg is jegyezte a könyvében, hogy éppen itt – ahol sokak szerint korábban a britek igazságtalanul érvényesítették a hatalmukat – nem érte inzultus a trónörökösöt vagy a társait.³⁰

Ezt követően Bertie és útítársai Dél-Indiába és Ceylonra utaztak, ahonnan kegyetlen elefántvadászatokról szóló hírek érkeztek Londonba. Albert Eduárd itt terítette le az egész utazás egyik legszebb trófeáját, egy óriási elefántot. A beszámolók szerint a britek és a szingalézek együtt ünnepelték a sikert: „Európaiak és szingalézek rohantak a patakhoz, újra és újra éljenezve, az egész társaság felharsant és felverték a tisztást a kiáltásaikkal (...)”³¹ Innen visszatérve a Hindusztáni-félszigetre észak felé fordultak. A főbb állomások Madrász, Kalkutta, Benáresz, Lakhnau, Delhi és Agra voltak. Albert Eduárd Kalkuttában ünnepelte a

²⁶ Russell: *The Prince of Wales' Tour*, 148.

²⁷ Uo. 194–200.

²⁸ Uo. 201–204.

²⁹ *The Graphic*, 27 November 1875.

³⁰ Russell: *The Prince of Wales' Tour*, 208.

³¹ Uo. 282–284.

karácsonyt, itt adta át több helyi előkelőnek az *Order of the Star of India* rend kitüntetését, ő pedig átvehette a kalkuttai egyetem tiszteletbeli jogi doktora címet.

1876 januárjában a társaság innen indulva kezdte meg az út további, északi városokat érintő részét. Meglátogatták Benáreszt, majd Lakhnaut és Kánput, ahol a szipojfelkelés emlékhelyeit tekintették meg, helyi veteránokkal találkoztak és sor került a briteket támogató indiai katonák tiszteletére épülő emlékmű alapkövének letételére. Innen tovább következett Lahor, Gválíjar, illetve Agra és Dzsaiapur. Itt újfent a vadászat került előtérbe. M. E. Corbet beszámolt róla, hogy amíg a kíséret tagjai lándzsával próbáltak meg vaddisznót elejteni, addig maga a herceg inkább a tigriseket vette célba.³² Egy helyi módszer – ami szerint vadászházakhoz terelték a prédaállatot – és hajtók segítségével Albert Eduárd elejthette az első tigrisét a szubkontinensen, egy megtermett nőtényt, amely diadalt egy fotó készítésével örökített meg.³³ A *The Illustrated London News* szerint az ezt követő ünnepségen számos helyi vadász, úgynevezett *shikaree*³⁴ vett részt.³⁵ A lap egy későbbi számában arról is beszámolt, hogy Dzsaiapur maharadszája is részt vett a diadalmas ünnepségen a saját társaságában ugyan, de közel az európai látogatókhoz, hogy gratulálni tudjon a herceg sikereihez.³⁶ A dzsaiपुरi vadászat után Bertie és a kísérete a Terai felé indultak, ahol egy hosszabb vadászexpedíciót terveztek. A Kumaon régióban a vadászat két tigris, két tigriskölyök, három medve, két medveboc, egy leopárd és számos egyéb más állat elejtésével kezdődött, majd a nepáli táborból érkező 1876. február 21-i keltezésű távirat újabb hét tigris lelövéséről írt.³⁷ Ezt a beszámolót támasztja alá a *The Graphic* is az 1876. február 26-i számában. A lap azonban kiemelte, hogy az ezt követő vacsorán a nepáli uralkodó beszédében köszöntötte a királynőt és kifejezte háláját a herceg felé a látogatásért.³⁸ Végül néhány hetes észak-indiai tartózkodás után Bertie és társai visszatértek Bombaybe, ahonnan 1876. március 11-én indultak vissza Londonba ugyancsak a Serapis fedélzetén.

ÖSSZEZÉS

Összegzésként elmondható, hogy a sajtó és a később megjelent kötetek rendkívül jól dokumentálták Albert Eduárd indiai utazását, különös tekintettel a vadászta-

³² Corbet, M. E.: *A Pleasure Trip to India, during the Visit of H.R.H. the Prince of Wales: Afterwards to Ceylon.* London, 1880. 125.

³³ Russell: *The Prince of Wales' Tour*, 457–458.

³⁴ A *shikaree* vagy *shikari* olyan indiai vadász, aki nyomkövetőként, vezetőként vagy hajtóként segítette a vadászatokon a helyi és brit előkelőket.

³⁵ *The Illustrated London News*, 12 February 1876.

³⁶ *The Illustrated London News*, 4 March 1876.

³⁷ *The Illustrated London News*, 26 February 1876.

³⁸ *The Graphic*, 26 February 1876.

tokra. Azonban az is érzékelhető, hogy a források a szubkontinens értékeire koncentráltak, annak problémái nem kerültek előtérbe.

A felhasznált sajtótermékek alig voltak politikaorientáltak ebben a kérdésben. Ugyan folyamatosan beszámoltak a parlamenti vitákról és az utazás terveiről, mégis nagyobb hangsúlyt fektettek India természeti és kulturális értékeinek ismertetésére, a trónörökös találkozóira a helyi fejedelmekkel, így az élménybeszámolók ellensúlyozták India negatív helyzetét. Az újságcikkek, útinaplók, könyvek igyekeztek pozitív képet sugallni Indiáról az angol olvasóközönség felé, kiemelve annak értékeit, természeti gazdagságát, különlegességét, mindazokat a tulajdonságokat, amelyek révén India a brit korona ékköve lehetett. H. Hazel Hahn egyik tanulmányában kiemelte, hogy az út hatására megjelenő könyvek és újságcikkek egy reális, mégis különleges és egzotikus India-képet sugároztak az olvasók felé.³⁹

Az utazás eredményeinek megítélése azonban egyöntetű mindkét típusú forrásban. Mind az útleíró kötetek, mind a sajtó igen sikeres utazásnak nevezte Bertie látogatását. Egyrészt hasznosnak tartották a walesi herceg szempontjából, hiszen így a trónörökös megismerhette leendő birodalmának egy kulcsfontosságú gyarmatát; másrészt a Birodalom szempontjából is, hiszen a herceg számos helyi fejedelemmel lépett személyesen kapcsolatba, ami nagy valószínűséggel hosszú időre javította a brit uralkodó és a helyiek viszonyát. Az út során lezajlott számos vadászatot egyfajta kulturális hídként is értelmezhetjük az indiai arisztokrácia felé.⁴⁰ A róluk szóló beszámolók mind a kötetek, mind az újságok esetében részletesek, jól mutatják be a helyi módszereket, azok alkalmazását az angolok körében, szerepüket a fejedelmekkel folytatott kapcsolatépítésben.

Bár a brit társadalom jelentős része a második világháborúig fenntartotta a vadászat hagyományát Indiában, MacKenzie szerint ennek jelentősége fokozatosan csökkent a birodalmi hatalom hanyatlásával. Korabeli források szerint a fiatal tisztviselők egyre kevésbé üzték ezt a sportot. Ennek egyik oka a vadászat, mint sport jelenségének változása volt, mivel az emberek felismerték, hogy egyes fajok veszélyben vannak, kihalás fenyegeti őket. Másik oka, hogy a gyarmati hatalom átalakulása és a polgári mozgalmak okozta zavargások is megnehezítették, hogy a tisztviselők hódolhassanak e szenvedélyüknek.⁴¹

³⁹ Hahn, H. Hazel: „Indian Princes, Dancing Girls and Tigers: The Prince of Wales’s Tour of India and Ceylon, 1875–1876”. *Postcolonial Studies*, Vol. 12. (2009) No. 2. 181–189.

⁴⁰ MacKenzie: *The Empire of Nature*, 169.

⁴¹ Uo. 195–196.

SZABÓ-ZSOLDOS GÁBOR

**„CSODÁS BUR HARCZOSOK” ÉS „ÉLJEN A JAPÁN!”
A BÚR HÁBORÚ ÉS AZ OROSZ–JAPÁN HÁBORÚ
A KORTÁRS MAGYAR KÖZVÉLEMÉNYBEN:
MÍTOSZOK ÉS NEMZETKARAKTEROLÓGIA**

A 19. század utolsó és a 20. század első éveinek háborúit elemzések előszeretettel aposztrofálják a világ első modern fegyveres konfliktusaiként. Nem kizárólag a haditechnikai fejlesztések, vagy a harcászati reformok következtében kaphatják meg ezek az összecsapások a „modern” bélyeget. A háború és a média, valamint a háború és a közvélemény dimenzióiban is jelentős változások mentek végbe a századfordulón. A frontokon vagy azok környékén a haditudósítók természetesen nem a búr háborúban jelentek meg először, és a fotográfia sem az orosz–japán háborút tette először vizuálisan átélhetőbbé a világ hírfogyasztóinak. A fegyveres összecsapásokat bemutató filmek viszont először pontosan ezeknek a 19. század végi, 20. század eleji konfliktusoknak a kapcsán készültek el. A semleges országok közvéleményének megnyerését pedig a búr propaganda tűzte ki célul, amely a médiát egy új hadszíntérré formálta. A búr köztársaságok (a Dél-afrikai Köztársaság, más néven Transvaal és Oranje Szabad Állam), de leginkább a transvaali kormány, és az alkalmazásában álló Dr. Willem Leyds szerteágazó módon törekedett a médiaháború megnyerésére. Kapcsolatban álltak a különböző európai országokban működő búrbarát körökkel, a frontokat megjáró búrokat adománygyűjtő körutakon turnéztatták a kontinens nagyvárosaiban, és természetesen jelentős hangsúlyt fektettek a sajtóra. Nem eredménytelenül, ugyanis az európai országok túlnyomó többségében a közvélemény a búrokkal szimpatizált. Ez alól a magyar sem kivétel. A hazai lapokban a búr háborúval foglalkozó cikkek, kommentárok döntő többsége a köztársaságok ügyét támogatta. Ezek közt természetesen szép számban találunk a külföldi sajtóból átvett írásokat, de a magyar búrbarát sajtó és közvélemény nem csak a búr propaganda üzeneteit ismételte, hanem ezeket kiegészítette saját elemekkel. Jelen tanulmány középpontjában a két, a Kárpát-medencétől távol dúló háború hazai fogadtatása közti hasonlóságok és különbségek állnak.¹ Érdeemes megvizsgálni azt a kérdést, hogy a magyarság

¹ Nem képezik tárgyát a tanulmánynak, de a két háború közt lehet apró kapcsolódási pontokat találni. Ilyen például II. Miklós cár, aki magánlevelezésében adott hangot a búrok ügye iránti szimpátiájának, amíg felesége, Alekszandra Fjodorovna, Viktória királynő unokája viszont a briteket támogatta. A cár személye az 1899-es hágai békekonferencia miatt is érdekes ebben

aktív részvétele nélkül lezajlott háborúk hazai interpretációit tekintve kimutatható-e bármilyen tendencia.² Továbbá azt is, hogy milyen hatást gyakorolnak ezek a konfliktusok a magyar közvéleményre és ezeket a háborúkat milyen módon próbálják meg „hasznosítani”, kiaknázni a magyar politikai és közéleti színtér különböző szereplőit.³

NEMZETKARAKTEROLÓGIA, MÍTOSZOK ÉS HÉROSZOK

A búr háborúval és az orosz–japán háborúval foglalkozó magyar cikkek, kommentárok, vagy könyvek egyik izgalmas aspektusa a szembenálló felek nemzetkarakterének meghatározása. Ezek az írások a kollektív jellemvonások lencséjén keresztül elemezték a hadieseményeket, vagy bizonyos fejleményeket, okozatokat ezekre vezettek vissza. Természetesen nem meglepő, hogy ez a korszakban népszerű jelenség a háború kontextusában megjelenik. Az összeütközések értelmezésének szempontjából viszont érdekes, hogy milyen jegyeket, jellemzőket ragasztott a magyar közvélemény a britekhez, a búrokhoz, az oroszokhoz és a japánokhoz.

a kontextusban, mivel egyes európai békepárti körök II. Miklóstól, a „béke apostolától” remélték a konfliktus elsimítását. A cár a búrbarát propagandában is feltűnt. Arcképével és címerével ellátott képeslapok jelentek meg Franciaországban, amelyeken II. Miklós a búrok védelmezőjének van beállítva. Mindezek mellett oroszokat is találunk a búrok mellett harcoló külföldi önkéntesek közt.

² A vizsgálat elsődleges forrásbázisát a két háború kapcsán a kortárs hazai sajtóban megjelent írások, illetve a magyar törvényhozás képviselőinek felszólalásai képezték. Mindezek mellett érdemes kiemelni a búr háborúval és az orosz–japán háborúval foglalkozó, magyar szerzők tollából megjelent könyveket.

³ A búr háború és az orosz–japán háború magyar sajtóvisszhangjával kapcsolatban is jelentek meg már tanulmány szintű feldolgozások. Az előbbi vonatkozásában Tefner Zoltán kutatását fontos kiemelni, aki leginkább a dél-afrikai események tömegtájékoztatásban való megjelenését és az Osztrák-Magyar Monarchia etnikai sokszínűsége közti viszonyt elemezte. Lásd: Tefner Zoltán: *Külpolitika, népcsoport, tömegtájékoztatás: Az osztrák-magyar liberális sajtó és a második búr háború. Valóság*, 45. évf. (2002) 6. szám. 33–60. Tamás Ágnes, a különböző 19. és 20. századi fegyveres konfliktusok itthoni karikatúrisztikus interpretációit elemző tanulmányában a magyar élclapok búr háborús karikatúráit vizsgálta. Lásd: Tamás Ágnes: „Még egy ily győzelmes háború, és elvesztem!” *Magyar Könyvszemle*, 138. évf. (2022) 1. szám. 63–85. Doma Petrának az orosz–japán háború hazai értelmezéseivel foglalkozó tanulmánya szinte kizárólag a Vasárnapi Ujság cikkeire fókuszál. Lásd: Doma Petra: *A japán–orosz háború a magyar köztudatban*. In: Takó Ferenc (Szerk.): *Közel, s távol: Az Eötvös Collegium Orientalisztika Műhely éves konferenciájának előadásából, 2009–2010*. Budapest, 2011. 143–153. Szerdahelyi István elsősorban a Pesti Naplóban és a Magyarország hasábjain megjelent írásokra támaszkodott. Lásd: Szerdahelyi István: *Az orosz–japán háború és a magyar politikai közvélemény*. In: Farkas Ildikó – Szerdahelyi István – Umemura Yüko – Wintermantel Péter (Szerk.): *Tanulmányok a magyar–japán kapcsolatok történetéből*. Budapest, 2009. 44–62. A jelen tanulmányban feldolgozott források, és vizsgált szempontok nem képezték tárgyát az említett publikációknak.

A hazai sajtóban a dél-afrikai harcokkal foglalkozó cikkek többsége a búrokkal szimpatizáló írás volt.⁴ Ebből nem következik automatikusan az, hogy a briteknek ne tulajdoníthatna ez a véleménycsoport bizonyos eredményeket. Viszont ebben az esetben más a helyzet. A búrokat támogató magyar szövegekben csak elvétve találkozhatunk a britekkel pozitív kontextusban, ráadásul ezekben az írásokban csak egyes szereplőket, vagy alakulatokat emelnek ki a szerzők (mint a szabályt erősítő kivételeket). A britekről alkotott kép egyik fontos, a háború szempontjából talán legfontosabb eleme a kapzsiság, a harácsolás. A kereskedelem mint történelmi léptékben nézve űzött fő tevékenység, a britek (a forrásokban természetesen angolok) nemzetkarakterét alapjában meghatározó attribútum negatív környezetben jelenik meg. Ez a „kalmárszellem” áthatja a társadalom széles rétegeit, de leginkább természetesen a politikai és gazdasági elitet. A búrbarát narratíva – ebben is tökéletesen egyezve a búr propaganda által közvetített nézettel – szerint a harácsoló jellemből fakadó aranyéhség áll a búr köztársaságok ellen viselt háború mögött. A „kapzsi angolok”, akikre „varázserővel hat az arany”⁵, a „kapzsi angol kormány”⁶ vezetésével azért harcolnak Dél-Afrikában, hogy a transvaali aranymezőkre rátehessék a tenyerüket: „(...) most nyilatkozik meg a maga igazi valójában az angol kalmárszellem és tűnik ki a háború igazi célja: az aranybányák.”⁷ A búrokat támogató magyar cikkeket olvasva találkozhatunk azzal a megközelítéssel is, amely alapján a brit elitnek gazdasági/pénzügyi érdekében állt a háború. Például a brit gyarmatügyi miniszter, Joseph Chamberlain (egyike a búrbarátok által leggyűlöltebb, a konfliktusért leginkább hibáztatott és leggyakrabban kikarikírozott brit vezetőknek) azt várhatta, hogy „(...) az ő kiviteli és katonaszállítási (...)”⁸ cégének részvényei értékesebbé válnak a harcok következtében. A brit vagy birodalmi katonák helyzetével, illetve motivációjával kapcsolatban megoszlottak a nézetek a búrbarát táboron belül. Az egyik álláspont szerint a kormány által megtévesztettként, félrevezetettként, sőt az előbb említett okokból a gazdagságát tovább növelni akaró elit áldozataiként kell tekinteni rájuk.⁹ A másik vélemény alapján a Dél-Afrikában harcoló brit

⁴ Ez alól természetesen kivételt képeznek a brit sajtóból átvett tudósítások. A búrbarát főlényt a brit párti Duka Tivadar próbálta cikkeivel és könyvével ellensúlyozni. Lásd: Duka Tivadar: Levelek a boer–angol háborúról. Budapest, 1901.

⁵ Bulyovszky Károly: Boer–Angol tűzben. Budapest, 1901. 16.

⁶ Afrika. Magyar Ujság, 1899. augusztus 11. 1.

⁷ A dél-afrikai háború. Magyarország, 1901. január 13. 5.

⁸ Uj gyémántmezők. Vásárhelyi Híradó, 1902. április 13. 1.

⁹ Szigethy Lajos: Búr földön. Sopron, 1901. 57.

haderő, tulajdonképpen zsoldosokból¹⁰ áll, „fegyveres kincskereső-had”¹¹, amely zaklatja a civileket, és barbár horda módjára kifosztja a búrok farmjait, városait.¹²

A búrok vonatkozásában is megfigyelhetjük azt, ahogy a közvélemény megácsolta a nemzetkarakter, a politika, az elit és a háború közti kapcsolatot. A kontraszt az ellenséggel nem is lehetne élesebb. A „kalmárszellem”, a harácsolás által hajtott britekkel szemben áll egy „pásztornép”¹³, földművesek közössége. Ráadásul a búroknál az egyik leggyakrabban kiemelt tipikus vonás, az erős vallásosság, a „soha nem csüggedő puritán”¹⁴ kálvinizmus. Amíg a kapzsiság bűnébe eső briteket a zsákmány iránti vágy hajtja, addig a búrok, krízis esetén „(...) nem panaszkodnak, nem sírnak, hanem – imádkoznak (...)”¹⁵, és az ütközetek előtt zsoltárokat énekelnek. Az aranyzomjival, a gazdagsággal szembeállítva, a búroknál erényként jelenik meg az egyszerűség, és a „szegénység ezer bajaival”¹⁶ való küzdelem, amelyből fakad egyfajta becsületesség.¹⁷ Ezek, a pozitívumként értékelt vonások kiegészülve még a szabadságszeretettel, az átlagembertől a politikai vezetésig bezárólag jellemzik a búrokat. A búrbarát nézőpontból ez a háború nem más, mint egy harácsoló birodalom, és egy kicsi, szabadság- és hazaszerető, vallásos, szegény, földműves nemzet küzdelme, amely „(...) elejétől végéig az aranyzomj hadakozását mutatja a becsületes munka ellen.”¹⁸

Az orosz–japán háború kapcsán nagyon hasonló értelmezésekkel találkozhatunk. Első körben érdemes kiemelni azt, hogy a Távols-Keleten zajló hadiesemények hazai olvasatait nehéz elválasztani az 1849-es orosz intervenció emlékeitől. Az ötven évvel korábbi, a szabadságharc sorsát megpecsételő katonai akció jelentős szerepet játszott abban, hogy a hazai közvélemény és annak különösen a függetlenségpárti része a japánokkal szimpatizált.

Mindezek mellett van különbség a két háború magyar sajtóvisszhangja között. A britek esetében csak egyes alakulatok vagy katonák kaptak pozitív értékelést. Ezzel szemben az oroszokat nemzeti szinten érte elismerés bizonyos kollektív-nak tulajdonított jellemzőik miatt. Ilyen például a szívósság, a bátorság, vagy a

¹⁰ Bulyovszky: Boer–Angol, 44.; Simon Vilmos: Élményeim az angol–búr háborúban. Budapest, 1903. 32.; Koboz (Kozma Andor): A hétről. Pesti Hírlap, 1900. február 4. 1.; Krügerné. Budapesti Napló, 1900. február 24. 11.; L. M.: Koodoosranddrift. Magyarország, 1900. február 27. 1.; A piroskéményes hajó. Budapest Napló, 1900. március 24. 7.

¹¹ Az utolsó út. Budapesti Napló, 1900. szeptember 18. 1.

¹² Bulyovszky: Boer–Angol, 145–146.; Szigethy: Búr, 22.; 125–126.

¹³ Bulyovszky: Boer–Angol, 16.

¹⁴ Szemere Miklós, Képviselőházi Napló 1901. VI. köt., 1902. április 29. 182.

¹⁵ Szigethy: Búr, 22.

¹⁶ Bulyovszky: Boer–Angol, 16.

¹⁷ Simon: Élményeim, 11.

¹⁸ Az utolsó út. Budapesti Napló, 1900. szeptember 18. 1.

kitartás. A hősiességet, még az egyébként japánokkal szimpatizáló magyar sajtó sem vitatja el az oroszoktól. A Port Arthur ostromáról szóló cikkek, írások¹⁹ jó példával szolgálnak erre a jelenségre: „A japán hősök mindegyike büszke lehet rá, hogy kezet foghat Port-Arthur oroszlánjaival.”²⁰ A háborút katonai szempontból elemző Olysoi Gabányi János honvéd százados könyve, amely egyébként sok szempontból kritikus az orosz haderővel szemben, úgy véli, hogy bátorságban a cári sereg a japánok méltó ellenfele volt.²¹ Ezzel viszont ki is merültek azok a tényezők, amelyeket a magyar sajtó pozitívként illesztett az oroszokról kialakított narratívájába. A szemben álló felek közti különbség ebben az esetben is rendkívül éles. Az átlag orosz katona értelmi²² képességeit tekintve – az elemzett források szerint – nem vette fel a versenyt a japánokkal vagy más országok fegyvereseivel. Kossuth Ferenc a Képviselőházban még ennél is továbbment, és az orosz népről azt állította, hogy a „(...) műveltségi fokát tekintve, valószínűleg (...)” nem tudja értelmezni a cári vezetés céljait, a háborúhoz kapcsolódó érdekeit.²³ Ráadásul ennek a narratívának része az, hogy a japán az katonanemzet, amely nagy hagyományokkal rendelkezik a hadviselés terén, és nagy hangsúlyt fektet a katonai oktatásra. Mindezek mellett, presztízs a fegyveres szolgálat, a társadalom pedig tiszteli és megbecsüli a katonákat.²⁴ A japánokra jellemző tipikus vonásként könyvelte el a magyar közvélemény a hazaszeretetet, amelyben szintén felülmúlták ellenfeleiket. A szigetország haderejének háborús sikereit is jelentős részben erre a patriotizmusra, és az abból fakadó hősiességre, bátorságra vezették vissza: „(...) minden egyes katona a japán nemzeti nagyság és szabadság vágyát viszi magával.”²⁵ A front túloldalán viszont már más a helyzet. Az oroszok és haderejük kapcsán gyakran felmerülő elem a szolgaság, a rabság, a megvezettség. A japán katonával szemben az orosz azért küzd, mert a „(...) cárizmus fantómja küldte sötét szolgaságból dicstelen halálba.”²⁶ A cári vezetést anyagi szempontok vezérlik, nem patrióta gondolatok, az átlag orosz nem lelkesedik a

¹⁹ Olysoi Gabányi János: Az orosz–japán háború 1904–05. Kassa, 1909. 267.

²⁰ A japán–orosz háboru. Hazánk, 1905. január 3. 4.

²¹ Olysoi Gabányi: Az orosz–japán, 36.

²² Olysoi Gabányi úgy vélte, hogy az orosz közkatonák a lakosság elszegényedése miatt fizikumukat tekintve is gyengébbek voltak japán ellenfeleiknél.

²³ Kossuth Ferenc, Képviselőházi Napló 1901. XXIX. köt., 1904. november 3. 381.

²⁴ Olysoi Gabányi abszolút pozitív példaként hozza fel a japán fiatalok „nemzeti szellemben” való neveltetését és „égő” hazaszeretetét, mint a hadseregbe belépést megelőző fontos körülményeket. Ezzel szemben felröj a orosz „haladó” értelmiségnek a „kozopolita” nevelést, és azt, hogy nemzetük fiataljaiba „(...) a háború iránti ellenszenvet s a hadi erények gyűlöletét igyekeznek beoltani.” Olysoi Gabányi: Az orosz–japán, 15.

²⁵ Rátkay László, Képviselőházi Napló 1901. XXIV. 1904. május 21. 101.

²⁶ Tihanyi László: Bosszu – Világosért! Sopron, 1905. június 1. 5.

háborúért, mert nem érti annak okait. A keleti despota képében feltűnő II. Miklós cár²⁷, önös érdekeitől vezérelve küldi mézárszékre saját népének fiait, úgy, ahogyan a brit kormány tette a búr háború kapcsán. Van azonban egy jelentős különbség a két eset között. Amíg a kapzsiságot, a harácsolást a búrbarát sajtó a brit katona és az elit közös jellemvonásaként írta le, addig a japánokkal szimpatizáló²⁸ magyar közvélemény az oroszok kapcsán disztिंगvált. A „hatalmas «atyuska» pusztaságára»²⁹ gyakorlatilag rabként a frontra hajtott közkatonák a háború, de még inkább a cárizmus ártatlan áldozatai.

A nemzetkarakter a háború jogosságának kontextusában is megjelent. A despota II. Miklós által szolgásgásban tartott oroszok és a civilizációt képviselő japánok háborújában Kossuth Ferenc a harcok megindulását a polgárosodásból vezeti le. Álláspontja szerint a Kína ellen viselt háborút követően a hatalmak nem engedték meg, hogy Japán elérje céljait. Az „égbekiáltó igazságtalanság”, mint ami a szigetországot az 1893–1894-es háború után érte, egy „polgárosodott nemzetben” felháborodáshoz vezet. A „nemzet zöme”, a „nép” osztozott ebben az érzésben, átlátta a harc okait, szemben a despotikus módon irányított és a frontra hurcolt, szolgasorban tartott oroszokkal.³⁰

A magyar sajtó által a japánokhoz rendelt általános tulajdonságok közül még fontos kiemelni a tanulékonytságot. A japánok készek tanulni az európaiaktól, akiket bizonyos területeken meg is előztek és ezt támogatóan, örömmel konstataálta a hazai közvélemény egy része. Ez a pozitív kép a szigetország lakóiról (benne a tanulékonytság, vagy a példamutatás elemeivel) már 1904 előtt is megjelent a közvéleményben. Szemere Miklós a Képviselőházban hívta fel arra a figyelmet, hogy a boxerlázadás leverése során megszállt Pekingben a japánok voltak a „legfegyelmesebbek, leghumánusabbak”, és a kínaiak tőlük „tanulták” a legtöbbet.³¹ Az 1904-es és 1905-ös távol-keleti hadieseményeket kommentálók közül volt, aki ebben odáig elment, hogy megállapítsa, a háborúban Japán az „európai civilizáció hőse.”³² Ezekben az értékelésekben nem nehéz felfedezni a kolonializmus hatását. Az említett szövegekben megjelenik az a motívum, hogy ezek a

²⁷ II. Miklósnak a hágai békekonferenciával kapcsolatos aspirációi az orosz–japán háború vonatkozásában is felmerültek, de itt természetesen már teljesen más kontextusban, mint amit a búr háborús képeslapoknál láthattunk. A pár évvel korábban még a béke apostolaként feltűnő, majd a Távol-Keleten hadat viselő uralkodó könnyen karikizálhatóvá vált, mint háborúzó, „verekedő békecár”.

²⁸ Vagy inkább az oroszokkal szemben kritikus.

²⁹ Uránia. Hazánk, 1905. május 18. 7.

³⁰ Kossuth, Képviselőházi Napló, 381.

³¹ Szemere, Képviselőházi Napló, 182.

³² A sárga veszedelem. Budapesti Hirlap, 1904. március 23. 1.

teljesítmények meglepőek „a pogány japánoktól”³³ és a „sárga kis emberkék”³⁴ az európaiak fölé tudnak emelkedni.

A hadviselés írott, vagy íratlan szabályainak be nem tartását, vagy az azokba ütköző tetteket a briteknek és az oroszoknak egyaránt felrótta a hazai közvélemény. További hasonlóság, hogy szinte lényegtelenné válik annak a kérdése, hogy ki indított támadást a másik ellen. Dél-Afrikában 1899. október 11-én, a 48 órával korábban küldött ultimátumban megadott határidő lejártát követően a búr köztársaságok csapatai lépték át a britek által ellenőrzött területek határait. Az orosz–japán háború pedig a szigetország hadiflottájának Port Arthur-i rajtaütésével indult. Függetlenül attól, hogy a búrok és a japánok voltak az agresszorok, a britek és az oroszok pedig azok, akiket megtámadtak, a hazai közvélemény többsége mindkét esetben a birodalmakat hibáztatta a háborúért és nem a velük szemben álló kisnemzeteket. A Dávid és Góliát motívum mindkét esetben megjelenik. A kis, öntudatos, szabad nemzetek, nagy, erős birodalmak elleni küzdelmét látta a magyar sajtó egy része ezekben a háborúkban, amelyekben a nemzeti eszme száll síkra Dél-Afrikában a kapzsi, pénzsóvár imperializmussal, a Távols-Keleten pedig a despotizmussal és a birodalmi elnyomással.

Ezeknek a háborúknak a mítoszok mellett lettek hőszei is. A búr köztársaságok, valamint a brit és birodalmi haderő legjelentősebb tisztjeinek neveit világszerte megismerték a hírfogyasztók. A hazai közvélemény bizonyos esetekben „eposzi jelzőket” ragasztott a búr parancsnokok neveihez: „(...) elfogott Cronje, a hősiesen küzdő Botha (...) a zseniális De-Wett.”³⁵ A britek is kaptak címkéket, de azok már nem voltak ennyire pozitívak: „Rhodes Cecil, a hírhedt délafrikai gyémántkirály”³⁶, Kitchener „az omdurmani hiéna”³⁷, „a szudáni hiéna”³⁸ volt. A sajtó az orosz–japán háborúban is megtalálta a hőseit. Kuroki Tamemoto tábornok a „Jalu folyó melletti győzedelmes csata hőse (...)”³⁹ lett. Nagy figyelmet kapott a Port Arthurt bevevő „Nogi, a hős japán parancsnok.”⁴⁰ Fontos megemlíteni, hogy orosz ellenfeléről, Stössel tábornokról is elismerően szóltak a magyar lapok.⁴¹ A csuzimai csatában az orosz flottát tönkreverő japán erők parancsnoká-

³³ Szemere, Képviselőházi Napló, 182.

³⁴ Külföldi dolgok. Tolnai Világ-Lap, 1905. január 1. 8.

³⁵ Bur harcos felolvasása. Békésmegyei Közlöny, 1901. február 24.

³⁶ Bilkei Pap István: Külföld. Angol egyházi szemle. Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok, 1901. április 14. 235.

³⁷ Péchy Tibor: Előadás Dél-Afrikáról. Kézirat a Péchy-család archívumában.

³⁸ Béke a bur földön. Alkotmány, 1902. június 3. 1.

³⁹ A Vasárnapi Ujságot idézi Doma: A japán–orosz, 146.

⁴⁰ Nogi tábornok fia. Ellenzék, 1904. december 15. 5.

⁴¹ A japán–orosz háború, 4.

ról, Togoról, Eötvös Károly a japán császárnak küldött táviratában úgy ír, mint aki „(...) minden szabad nemzet hőse.”⁴²

PÁRHUZAMOK KERESÉSE, KAPCSOLÓDÁSI PONTOK ÉS HASZNOSÍTÁS

A hazai közvélemény mind a két háború kapcsán kereste a magyarság, és a szimpatikusnak tartott fél közti kapcsolódási pontokat. Ezen felül, a forrásokat elemezve találkozhatunk azzal a stratégiával, amely az ország részvétele nélkül zajló háborúkat, a magyar történelem, kultúra, illetve az ezekről alkotott narratíva keretrendszerében értelmezi.

Az itthoni sajtó előszeretettel számolt be azokról a kapcsolódási pontokról, amelyeken keresztül a magyarság valamilyen módon kötődött ezekhez a háborúkhöz. Ebbe a rendkívül széles körbe nemcsak a frontokat megjárt magyarok, hanem az apróságok is beletartoznak. A magyar hírfogyasztók tudomást szerezhettek többek közt arról, hogy Marseille-ben, az emigráns transvaali elnök, Kruger egyik szobáját kalotaszegi varrottással dekorálták⁴³, elolvashatták a Dél-Afrikába szállított magyar lovakról szóló híreket⁴⁴, vagy a búrbarát önkéntesek beszámolóját.⁴⁵ Ugyanez az attitűd megfigyelhető az orosz–japán háború vonatkozásában is, habár ebben az esetben a kontakt elemek száma jóval kisebb. Az országos sajtó egy részét bejárta Nogi tábornok, Dr. Ágner Lajos „főgimnáziumi” tanárnak küldött levelének a híre.⁴⁶ A gyakran rajongásba áthajló kapcsolatkeresésre, búrok, vagy japánok iránti lelkesedésre az élclapok is reflektáltak.⁴⁷ *Az Üstökös*ben megjelent *A jó Nogi* c. írásban a japán tábornok rendkívül boldog, de nem amiatt, mert az oroszok visszavonultak, és nem is azért, mert „(...) megint levelet kapott Váradról (...)”, hanem mert „a kis enivaló magyar nép” képviselőjében egy delegáció keresi fel.⁴⁸

⁴² Eötvös Károly a japán császárhoz. *Ellenzék*, 1905. június 2. 4.

⁴³ Krüger Európában. *Vasárnapi Ujság*, 1900. november 25. 785–786.

⁴⁴ Magyar lovak az angol hadseregben. *Népszava*, 1900. március 3. 2.; *A piroskéményes*, 7.; *Magyar lovak Transzvámban*. *Pécsi Napló*, 1901. március 22. 4.

⁴⁵ Bornemissza Kálmán: *Magyar levél Pretoriából*. *Budapesti Napló*, 1900. május 5. 8.; *Luzsénszky Félix: Magyarok Transvaalban*. *Magyar Salon*, 1900. március 1. 461–464.; Péchy Tibor: *Élményeim a boer táborban*. *Magyarország*, 1901. március 3. 10–11.

⁴⁶ *Az udvarias Nogi tábornok*. *Pesti Hírlap*, 1905. július 14. 8.; *Nogi tábornok arcképe*. *Budapesti Hírlap*, 1905. július 14. 9.; *Nogi tábornok egy magyar tanárhoz*. *Magyar Nemzet*, 1905. július 20. 7.; *Nogi tábornok levelező lapja egy magyar tanárhoz*. *Vasárnapi Ujság*, 1905. július 30. 494.

⁴⁷ Krüger Budapesten. *Kakas Márton*, 1900. szeptember 23. 7.

⁴⁸ *A jó Nogi*. *Az Üstökös*, 1905. augusztus 20. 9.

A kapcsolódási pontok keresésének egy másik formája volt a két háború, a hadviselő felek, illetve a magyarság múltja, kultúrája, nemzetkaraktere közötti párhuzamok felállítása. A szabadság- és hazaszeretet azok a vonások, amelyek a búrokat, illetve japánokat támogató véleményformálók szerint a magyarságot, és az említett két népet ugyanúgy jellemzik. A japánok kapcsán a szimpátia elszórva ugyan, de kiegészül a japán–magyar rokonság teóriájával.⁴⁹ A közös eredet mellett megjelenik még egy hasonlóság a két nemzet kapcsán mégpedig a párhuzam a japánok és magyarok múltja, fejlődéstörténete között. Az analógia alapját ebben az esetben az képezte, hogy a magyarság történelmében új korszakot nyitó kiegyezés gyakorlatilag egybeesett a szigetországot alapjaiban átalakító Meidzsi-kor kezdetével. A „bezzeg állam” szerepében megjelenő Japán viszont Magyarországnál jobban sáfarkodott a lehetőségeivel.⁵⁰ Japán példaként szolgálhat a magyarok számára a tanulékonyosság, a hagyománytisztelet, a hazaszeretet vagy olyan gyakorlati kérdések kapcsán is, mint a katonai nevelés, a haderő presztízsének magasra emelése. A mandzsu-tunguz kutató Baráthosi-Balogh Benedek odáig eljut, hogy bár a két nemzet karaktere között a közös származásból eredően megtalálja a hasonlóságokat – például „(...) lovagias becsületesség, a fajára és vérére való rátartó büszkeség, a nemzet és uralkodó iránti hűség és az imádásig menő hazaszeretet (...)” –, de úgy véli, hogy a magyarok nem tudtak megküzdeni a pártoskodás, valamint az idegen uralom kettős átkával, és ezért nem képesek úgy „(...) előre haladni (...) mint ti ott a messzi kelet legszélén, törzsvérünk rokonai.”⁵¹

A búr háború és az orosz–japán háború magyar értelmezéseiben kiemelt jelentősége van az 1848–1849-es hazai események emlékezetének. A szabadságharcos narratíva mindkét konfliktus kapcsán alapjaiban határozta meg azt, ahogyan a magyar véleményformálók az Afrika déli részén, vagy éppen a Távols-Keleten zajló küzdelmeket keretezték. Ráadásul van átfedés az alkalmazott szimbólumok és a regiszter közt. A függetlenségért, szabadságért, sőt a nemzet fennmaradásáért egy nagy birodalommal folytatott küzdelem jelenik meg mind a két esetben. Természetesen az eltéréseket nem nehéz felfedezni, hiszen amíg a búrok a magyarsághoz hasonlóan elbukták a túlerővel szembeni küzdelmet, addig a japánok győzelmet arattak.

A búrok és a japánok kapcsán is megjelenik ugyanaz az attitűd a hazai sajtóban és közvéleményben: a magyarságnak van mit tanulnia ezektől a nemzetektől. A birodalmakkal szemben felvállalt bátor küzdelem az egyik ilyen közös pozitív

⁴⁹ Kováts Lajos: Japán és az evangéliom. *Protestáns Szemle*, 1904. 164.; Gong-ütések. II. Attila víziója. *Az Ujság*, 1904. május 12. 8–9.; A tanítók figyelmébe. *Székelység*, 1905. január 17. 2.; Baráthosi-Balogh Benedek: *Dai Nippon. Kelet csodái*. Budapest, 1906. 6.

⁵⁰ Ugron Gábor, *Képviselőházi Napló* 1901. XXVIII. köt., 1904. augusztus 10. 375.

⁵¹ Baráthosi-Balogh: *Dai*, 418.

tulajdonság. Ez egészül ki önfeláldozással, harci szellemmel, elszántsággal és az egész nemzeti közösséget átható patriotizmussal. A katonai nevelés, a hadkiegészítés, illetve a lakosság háborúra való felkészítése szintén feltűnik ebben a kontextusban. A japánok hazafias nevelésre és a katonai ismeretek tanítására, a katonai hagyományok életben tartására nagy hangsúlyt fektető oktatási rendszerét itthon a kortárs megszólalók pozitívan értékelik. Ehhez hasonlóan megfogalmazódik az az óhaj, hogy a „(...) mi egészséges, gyors felfogású és jó idegű népünk (...)” is adhat jó katonákat, ha a búrokhoz hasonlóan a magyar, gyermekkorától kezdve céllövésben „treníroztatik”.⁵²

Érdeemes megvizsgálni azt a kérdést is, hogy milyen módon hasznosultak ezek, az ország aktív részvétele nélkül zajló háborúk a kortárs hazai politikai közéletben. Ennek kapcsán három területet szükséges kiemelni. Az első, és talán legvilágosabb, a kis nemzetek (búrok, japánok) nagy birodalmak (orosz, brit) elleni harcának felhasználása arra, hogy a függetlenségpárti közvélemény 1848–1849-es, szabadságharcos hűrokat pengessen. A Képviselőházban, az ellenzék felszólalásaiban, bekiabálásaiban („Éljen a japán!”⁵³) megnyilvánuló kis nemzetek iránti szimpátia és imperializmuskritika is jelentős részben erre az attitűdre vezethető vissza. 1904. november 3-án, amikor Kossuth Ferenc képviselőházi beszédében felmerül a „sárga veszély”, akkor Justh Gyula a következőket kiabálva vág közbe: „Ennél nagyobb a feketesárga veszedelem!”⁵⁴ A második kérdés kimondottan az orosz–japán háborúhoz köthető. Japán katonai sikereinek az üdvözlése fakadhatott ruszofóbiából, az oroszok 1849-es intervenciójának emlékéből (a japán győzelem bosszú Világosért)⁵⁵, illetve abból a megközelítésből, hogy az Orosz Birodalom távol-keleti veresége miatt „(...) évtizedekre sem lesz akcióképes (...)”⁵⁶, így egy időre az országnak nem kell majd aggódnia⁵⁷ a nagy keleti szomszéd miatt.⁵⁸ A harmadik terület a hazai haderő, amely kapcsán pozitív példaként merültek fel a búrok és a japánok egyaránt. A kérdésben megnyilvánuló véleményformálók egy része ezeknek a nemzeteknek a fegyveres alakulatait tartotta mintának, amelyet a magyar haderőfejlesztésnek követnie kell. A modern

⁵² Szemere, Képviselőházi Napló, 182.

⁵³ Képviselőházi Napló 1901. XXV. köt., 1904. május 19. 87.

⁵⁴ Justh Gyula, Képviselőházi Napló 1901. XXIX. köt., 1904. november 3. 382.

⁵⁵ Gabányi Miklós, Képviselőházi Napló 1901. XXVI. köt., 1904. július 11. 374.

⁵⁶ Gróf Benyovszky Sándor, Képviselőházi Napló 1901. XXV. köt., 1904. május 19. 87.

⁵⁷ Gabányi Miklós, Képviselőházi Napló, 376.

⁵⁸ Benyovszky érvelése szerint ezért nem szükséges stratégiai vasútfejlesztésre áldozni (pl.: Ung vármegyében).

puskákkal kiválóan célzó „csodás bur harcosok”⁵⁹, vagy a harcedzett japán tisztikar⁶⁰ és a katonák társadalmi megbecsültsége⁶¹ követendő mintaként szolgáltak.

Nem nehéz felfedezni a búr és az orosz–japán háborúk hazai „kis nemzetekkel” szimpatizáló olvasataiban a más európai országokban terjesztett búr-, illetve japánbarát narratíva jellegzetes elemeit. Az egyik ezek közül a jogos háború kérdése. A búrok és a japánok kapcsán is ez azért volt fontos eleme a semleges országokban terjesztett propagandának, mivel egyik esetben sem a birodalmak indították a háborút, hanem a kis országok. A búrokat és a japánokat is a velük szemben álló birodalom kényszerítette arra, hogy fegyvert ragadjanak.⁶² Ebbe a sorba illeszkedik az a megközelítés, hogy a morális felsőbbrendűség a búrok és a japánok oldalán volt. Az utóbbiak kapcsán a „mi háborúkat vívják” motívummal is találkozhatunk. A szigetország viszi a civilizáció zászlaját ebben a küzdelemben.⁶³ A hazai interpretációk ezeket az elemeket egészítik ki sajátos vonásokkal, mint például a dél-afrikai, vagy távol-keleti hadieseményeknek az 1848–1849-es keretrendszerben történő értelmezése. A kortárs hazai közvélemény egy meghatározó része a magyar történelem és kultúra kontextusába illesztette be ezeket a háborúkat, mindezt aktuális politikai célokra, vagy identitások megerősítésére felhasználva.

⁵⁹ Szemere Miklós, Képviselőházi Napló, 182.

⁶⁰ B. Kaas Ivor, Képviselőházi Napló, 1901. XXVIII. köt., 1904. augusztus 6. 281.

⁶¹ Illyés Bálint, Képviselőházi Napló, 1901. XXVII. köt., 1904. július 25. 249.

⁶² Suyematsu, Baron: *Russia and Japan*. Woking, 1904. 5–6.; *The Russo–Japanese War*. Fully Illustrated I–III. Tokyo, 1904. 1–2.; Reitz, Francis William: *A Century of Wrong*. London, 1899.

⁶³ *Report of an Illustrated Address on Russia and Japan Which Was Delivered by Mr. Arthur Diósy*. London, 1904. 5.; 8.

BARTA RÓBERT

CARLILE AYLNER MACARTNEY ELŐADÁSA RUTÉNIÁRÓL

BEVEZETÉS

Carlile Aylmer Macartney neve a hazai és nemzetközi történész társadalom előtt leginkább az 1938 és 1945 közötti időszakban Magyarország mellett kifejtett aktív diplomáciai, politikai és propaganda „lobbi” tevékenysége, valamint a brit és amerikai egyetemeken évtizedekig tankönyvként használt történeti munkái¹ révén ismert. A modernkori brit–magyar kapcsolatok diplomácia- és politikatörténeti vonatkozásaival foglalkozó hazai és külföldi szakemberek a skót származású, jómódú, Észak-Írországból élő családba született brit történész Magyarországgal kapcsolatos tevékenységének különféle vonatkozásait már érintették², azonban „Macartney Elemérről”³ még nem született tudomá-

¹ Macartney, C. A.: *October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945. I–II.* Edinburgh, 1956–1957. Magyar kiadása: Macartney, C. A.: *Október tizenötödike. A modern Magyarország története 1929–1945. I–II.* Budapest, 2006.; Macartney, C. A.: *Hungary. The Modern World. A Survey of Historical Forces.* London, 1934. Magyar kiadása: Macartney, C. A.: *Magyarország.* Budapest, 1936.; Macartney, C. A.: *Hungary. From Ninth Century Origins to the 1956 Uprising.* New Brunswick–London, 2009.; Macartney, C. A.: *The Habsburg Empire 1790–1918.* London, 1969.

² Evans, Robert John Weston: *The Making of October Fifteenth. C. A. Macartney and his Correspondents.* In: László, Péter – Martyn, Rady (Eds.): *British–Hungarian Relations Since 1848.* London, 2004. 259–271.; Seton-Watson, Hugh: *Carlile Aylmer Macartney 1895–1978.* In: *Proceedings of The British Academy. LXVII.* London, 1981. 411–432.; Beretzky Ágnes: *Scotus Viator és Macartney Elemér. Magyarország-kép változó előjelekkel (1905–1945).* Budapest, 2005.; Lojkó, Miklós: *C. A. Macartney and Central Europe.* *European Review of History*, Vol. 6. (1999) No. 1. 37–57.; Czigány Lóránt: *Trianon angol kritikusa. Száz éve született „Macartney Elemér.”* *Magyar Nemzet*, 58. évf. (1995.) 19. szám. 14.; László, Péter: *The Political Conflict Between R. W. Seton-Watson and C. A. Macartney Over Hungary.* In: László, Péter – Martyn, Rady (Eds.): *British–Hungarian Relations Since 1848.* London 2004. 167–193.; Ránki György: *Találkozásaim Macartney Elemérről. Élet és Irodalom*, 22. évf. (1978). 22. szám. 6.

³ A brit és a magyar közvélemény főként a második világháború első éveiben, magyar nyelven sugárzott BBC rádió adásain keresztül ismerhette meg Macartney magyarosított nevét. Rádiós szerepléséről bővebben: Pál Monika: *„Jó estét kívánok, itt Macartney Elemér beszél.”* C. A.

nyos igényű, átfogó magyar nyelvű feldolgozás. Ismertségét az is jelzi, hogy az online térben a nevére keresve a *Google* több mint százezer, de a szűkebb hazai keresztszűrtetű *hungaricana.hu* is ötszáznál több találatot jelez. A folyamatosan publikáló, ezért talán grafománnak is nevezhető Macartney pályája során a történelmi és a közéleti, diplomáciai tevékenység szorosan összekapcsolódott. Macartney 1926–1978 között folyamatosan publikált⁴ és számos Magyarországgal foglalkozó szaktörténelmi munkája több kiadást is megélt, bizonyíthatóan alakítva a korabeli brit és angol nyelven olvasó más országok közvéleményének Magyarország képét. Carlile Aylmer Macartney 1936-os, Ruténiáról szóló alábbi előadása, mely a londoni Royal Institute of International Affairs (Chatham House) székházában hangzott el, jelzi a szerző mélyreható jártasságát a térség és a tágabb kelet-közép-európai régió új- és legújabbkori történetében, valamint alapos ismereteit az itt élő népek etnikai, vallási viszonyai és ezek interakciói tekintetében.⁵ A brit történész mélyreható ismereteit részben a Népszövetség alkalmazottjaként a közép-kelet-európai és a balkáni térségbe irányuló folyamatos utazásaival, részben a magyarság iránti lankadatlan érdeklődése révén szerezte. 1921 és 1940 között majdnem minden évben járt Magyarországon.

Macartney és a BBC magyar adása. In: Frank Tibor (Szerk.): Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről. Budapest, 2004. 340–357.; A korabeli brit-magyar kapcsolatokról: Romsics Ignác: A brit külpolitika és a „magyar kérdés” 1914–1946. Századok, 130. évf. (1996) 2. szám 273–339.; Tágabb közép-európai kitekintéssel: Bátonyi, Gábor: Britain and Central Europe 1918–1933. Oxford, 1999.

⁴ Lóránt Czigány – László Péter (Eds.): Studies on Early Hungarian and Pontic History. Variorum Collected Studies. Aldershot, 1999. A kötet Macartney 17 tanulmányát tartalmazza a korai és érett középkori Magyarországról, valamint Hugh Seton-Watson nekrológiát és Macartney műveinek hétoldalas, a szerkesztők által 1915-től kronologikusan válogatott listáját.

⁵ Macartney előadását a vita összefoglalója követte, a kérdések és válaszok magyar fordításának közlésétől a terjedelmi korlátok miatt eltekintettem. Az előadás és a vita magyar fordítása részletesen: Barta Róbert: A magyarság vonzásában. Válogatás Carlile Aylmer Macartney írásaiból és beszédeiből. Debrecen, 2021. 122–139.

C. A. MACARTNEY: RUTÉNIA – A KÖZELJÖVŐ EGYIK PROBLÉMÁJA⁶

A levezető elnök⁷ bevezetőjében elmondta, hogy Ruténia, más néven Podkarpatska Rusz⁸ Csehszlovákia része, közel van a Kárpát-hegységhez és jórészt ukránok lakják. A Ruténia elnevezés az ukránok számára derogáló, ezért van a területnek más neve is. A Podkarpatska Rusz területén élő ukránok az ukrán nemzet legnyugatibb szegmensét alkotják, és az ukrán nép Európa legnagyobb létszámú alávetett helyzetben élő nemzeti kisebbsége.

MR. MACARTNEY ELŐADÁSA (FORRÁSKÖZLÉS)

Ez az alkalom az Anglo–Ukrainan Committee⁹ ötlete volt, ahol, miután Ruténiában jártam, előadást tartottam az ott élő ukránokról. Másrésztől, kissé aggodalommal tölt el, hogy egy ilyen felkészült közönség előtt fogok beszélni, egy kis teremben egy olyan unalmas és érdektelen témáról, mint Ruténia. Ugyanakkor meg vagyok győződve arról, hogyha két nemzet rivalizálásba kezd, akkor ennek érdekében minden eszközt bevetnek, ezért Ruténia földrajzi elhelyezkedése miatt könnyen egy jövőbeli nemzetközi konfliktus csomópontjává válhat. Ez egy kis terület a Kárpátok északkeleti sarkánál található és pontosan ez a pozíciója adja a térség fontosságát. A terület nemzetközi jelentőségével kapcsolatban csak annyit mondanék, hogy a csehszlovák állam legkeletibb részeként érintke-

⁶ Macartney, C. A.: *Ruthenia. A Problem of the Future*. 27th February 1936. Royal Institute of International Affairs (RIIA), Chatham House, London. Library of RIIA, 8/399. pp. 16+11. A levezető elnök bevezetője: Mr. C. A. Macartney a League of Nations Union Intelligence Department-jének munkatársa. A *National States and National Minorities* című kötet szerzője és nemrég járt Ruténföldön, hogy az ottani helyzetet tanulmányozza.

⁷ Liet. Col. Cecil L'Estrange Malone (1890–1965) brit politikus, parlamenti képviselő, hivatásos repülőztiszt. Baloldali munkáspárti és szovjetbarát nézetei miatt kortársai közül sokan kommunista szimpatizánsnak tartották, aminek az volt az oka, hogy 1919-ben Szovjet-Oroszországban több bolsevik vezetővel is találkozott. A két világháború között a Foreign Office szovjet szakértőjeként tartották számon.

⁸ Az előadó és a hozzászólók a terület megnevezésére a Ruténföld (Ruthénia) kifejezést használják, ami nagyjából lefedi a történelmi Halics területét és magába foglalja a tágabban vett Kárpátalját. Noha a magyar szakirodalom a területet Kárpátaljának nevezi, a szöveg hűség kedvéért a magyar fordításban az eredeti angol szövegben szereplő elnevezést használtam.

⁹ Az Anglo–Ukrainan Committee 1935 és 1938 között működött Nagy-Britanniában, főként liberális politikusok és gondolkodók részvételével, akik megpróbálták felhívni a brit közvélemény figyelmét a kelet-európai ukránok helyzetére és problémáira. A szervezet egyik életre hívója és vezetője Cecil L'Estrange Malone volt, mellette fontos szerepet töltött be Fredman Ashe Lincoln az ismert jogász és zsidó közösségi vezető. A társaság előadásokat, eszmecsereket szervezett, cikkeket, tanulmányokat és ismeretterjesztő anyagokat publikált. A szervezetről bővebben: <http://www.ukrainiansintheuk.info/eng/03/aucomm1935-e.htm> (Elérés: 2021. augusztus 5.).

zik Romániával és a csehek számára ez az egyetlen szárazföldi kapcsolat román szövetségeseik felé, anélkül, hogy áthaladjanak az ellenséges Magyarországon. Ezért a terület fontos kapocs a kisantant államok között, ugyanakkor földrajzilag szétválasztja Magyarországot és Lengyelországot.

Csak röviden szólok a helyi földrajzi adottságokról, melyek nagymértékben meghatározzák a terület helyzetét. A Kárpátok hegyvonulatai és az előttük fekvő síkság alkotják a területet. A közlekedés a teljesen sík vidéken természetesen egyszerű. Itt két fontosabb útvonal és egy vasútvonal van. Másrésről a hegyvidék, bár nem túl magas, mégis majdhogynem áthatolhatatlan. Minden fontosabb völgy a magyar síkság felé fut. Ezért a közlekedés itt szintén könnyű, de a hegyeken történő átkelés nem. A hegység nyugati részén csak egyetlen út van, a középső részén kettő, a keleti részén egy sincs. Így mindegy, hogy gyalogosan vagy öszvérháton megy az ember, de hogyha a központi részből el akar jutni keletre, akkor előbb le kell ereszkednie a síkságra, majd vissza. Másrésről, a közlekedés a nagyobb völgyekből Galícia felé könnyű, ami Galícia rendezett politikai viszonyaival együtt elég vonzó az utazók számára. De jelenleg a vasút nem működik és csak egyetlen utat használnak, köszönhetően a feszült csehszlovák–lengyel viszonyoknak.

Az 1930-as adatok alapján a terület lakosságának a megoszlása nagyjából a következő: 450 ezer rutén, 110 ezer magyar, 90 ezer zsidó, 30 ezer cseh és szlovák és néhány kisebb népcsoport. A rutének a hegyekben élnek, a magyarok a síkvidéken, a csehek és a szlovákok, (akik jórészt csehek) a városokban és a zsidók mindenhol. Mi most csak a ruténekkal foglalkozunk, akik ezt a területet hazájuknak tekintik. A rutének az ukrán nép részei és így beletartoznak a nagy délkelet-európai ukrán tömbbe. Feltehető a kérdés: hogyha ukránokról van szó, akkor miért hívják őket ruténeknek. A kérdésre három válasz is adható. Az első az, hogy a rutén egy ukrán törzs volt, mely már azelőtt elhagyta Ukrajna területét mielőtt ott állam jött volna létre. Az „ukraine” szó annyit jelent, hogy határ, ezt a területet a 16–17. században csatolták Oroszország déli részéhez és az itt élők körében csak a legutóbbi időkben alakult ki az ukrán nemzeti tudat. Korábban a történelmi orosz állam területén élő északi és déli népek mind orosznak tekintették magukat és a rutén elnevezés nem más, mint a latin ruthenus (orosz) szó fordítása. A rutén elnevezést azokra az ukránokra használták, akik nyugati befolyás alá kerültek, lengyel és időnként osztrák és magyar uralom alatt voltak. Ezért vannak, akik úgy gondolják, hogy a rutének ukránok, legalábbis az eredetüket és a nyelvüket tekintve. A második álláspont szerint, melyet az orosz kormány képviselt és néhányan Ruténiában is, a ruszin név miatt, mely oroszot jelent, ezek az emberek biztosan oroszok és nem ukránok. A harmadik álláspont szerint a rutének évszázadok óta egy külön népcsoport, bár a lengyel, osztrák és orosz uralom alatt élő ukránok nyelve nagyon hasonlít az övékre. Az orosz

uralom alatt lévő Ukrajnában élők történelmi hagyományai és kulturális életük¹⁰ nagymértékben különbözött az osztrák uralom alatt élőkétől, mert ez utóbbiakat kisebb-nagyobb erőszakkal görög katolikus hitre térítették és ugyan ortodox rítusaikat megtartották, de elfogadták a pápa főségét és nyugati, római katolikus befolyás alá kerültek.

A 19. század végéig az önálló rutén nemzet gondolata meglehetősen népszerű volt a rutének körében, akik leginkább ezt úgy érzékelték, hogy ők különböznek a cári uralom alatt élő ukránoktól. A legutóbbi időben a kelet-galíciai rutének körében az ukrán nemzeti öntudat jelentősen megerősödött, de nem olyan mértékben, mint a magyar uralom alatt élő rutének esetében, akik teljesen önálló életet éltek a magyar uralom alatt, részben kihasználva a Galiciától való elzártságot, valamint a magyarok engedékeny politikáját, mely az elsődlegesen magyar befolyás alatt álló görög katolikus egyházon keresztül érvényesült. A magyarországi rutének jó része így a politikailag egységes magyar nemzet részévé vált. Eléggé súrlódásmentesen éltek együtt a magyarokkal. A magyarok a leghűségesebb nemzeti kisebbségnek tartották őket, és lehetővé tették vezetőik számára, hogy teljesen magyarokká váljanak, mégpedig úgy, hogy ne szégyenkezzenek rutén származásuk miatt.

A rutének különösen elmaradott, szegény és mellőzött népcsoportot alkottak a magyar állam északkeleti peremvidékén és bárki, aki kiemelkedett közülük, azonnal átvette a magyar nyelvet és szokásokat. A háború előtt alig létezett rutén nemzeti öntudat. Ahogyan már említettem, az egész térség rendkívül elmaradott volt. Az írástudatlanság még a közelmúltban is 90%-os volt és még 1914-ben is 80%-os a parasztság körében. Az értelmiségi réteg gyakorlatilag nem létezett. A magyarok a rutén elemi iskolákat gyorsan magyarra cserélték. A rutén nyelvű elemi iskolák száma 1871-ben 353 volt, 1910-ben 45, 1914-ben 18. A békekonferenciára készült magyar adatok szerint csak 543 olyan állampolgár élt Magyarországon, akik rutén nyelvet beszéltek és a művelt rétegekhez tartoztak. Azt is látnunk kell, hogy a művelt réteg kifejezés, összevetve az angolszász országok szóhasználatával teljesen mást jelent egy olyan helyen, mint Ruténia; náluk például az állami alkalmazott többnyire a portásokat, takarítókat és az egyházban a sekrestyéket jelenti.

Ez a térség nemcsak nagyon elmaradott, de ahogyan említettem, nagyon szegény is. Ipar gyakorlatilag nincs, és csak kevés ásványi nyersanyaggal rendel-

¹⁰ A 19. századi ukrán értelmiség helyzetét jól illusztrálja Tarasz Sevcsenko pályája. Tarasz Sevcsenko (1814–1861) ukrán költő, prózaíró, festő és grafikus, humanista gondolkodó verseit kezdetben ukrán nyelven írta, ezért az orosz hatóságok 1847 és 1857 között internálták. Az ukránok legnagyobb költőjének tartott Sevcsenko összes művét lefordították oroszra és számos európai nyelvre, köztük magyarra is. Legismertebb gyűjteményes munkája: *A kobzos*. 1840. (Legutóbbi magyar nyelvű kiadása: 2006.).

keznek. A legfontosabb a fakitermelés. A lakosság fakitermelésből, vadászatok idején a hajtásból és aratási idénymunkából él. A hegyekben élő parasztság aratás idején a magyar Alföldön vállalt munkát. Részben pénzben, részben természetben fizették ki őket és az így kapott búzából tartották fenn magukat a téli időszakban. A térségben alig voltak politikai konfliktusok. Nem létezett rutén nemzeti tanács. Nem létezett ukrán nemzeti mozgalom és véleményem szerint az ott élők ezt nem is igényelték. A háború előtt volt egy orosz nemzeti mozgalom, ami azt célozta, hogy az itt élő rutének térjenek vissza az orosz ortodox egyházhoz és ez az egész az orosz pánszláv propagandát szolgálta. Ezzel összefüggésben, 1914-ben volt egy bírósági tárgyalás, ami nagy izgalmakat okozott. Néhány személyt és egy, vagy két orosz ügynököt különböző súlyú börtönbüntetésekre ítélték és az akkori sajtó sokat írt a magyar elnyomásról. Tény, hogy ez az agitáció kívülről, a cári kormány utasítására történt. Az egyik ügynök még ma is a térségben él. A tárgyalás után visszatért Oroszországba, de az 1917-es forradalom után visszatért Ruténiába és jelenleg a csehszlovák kormány tisztségviselője.

Még a háborús évek alatt sem volt jellemző a nyugtalanság, bár voltak, akik árulókká váltak és néhány falusi lakost kémkedés miatt fel is akasztottak. Az sem volt meglepő, hogy amikor az orosz csapatok elérték a térséget, a rutén parasztok barátkoztak velük. De a legtöbb ott élő egyszerű lakosnak fogalma sem volt arról, hogy miről szól ez a háború. Hallottam egy történetet erről, de nem tudom, hogy igaz-e, miszerint egy bukovinai paraszt azt mondta, hogy a cár nagyon jól tette, hogy elküldte hozzánk az orosz testvéreket. De, folytatta, valami rosszat tehetünk, mert utána a magyar honvédeket küldte és az már szörnyű volt.

A háború végén egy teljesen zűrzavaros időszak következett a térség életében, ami abban csúcspontot ért el, hogy a rutének lakta régió Ruténia néven autonóm területté vált és Csehszlovákiához csatolták, amit egészen 1918 végéig senki sem jósolt volna meg. Igazság szerint senkinek még csak fogalma sem volt arról, hogy mi történik. Számos megbeszélés zajlott az önállóságról és a szláv testvériségről és a háború végén több helyen is nemzeti tanácsok alakultak. Magyarország közigazgatása hagyományosan a vármegyékre alapozódik, ezek között alig van kapcsolat és minden vármegyében ilyen nemzeti tanács alakult. Az első Ljubljánában, aztán Eperjesen, ami a rutén terület határán fekszik. Az Ungváron létrejött nemzeti tanács kinyilvánította csatlakozási igényét Galíciához és ezzel együtt a független ukrán államhoz. De a szlovákok felé is közeledtek. Egy másik, nagyobb nemzeti tanács is létrejött a jórészt magyar lakosságú Ungváron, ők kinyilvánították, hogy autonóm területként Magyarország keretein belül kívánnak maradni. Egy harmadik nemzeti tanács az önálló Galíciát támogatta, és egy később létrejött negyedik, a huculokat képviselve a Hucul Köztársaság¹¹ létrejöttét javasolta.

¹¹ Hucul Köztársaság: 1919. január 8. és 1919. június 11. között létezett államalakulat, melynek vezetése a Nyugat-Ukrán Népköztársasághoz történő csatlakozást tűzte ki célul. A hucul ruszin

Szerencsére a józan ész felülkerekedett és ebből nem lett semmi. A legerősebb ungvári nemzeti tanács nem kívánt a magyar kormánnyal az autonómiáról tárgyalni, hanem készített egy tervezetet, amelyben az Osztrák-Magyar Monarchia idején létezett horvát autonómiát követelték. Ennek érdekében rutén nemzetiségi minisztert akartak a budapesti kormányban és Nemzeti Tanács felállítását. Végül soron önálló választásokat és parlamentet követeltek. De az önálló parlament összehívásának a határok megállapítása előtt semmi értelme sem lett volna, így ezt az elképzelést elvetették és a továbbiakban sem képviselték.

Közben zűrzavaros konfliktusok zajlottak. Csehszlovákia elfoglalta a terület egy részét, Románia egy másik darabját, Magyarországnál is maradt valamennyi, közben 1918-ban Masaryk¹² csehszlovák köztársasági elnök az Egyesült Államokban találkozott az ott élő rutének képviselőivel (véleményem szerint a találkozó ötlete a csehektől és nem a ruténektől származott). Ebből a szegény és hátrányos helyzetű régióból mindig is nagy létszámban vándoroltak ki az Egyesült Államokba és egy Žatkovič¹³ nevű politikus egy kisebb rutén tanácsot hozott létre, és megegyezésre jutott Masarykkal. Wilson elnökkel is kapcsolatba került, akivel közölte, hogy független Ruténiát szeretnének, de ha ez nem megy, akkor valamiféle autonómiát (szerintem eredetileg ezt magyar fennhatóság alatt képzelte megvalósítani). De Wilson elnök nem ígérhetett függetlenséget vagy önálló galíciai államot, miután már megegyezett Masarykkal, hogy Ruténia Csehszlovákián belül kap autonómiát. Aztán az amerikai elnök Párizsba utazott. Ott Beneš egy Csehszlovákián belüli autonóm Ruténia mellett szólalt fel, úgy érvelve, hogy mindezt Csehszlovákia nem is akarta, hanem maguk a rutének ajánlották fel. Aztán Žatkovičot és az eperjesi nemzeti tanács elnökét arra kényszerítették, hogy ugyanezt az álláspontot képviselje. 1919. május elején Žatkovič Eperjesre uta-

etnikai csoportról elnevezett állam létét a román és a csehszlovák katonai beavatkozás pecsételte meg. Erről bővebben: Fedinec Csilla – Szakál Imre: A Hucul Köztársaság. Rubicon, 31 évf. (2020) 4. szám. 10–12. Az Ukrán-Kárpátokban lévő ún. Huculvidéken élő hucul népesség száma napjainkban 30 ezer főre tehető.

¹² Az előadást követő vita összefoglalójában Ruténia kapcsán szóba került Alice Masaryk neve. Dr. Alice Garrigue Masaryk (1879–1966) cseh tanár, szociológus és politikus, Csehszlovákia első köztársasági elnökének, Tomáš Garrigue Masaryknak a lánya. Az 1903-ban történelem doktori címet szerzett Alice Masaryk amerikai származású édesanyjának 1923-ban bekövetkezett halála után apja mellett gyakorlatilag Csehszlovákia First Ladyjeként tevékenykedett. A csehszlovák Vöröskereszt vezetőjeként számos jótékonyági akciót irányított és támogatott, melyek egy része az ország fejletlen régiójának számító Ruténia felé irányult.

¹³ Grigorij Žatkovič (1886–1967) rutén származású amerikai ügyvéd, politikus. Családja 1891-ben telepedett le az Egyesült Államokbeli Pittsburghban, ahol nagy létszámú rutén és szlovák bevándorló élt. 1920-tól 1921-ig a Csehszlovákián belüli Ruténia kormányzója, de az autonómia bevezetésének sikertelensége miatt lemondott és a továbbiakban Pittsburghban ügyvédi tevékenységet folytatott. 1921 után folyamatosan támadta a csehszlovák politikát és Macartneyvel több alkalommal is levelezett.

zott, ahová a három nemzeti tanács ülését hívták össze. Elmagyarázta a fennálló helyzetet és azt, hogy mi történt Párizsban és ezek után a három nemzeti tanács egyhangúlag a Csehszlovákián belüli autonómiára szavazott. Erről egy jegyzéket küldtek Párizsba és az álláspontjukat belefoglalták a csehszlovák kisebbségekről szóló szerződésbe, bár nem teljesen abban a formában, ahogyan kérték.

Ezzel az autonómiával kapcsolatban négy különböző elképzelés létezett. A legkidolgozottabb az ukránok tervezete volt. Kicsit elnagyoltabb volt Beneš tervezete, melyet a békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa elé terjesztett. Egy viszonylag kidolgozott anyag volt a Beneš-tervezet módosított változata, amelyet a békekonferencia készített. A negyedik, a legkevésbé kidolgozott került be a csehszlovák alkotmányba és ez néhány ponton meg sem felelt a csehszlovák kisebbségi szerződésnek. Például az eredeti terv szerint a rutén ügyek minisztere csak a rutén parlamentnek felelős, de az új szöveg alapján a csehszlovák kormánynak is ugyanolyan felelősséggel tartozik. De ez nem is lényeges, mert Ruténia a valóságban semmiféle autonómiát nem kapott. A kezdő lépések a háború után rögtön megtörténtek, azért, hogy a rutének legalább kapjanak valamit. Žatkovičot kinevezték Ruténia első tartományi kormányzójának és a csehszlovák állam képviselőjében a térségbe küldték. Ő meg is kezdte az előkészületeket az autonómia bevezetésére. De nagyon gyorsan szembesült a szlovák–rutén belső határ problémájával. A rutének az általuk ruténföldnek tekintett teljes területre igényt tartottak, de ez túl sok volt. A szlovákok azt mondták, hogy a rutének maradjanak jelenlegi határaikon belül. Ez viszont a ruténeknek túl kevés volt. Amikor a Nemzetek Szövetsége az iránt érdeklődött, hogy az autonómia mikor valósul meg, az volt a válasz, hogy „meg kell várni, amíg az ott élő lakosság rendezi a belső határokkal kapcsolatos vitás kérdéseket.” Azt hangoztatták, hogy az autonómia nem valósulhat meg a határok ügyének rendezése nélkül, de amíg önálló rutén parlament van, addig erre nincs remény. Ugyanakkor csak a rutén parlament tudta volna a kérdést megoldani. Ezt hívjuk ördögi körnek.

Nagyjából másfél éves huzavona után Žatkovič beleunt az egészbe, visszatért az Egyesült Államokba, ma is ott él és Csehszlovákiának ádáz ellenfele. A következő négy-öt évben nem is neveztek ki rutén kormányzót és jelentős mértékű közigazgatási centralizáció történt. A magyar nemzeti tanácsokat feloszlatták. A városi önkormányzatokat visszaszorították és minden hatalom a cseh hivatalnokok kezébe került, akiket nagy létszámban telepítettek cseh területekről a térségbe.

Aztán az utolsó lépés 1927-ben történt, amikor lezajlott Csehszlovákia közigazgatási újjászervezése. Mindezt úgy kommunikálták, hogy decentralizáció történik és a szlovák területek esetében ez bizonyos mértékig igaz is volt. De Ruténia tekintetében mindez azt eredményezte, hogy a terület Csehszlovákia további négy tartományához hasonló helyzetbe került. Az egyetlen különbség az lett Ruténia és az ország többi tartománya között, hogy megmaradt a rutén

kormányzói cím, ami teljesen formális tisztséggé alakult át. A csehszlovák belső átalakítás előtt és után is a Nemzetek Szövetségében az volt a kérdés, hogy Ruténiának mikor adnak autonómiát és a válasz mindig ugyanaz volt: hamarosan. Az ezzel kapcsolatos legutóbbi deklaráció Dr. Hodža¹⁴ nevéhez fűződik, melyet nem sokkal az után tett, hogy miniszterelnökké választották. Egyértelműen úgy nyilatkozott, hogy a kérdést hamarosan napirendre tűzik és ez talán hihető is, mert Dr. Hodža-nak egészében véve jó a megítélése és hiteles politikusnak tartják. A jelenlegi helyzet az, hogy Ruténiát a csehszlovák bürokrácia irányítja. A terület semmiféle önkormányzatisággal nem rendelkezik. Létezik egy nemzeti tanács, amely tanácskozási jogkörrel bír, de még ezt is nagymértékben korlátozza az a tény, hogy tagjainak 1/3-át kinevezik és 2/3-át választják. Amennyiben egy ügyben állást foglalnak, az nem jelenti azt, hogy az a gyakorlatban meg is valósul. Ez természetesen nagyon zavarja a ruténeket, még azokat is, akik nem vallják magukat az autonómia híveinek. Másrésztől, meggyőződésem szerint az ottani csehszlovák bürokrácia egésze hozzáértő és képzett szakemberekből áll. A rutének állandóan azt mondják, hogy Ruténia Csehszlovákia Szibériája, de én a magam részéről nem hiszem, hogy így lenne. Számomra nagy csalódás lenne, hogyha ez igaznak bizonyulna, inkább úgy hiszem, hogy az ottani csehszlovák hivatalnokok minden tőlük telhetőt megtesznek a helyi lakosság érdekében.

Elég komoly eredményeket értek el az egészségügyi ellátás és az oktatási rendszer színvonalának emelése terén. Nagyon gyorsan visszaszorították az analfabétizmust. Bevezették az elemi és középfokú oktatás teljes struktúráját. A közigazgatás egésze liberális és demokratikus alapon hatékonyan működik. Igaz, hogy létezik katonai bíraskodás, de ezt csak esetenként és nagyon korlátozottan alkalmazzák. Van sajtócenzúra, de az ottani újságírók akkor sem tudnának mást és többet írni, hogyha nem volna cenzúra, és az általános légkör, melyet nagyon áthat a bürokratikus autokrácia, mégis alapvetően demokratikus és liberális. A szegényebb lakosokkal ugyanúgy bánnak, ha nem jobban, mint a jómódúakkal és egészében véve a terület kormányzása nem rossz. Másrésztől a ruténeket zavarják a nekik tett és be nem tartott ígérek, valamint az a tény, hogy nincs képviselőjük a csehszlovák kormányban, ami nem csupán a rutén politikusok mellőzését jelenti, de az egész fiatalabb rutén generációét is, akik jelentős mértékben függnek az állami állásoktól. Néhány kivételtől eltekintve, alig jutnak állami pozíciókhoz. A közigazgatás magasabb szintjein mindenhol csehek vannak, valamint néhány ukrán és orosz emigráns. A közigazgatás középső szintjein a rutének már többen

¹⁴ Milan Hodža (1878–1944) szlovák származású újságíró, politikus. 1905 és 1910 között a Szlovák Nemzeti Párt alelnöke, majd 1918-ban a csehszlovák kormány nevében ő tárgyalta a magyar kormánnyal. Több miniszteri megbízatás betöltése után 1935 és 1938 között csehszlovák miniszterelnök. A müncheni szerződés után Franciaországba emigrált, majd 1941-ben az Egyesült Államokban telepedett le.

vannak és a legalsó szinteken a legtöbben, de itt sem annyian, amennyi rutén fiatal végez a középiskolákban. Azt hiszem, hogy mindezek ellenére sem lehet állítani, hogy emiatt nagyon nagy elégedetlenség lenne, bár vannak problémák a hivatalnokok megítélésében. Ezzel kapcsolatban egy jellemző és hitelesnek tartott történetet hallottam, amikor ott jártam. A rutén kormányzó egy nagy és új börtön épületének megnyitójára érkezett és megpillantott egy idős rutén parasztot. Így szólt hozzá: „Nos szeretne ebben az épületben élni?” Az öreg úgy hitte, hogy a hatalmas épületben hivatali lakások vannak, ezért így szólt: „Jaj, nagyságos uram, ez a hely nem egy olyan szegény öreg parasztnak való, mint én vagyok. Az Önhöz hasonló nagy embereknek kellene ott élniük.”

A jelenlegi helyzet másik nehézségét nem is a cseh uralom okozza, hanem Ruténia általános földrajzi helyzete és az abból adódó gazdasági probléma, amelyen az sem segített, hogy a terület magyar kézből Csehszlovákiához került és a két ország között nem működik a szabad kereskedelem. A mezőgazdasági művelésű síkságok és völgyek szorosan összekapcsolódnak és nagyok a földrajzi távolságok. Ezt akkor lehet érzékelni, amikor a jól járható völgyeket elhagyva kiderül, hogy a folyók nem szelik át a hegyeket. A helyzet különösen nehezzé vált 1930 óta, amikor a kormányon lévő csehszlovák agrárpárt elutasította a Magyarországgal kötött kereskedelmi egyezményt. Azelőtt, leszámítva néhány háború utáni rövidebb időszakot, a két ország közötti kereskedelmi kapcsolatok működtek, és kialakult egy szerényebb méretű természetes csere a síkvidék és a hegyvidék termékei között. Amikor a kereskedelmi egyezményt felmondták, a két ország közötti teljes kereskedelmi forgalom leállt és Ruténia a legteljesebb gazdasági hanyatlás állapotába került. Minden csehszlovák hivatalos forrás megerősíti, hogy ennek következtében az ország lakosságának az életszínvonala csökken és ez különösen igaz a rutének esetében. A térségben a legjobb állásokat természetesen a csehek töltik be és rajtuk kívül csak a síkvidéken élőknek viszonylag magas az életszínvonala, de ők magyarok és nem rutének. A magyarok a ruténnel ellentétben viszonylag kisebb veszteséggel viselik ezt a helyzetet.

A rutén autonómia kérdése mellett a rutén–szlovák belső határ ügye okozza a legkomolyabb feszültséget. Ez hivatalosan még mindig nincs megállapítva, de a valóságban már 1919-ben létrejött az Ungvár mellett húzódó határ, és emiatt mintegy 80 ezer rutén Szlovákiához került. Úgy gondolom, hogy az ezzel kapcsolatos rutén követelések megalapozatlanok, ugyanakkor az is igaz, hogy kevesebb területet kaptak, mint amennyi járt volna nekik, vagy mint amennyit számukra ígértek. Annak tükrében, hogy a csehszlovák kormány tisztán bürokratikus alapon működik, nem látom értelmét, hogy a helyi pártok mélyebb elemzésébe belemenjek, annál is inkább, mert ez rendkívüli módon bonyolult ügy. Rögtön a háború után a helyi politikusok a térség régi pártjainak újjászervezésével akarták elindítani a politikai életet. A hagyományos párt a Magyar Párt volt, amely a

háború előtt teljesen uralta az ottani belpolitikát. Az volt a politikai hagyomány, hogy a választóközrztben mindig két jelöltet állítottak, mindkettő magyar volt, az egyik a kormány jelöltje, a másik az ellenzéké. A rutén választók közülük választhattak és ők, a legkisebb ellenállást követve, általában a kormánypárti jelöltre szavaztak. Ez azt jelentette, hogy a magyarokén kívül a térségben nem volt más politikai szerveződés és még a háború utáni néhány évben is a magyar párt volt a legerősebb. Ez volt a fő oka annak, hogy a csehek nem adták meg a terület autonómiáját. Ez nyomon követhető a Nemzetek Szövetségének küldött csehszlovák anyagokban. Úgy érveltek, hogy a rutén autonómia esetén a helyi lakosság a Magyarországhoz történő visszatérésre szavazna, és én azt hiszem, hogy ez valóban így történne. Azután a rutének megpróbáltak egy munkás és egy parasztpártot is megszervezni. De a csehszlovák vezetés nem bízott ezekben a pártokban és egy új pártstruktúrát vezettek be, ami feldarabolta a térség politikai egységét. A csehszlovák pártokon kívül létezik néhány kisebb helyi párt és egy nagy kommunista párt. Nem hiszem, hogy túl sok szót kéne szólnunk az említett pártokról. Általában és országosan tekintve a háború óta a legerősebb csehszlovák párt a kommunista párt. Az 1935-ös országos választásokon 80 mandátumot szereztek, 60 jutott a centrum gerincét alkotó agrárpártnak, 75 mandátumot szereztek a kisebb helyi pártok, 35-öt a magyar pártok és a többi mandátum a kisebb pártok között oszlott meg. Ezek a számok azt tükrözik, hogy a kormány ellenzékének nagyobb támogatottsága van, mint a kormánypártoknak. A jelenlegi pártviszonyok rendkívül bonyolultak, ami az 1931-es helyhatósági választások adataiból is leszűrhető.

Visszatérve a Ruténiával kapcsolatos két nagy probléma egyikére; vagyis, hogy a rutének Csehszlovákián belül akarnak maradni, vagy Magyarországhoz csatlakoznának, jelenleg nem könnyű megítélni, hogy mit szeretnének. A legutóbbi időkhöz úgy gondoltam, hogy többségük kétség kívül Magyarországhoz tartozna, nem érzelmi okokból, hanem anyagi megfontolásból. Hogy ma is ez-e a helyzet, abban már nem vagyok olyan biztos. Az autonómia biztosítása nélkül nyilvánvalóan nem csatlakoznak Magyarországhoz, és nem állítanak vissza a háború előtti berendezkedést. Ami Csehszlovákiát illeti, a csehek a közigazgatás irányítása kivételével számos esetben kedveztek a ruténeknek, hogy megnyerjék őket. Cseh iskolákat is indítani akartak, de ez a próbálkozásuk nem volt sikeres. Csak a helyi zsidóság gyermekei jártak a cseh iskolákba. Egészében véve nem hiszem, hogy Csehszlovákia túlságosan népszerű lenne a rutének körében, bár olyan nagymértékű csehszlovák ellenesség sem érzékelhető. A hatalmon lévőkkel szemben mindig van egy elutasítás, de nem hiszem, hogy a térségben Csehszlovákia elutasítotttsága különösebben növekedne. Elég sok helyi lakos úgy látja, hogy a csehszlovák államban kell maradni, még hogyha ez a jövőt tekintve

kockázatos is. Az emberek érzékelik, hogy a jelenlegi helyzet nem tart örökké, de nehéz megjósolni a jövőt.

Sokkal fontosabb kérdés a nemzeti öntudat erősödése. Abban mindenki teljesen bizonytalan, hogy ki minek számított a háború előtt: ukránnak, orosznak, vagy helyi, osztrák-magyar állampolgárságú ruténnek. De ez a háború előtt nem is igen számított. A háború óta ezen a területen jelentős aktivitás mutatkozott, nagyrészt a csehek törekvései miatt, akik sem a ruténeknél, sem a rutén egyházban nem bíztak meg. Ez utóbbi jogos is volt, mert ez az egyház régóta és jelenleg is erőteljes magyar befolyás alatt áll. Hogy mennyire volt nemzetközi jelenség és mennyire esetleges, azt nem tudom megítélni, de röviddel a háború befejeződése után nagyszámú orosz emigráns szivárgott be Csehszlovákiába. A cseheknek hagyományosan jó kapcsolataik voltak Oroszországgal és a háború után mindent elkövettek, hogy országukban tartsák a művelt orosz emigránsokat, akik reményeik szerint majd visszatérnek Oroszországba, hogyha a bolsevik rendszer összeomlik. Így a csehek örömmel fogadták az orosz emigránsokat, Ruténiába küldték őket, ahol azzal is erősödtek, hogy Gyenyikin¹⁵ 1921-ben evakuálta seeregét a Krím-félszigetről. Közülük sokukat Szerbiába küldték, de a szerbek nem tudtak velük mit kezdeni és néhány száz orosz papot visszaküldtek Ruténiába. Ők engedélyt kaptak, hogy az orosz ortodox egyházban tevékenykedjenek és mindezt eredményesen meg is valósították. Ezt részben azzal érték el, hogy a rutének magyarelles nemzeti érzelmeire hatottak, részben pedig azzal, hogy ellentétben a rutén egyházzal, az orosz ortodox egyház nem szedett egyházi adót híveitől. Egyik napról a másikra egész falvak váltak orosz ortodox vallásúvá és ez a vallásos hevület időnként erőszakkal társult, amikor az ortodox hitre tért falvak lakossága elfoglalta a rutén egyház templomait. A csehszlovák kormány mindezt tétlenül nézte és mindaddig nem avatkozott be, amíg a térség lakosságának mintegy egynegyede ortodox hitre nem tért. Végül a konfliktus olyannyira kiéleződött, hogy kormányzati közbelépésre volt szükség a feszültség enyhítése érdekében.

De a rutén nemzeti kisebbség mindig is szorosan kapcsolódott az egyházhoz és az orosz ortodox egyház azon az állásponton volt, hogy a rutének oroszok és nem ukránok. Megkérdeztem egy ukránt erről és ő levelében azt válaszolta, hogy ez az egész dolog megítélés kérdése. Tény, hogy a háború után összehívott és rutén autonómiát követelő nemzetgyűlés az orosz nyelv hivatalossá tételét javasolta, de

¹⁵ Anton Ivanovics Gyenyikin (1872–1947) a cári hadsereg altábornagya, az orosz polgárháború egyik meghatározó fehérgárdista parancsnoka. A lengyel–szovjet háborút lezáró fegyverszünet (1920) után és a dél-oroszországi szovjet csapatok támadása miatt Gyenyikin utódja, Vrangél tábornok kiűrtette a Krím-félszigetet. Az anyai ágon lengyel származású Gyenyikin 1920 áprilisában hagyta el Szovjet-Oroszországot, Angliában, Belgiumban, Magyarországon élt, majd az Egyesült Államokban telepedett le.

a rutén nyelvet is elfogadták volna. De annak a ténynek a tükrében, hogy ekkor a lakosság 90%-a analfabéta volt és a maradék 10% sem volt túl művelt, nem jelentett volna nagy különbséget bármelyik nyelv hivatalossá tétele. De egy második emigráns hullám is érkezett a térségbe Galíciából, amikor azt Lengyelországhoz csatolták. Csehszlovákia örömmel fogadta be őket is, mert egyébként is rossz viszonyban álltak a lengyelekkel. A galíciai menekültek ukrán egyetemet hoztak létre Prágában, és az ott végzett diákokat tanítani küldték a ruténiai iskolákba. De a csehszlovák politikai élet sohasem volt egységes, a különböző politikai erők nagyon is eltérő álláspontokat képviseltek. Ráadásul az egész dolgot nagyon megnehezítette az ukrán vezető réteg viselkedése. Legtöbbjük orosznak tartotta magát és sokan azonosultak az orosz szellemiséggel. Tehát jelenleg három politikai erő harcol azért, hogy milyen irányú legyen a rutének jövője. Nekem úgy tűnik, hogy a három politikai irány közül az ukrán a legerősebb, ebben van perspektíva, bár az oroszbarát irányzatot két helyi párt is támogatja. A kormány kétpártrendszert próbál kiépíteni és a bizonytalan légkört kihasználva az egész országra ki akarja terjeszteni a csehszlovák oktatási rendszert. Ez utóbbi azonban eddig még nem sikerült és én úgy hiszem, hogy nem is fog. Amennyiben egy háború nem szól közbe, akkor a rutén nemzeti mozgalom növekedése valószínűleg túllép Ruténia földrajzi keretein. Miután azonban ukránokkal vannak körülvéve, alig hiszem, hogy lenne perspektívájuk. A térségben mégis létező rutén nemzeti mozgalom, valamint a terület földrajzi fekvése miatt a térség érdekessé válhat a jövőbeli nemzetközi események tekintetében. Ahogyan már említettem, Ruténia földrajzi kapocs Csehszlovákia és Románia között, és ha a térség országai közötti területi viták felerősödnek, könnyen kapocssá válhat Csehszlovákia és a Szovjetunió között. Másrészről, amennyiben a terület Magyarországhoz vagy Lengyelországhoz csatlakozna, ez közelebb hozná Budapestet Berlinhez, ami nem jelentene túl sok jót a ruténeknek. Mindenhol az esélyeket latolgatják. A közelmúltban olyan térképeket publikáltak Lengyelországban, amelyeken egy széles, vörös színű zóna húzódott Prágától a Szovjetunióig. Arról is hallunk, hogy Csehszlovákia be akarja venni Jugoszláviát egy közép-európai államszövetségbe, ami ebben az esetben elég nagy területű lenne. De van olyan térkép is, ami azt kívánja alátámasztani, hogy a ruténeknek Magyarországhoz, vagy éppenséggel Lengyelországhoz kellene csatlakozniuk. De minden esetben a Csehszlovákiától történő elszakadásról van szó és csatlakozásról valamiféle fasisztabarát blokkhoz. Ez az elképzelés manapság napirenden van. Olvastam egy nemrég megjelent cikket az Evening Standard-ban, melynek szerzője ezt a blokkot egyenesen úgy nevezi, hogy Németország, mert Ruténiában németek is élnek. Persze ez teljes képtelenség, mint ahogyan a legtöbb dolog az, amit a németek leírnak. Először is nem hiszem, hogy az ottani német lakta terület elhatárolható. Másodsor, ez a rész Ruténia síksági

része, ahol a határmódosításoknak nincs túl nagy jelentősége. Mindenesetre úgy hiszem, hogy Ruténia a jövőben is számíthat az érdeklődésünkre.

ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

Carlile Aylmer Macartney sokoldalú, ugyanakkor alapos történelmi tájékozottsága világosan látszik az 1969-ben megjelent, nagy terjedelmű Habsburg történelmi monográfián (*The Habsburg Empire, 1790–1918*), valamint az Alan W. Palmerrel 1962-ben közösen írt és többször kiadott *Kelet-Európa történeten*.¹⁶ A mintegy félezer oldalas Kelet-Európa történet, az *October Fifteenth* című Macartney kötethez hasonlóan hosszú évekig egyetemi tankönyvként szolgált az angol és amerikai felsőoktatásban, teljes joggal, mert a könyv számos megállapításával a vonatkozó történelmi szakirodalom ma is egyetért. A két háború közötti Kelet-Európa története 19. századi visszatekintéssel és 1941-ig tartó kitekintéssel, tematikus szempontok alapján tárgyalja a térség országainak történetét, a Magyarországról szóló részeket természetesen Macartney írta.¹⁷ A kötet hátsó borítóján Macartney Foreign Office-beli, háború alatti munkatársa, Elizabeth Wiskemann¹⁸ és Hugh Seton-Watson méltatta a szerzők munkáját, kiemelve, hogy csak azok tudják igazán értékelni a szerzők precíz megfogalmazásait, az alapos dokumentációt és a helytálló következtetéseket, akik maguk is foglalkoznak ezzel a bonyolult témával és térséggel.

Mindez világosan tükröződött a Ruténiával foglalkozó előadásban is, hiszen a térség népeinek történelmi konfliktusait, a vallási, etnikai jellemzőket és feszültségeket Macartney helyes súlypontozással és jó érzékkel kötötte korának aktuális viszonyaihoz. Ez a korszakban ritkaságszámba ment és a brit külpolitika számára még akkor is hasznosnak bizonyult, hogyha tudjuk, Macartney véleményét nem mindig és nem mindenben vették figyelembe a brit Foreign Office döntéshozói.

¹⁶ Macartney, C. A. – Palmer, A. W.: *Independent Eastern Europe. A History*. New York, 1966.

¹⁷ Az 1966-os kiadásban a Magyarországról szóló index a 483–484. oldalakon található, a szakirodalmi hivatkozások pedig a 455.; 457.; 459.; 462–463. oldalakon. A kötetben nem jelzik, hogy a két szerző mely fejezeteket írta, de Macartney korábbi tudományos és diplomáciai tevékenysége miatt egyértelmű, hogy a magyar részek mellett a Balkánról (Bulgária) szóló fejezetek, valamint a nemzeti kisebbségi kérdést tárgyaló részek az ő tollából származnak.

¹⁸ Elizabeth Wiskemann (1899–1971) angol–német származású újságíró, történész, a második világháború alatt a brit hírszerzés Svájcban tevékenykedő munkatársa. 1945 után az Edinburgh-i Egyetem professzora (Chair in International Relations at the University of Edinburgh). 1944-ben nagy szerepe volt abban, hogy az amerikai–brit légitámadások nyomán Horthy megakadályozta a budapesti zsidóság deportálását. Főbb művei: *Czechs and Germans*. Oxford, 1938.; *Undeclared War*. London, 1939. További publikációiról bővebben: https://openlibrary.org/authors/OL1111306A/Elizabeth_Wiskemann (Elérés: 2021. augusztus 16.).

PREPUK ANIKÓ

NÉZŐPONTOK, KUTATÁSI IRÁNYOK A MAGYAR ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETÉNEK FELDOLGOZÁSÁBAN¹

Mindazok számára, akik az 1980-as években, a rendszerváltás előtt fordultak érdeklődéssel a magyar zsidóság története felé, hamarosan világossá vált, hogy meglehetősen szűk a témához kapcsolódó elemző munkák köre. A magyar modernizáció, a 19. század története iránt érdeklődők azzal szembesültek, hogy a 19–20. század fordulóján közel 1 millió főt számláló zsidó népesség nem kapott helyet a polgárosodással és a tőkés fejlődéssel foglalkozó munkákban, s a nagy történeti összefoglalásokból is kimaradt. A zsidó nagyvállalkozók vallási értelemben azonosíthatatlan módon jelentek meg a társadalom- és gazdaságtörténeti, valamint a várostörténeti irodalomban. Különösen szembetűnő volt a nagy összegző művek hiánya, illetve a holokauszt történetének hazai feldolgozatlansága.²

A jelenség közismert oka, hogy a marxista történetírás több évtizeden keresztül kevés figyelmet fordított a zsidóság történetére. Mindez nem független attól a politikai és társadalmi atmoszférától, amely a holokausztot túlélő zsidóság számára lehetetlenné tette identitása gyakorlását.³ A II. világháború utáni évtizedekben – eltekintve a rövid demokratikus átmenet éveitől – a magyar politika visszatért a 19. századi állásponthez, miszerint a zsidóság csak felekezeti

¹ A tanulmány az OTKA K 143231 számú, „Zsidó identitások Magyarországon a 18. század végétől 1918-ig” című pályázat támogatásával készült.

² Áttekintésem nem vállalkozik módszeres historiográfiai elemzésre, sem bibliográfiai összefoglalásra. A historiográfiai munkák közül kiemelendő Katzburg, Nathaniel: *Hungarian Jewish Historiography*. In: Carmilly-Weinberger, Moshe (Ed.): *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977. A Centennial Volume*. New York, 1986. 215–237.; Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*. I. kötet. Pozsony, 2012. 13–37.; A polgárosodás korára: Prepuk Anikó: *Az asszimilációs paradigma fogságában: a polgárosodás kori magyar zsidó történet kutatásának sajátosságai*. Történeti Tanulmányok XXIII. (Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica LXVII.) Debrecen, 2015. 156–175.; Részletes bibliográfiát közöl Zeke Gyula: *Bibliográfia*. In: Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, 1992. 330–389.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, 2001. 603–648.

³ Csorba László: *Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a nyolcvanas évekig*. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (Szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. II. rész. Budapest, 1990. 61–190.

legyen jelen a magyar társadalomban, s minden más tekintetben asszimilálódjon ahhoz. A politikai pluralizmust felszámoló kommunista pártállam nem csak a háború után fellendülő, autonóm zsidó célokat megfogalmazó cionista mozgalmat fejezte le, de az újjáéledő felekezeti intézményeket is megszüntette, egy szervezetbe kényszerítette a neológ és az ortodox irányzat képviselőit, az egyéb vallásfelekezetekhez hasonlóan rendkívül szűk keretek közé szorította a vallási identitás gyakorlásának lehetőségét, illetve üldözte és büntette a szekuláris zsidó identitás megjelenését.⁴ A Kádár-rezsim sem adott több lehetőséget a zsidóság történelmi, kulturális és etnikai örökségének fenntartására, s ragaszkodott ahhoz az állásponthoz, hogy Magyarországon nincs zsidókérdés, nincsenek ún. zsidó ügyek és nincs antiszemitizmus, s ennek jegyében fojtotta el az antiszemitizmus nyilvános megnyilvánulásait.⁵

A kommunista rendszer nem vállalt közösséget a Horthy-korszakkal, ami a holokauszttal kapcsolatos magyar felelősség elhárítására is lehetőséget adott. Ebből a szempontból tanulságos, hogyan reagált a Magyar Szocialista Munkáspárt 1961-ben az Eichmann-perre. A pártvezetés kimondta, hogy a pert a nyugatnémet neofasizmus és a magyar fasiszta emigráció elleni propaganda érdekében, illetve a cionista mozgalom és a fasiszták háború alatti együttműködésének leleplezésére kell kihasználni. Kádár János így fogalmazott: „Nem jó ezekből a nyomorult fasiszta ügyekből kizárólag zsidókérdést csinálni. Ha ebben az ügyben fellépünk, a döntő az legyen, hogy Eichmann magyar állampolgárok ezreit gyilkolta meg. (...) Ne csináljunk zsidókérdést ebből az ügyből. Eichmann nem csak zsidókat gyilkolt meg, mások is voltak ott. Ez nem zsidókérdés, ez a fasizmus és az antifasizmus kérdése.”⁶ Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy míg Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban az Eichmann-per a holokauszt tudományos feldolgozásának legfőbb indikátorává vált, itthon nem gyakorolt hasonló hatást a történettudományra, amely az 1980-as évekig legfeljebb a vészkorszakkal kapcsolatos források közlésére szorítkozott.⁷

A történettudomány mozgásterét is behatároló politikai keretek mellett a világháború alatti nagymértékű forráspusztulás sem segítette a történészek mun-

⁴ Novák Attila: *Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon*. Budapest, 2000.; Kovács András: *Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig*. In: *Uő: A Másik szeme. Zsidók és antiszemiták a háború utáni Magyarországon*. Budapest, 2008. 85–136.

⁵ Ständeisky Éva: *Antiszemitizmusok*. Budapest, 2007. 15–126.

⁶ Kovács, András: *The Eichmann-Case: Introduction and 12 Documents from Hungarian Archives*. In: *Id. (Ed.): Jewish Studies at the CEU. Vol. 4. 2003–2005*. Budapest, 2006. 218.

⁷ Karsai Elek (Szerk.): *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”*. Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. I–II. kötet. Budapest, 1962.; Benoschofsky Ilona – Karsai Elek (Szerk.): *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*. I–III. kötet. Budapest, 1958., 1960., 1967.

káját. A vészorszak alatt a vidéki, hagyományhű, ortodox zsidósággal együtt e népesség dokumentációjának zöme is megsemmisült, a zsinagógák és a közösségi épületek feldúlása és lerombolása során a közösségek iratanyaga is elpusztult. 1957-ig a 200 ezerre becsült túlélő zsidóság további egynegyede hagyta el az országot, hatására a maradék vidéki zsidóság szinte teljesen eltűnt, s vele együtt az a kulturális közeg is megsemmisült, amely e népesség emlékezetét megőrizhette volna.⁸

Mindezek ismeretében különösképpen felértékelődik az a történeti hagyomány, amelyet a felekezeti történetírás hozott létre. Ha ugyanis kutatóként közelítünk a magyar zsidóság történetéhez, feltárul előttünk az a gazdag történeti hagyaték, amely 19. századi gyökerekből táplálkozva 1945 után, az említett politikai korlátok ellenére is tovább gyarapodott. E hagyomány alapjait a 19. század közepétől a német reformzsidóság körében létrejött „Wissenschaft des Judentums” elnevezésű kutatói irányzat teremtette meg.⁹ Képviselői, Leopold Zunz, Eduard Gans, Abraham Geiger és Zacharias Frankel a vallás és a tudomány összeegyeztetésére törekedtek, és új kutatási módszerek kidolgozásával járultak hozzá a zsidó tudományok műveléséhez. Heinrich Graetz nagy szerepet játszott a modern zsidó történetírás megalapozásában, 11 kötetből álló hatalmas munkájában az ókortól a 19. század utolsó harmadáig tekintette át a zsidó nép történetét.¹⁰ Az irányzat képviselői modern szellemű rabbiszemináriumok alapítására törekedtek, ahol a hagyományos rabbiképzéssel szemben világi ismereteket is oktattak, s amelyek a keresztény teológiák mintájára tudományos-kutatói feladatokat is elláttak. Magyarországon az 1877-ben felállított Országos Rabbiképző Intézet képviselte a „Wissenschaft des Judentums” szellemét.¹¹ Az intézmény a világi tudományos képzés elmélyítése érdekében együttműködött a Budapesti Tudományegyetemmel, a rabbijelöltek számára kötelezővé tette az egyetem látogatását és a doktori fokozat megszerzését. A Rabbiképzőben végzett „doktor-rabbik” közül számosan a zsidó vallástudományok neves művelőivé váltak, illetve többen a hazai zsidóság történetének feldolgozásához is hozzájárultak. Az e körben született munkák közül a teljesség igénye nélkül említendő Bernstein Béla műve, amely a zsidók részvételét elemezte az 1848–1849-

⁸ Stark Tamás: Zsidóság a vészorszakban és a felszabadulás után 1939–1955. Budapest, 1995. 90–109.

⁹ Meyer, Michael A.: Response to Modernity. A History of the Reform Movement in Judaism. New York–Oxford, 1988. 75–99.; Id.: The Origins of the Modern Jew. Jewish Identity and European Culture in Germany, 1749–1824. Detroit, 1967. 144–182.

¹⁰ Graetz, Heinrich: Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Band I–XI. Leipzig, 1853–1876.

¹¹ Schill Salamon (Összeáll.): A Budapesti Rabbiképző-intézet története. Budapest, 1896.; The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977, i. m.; Az irányzat magyarországi hatásairól Turán, Tamás – Wilke, Carsten (Eds.): Modern Jewish Scholarship in Hungary. The ‘Science of Judaism’ between East and West. Berlin, 2016.

es magyar szabadságharcban; Büchler Sándor héber források alapján dolgozta fel a budapesti zsidóság történetét; Groszmann Zsigmond és Venetiáner Lajos a zsidóság 19. századi modernizációjával foglalkozott, míg Kohn Sámuel a honfoglalástól 1526-ig tekintette át a zsidóság történetét Magyarországon.¹² A 19. századi munkák közös vonása, hogy megfelelően a kor nemzeti-liberális elvárásainak az emancipációs-asszimilációs gondolkörben születtek, s az ezen elvárások teljesítését szorgalmazó progresszív-neológ zsidóság álláspontját képviselték. Ezért nem érintették a társadalmi integráció, az asszimiláció problémáit, az antiszemitizmus megnyilvánulásait, vagy az integráció által kevésbé érintett ortodox népeesség történetét.¹³ A magyarosodó neológ zsidóság identitását is megalapozó művek szerzői közül többen, Büchler Sándor, Bernstein Béla, Pfeiffer Izsák, Kecskeméti Ármin, Pollák Miksa és Löw Immanuel a holokauszt mártírjaivá váltak.

A vézskorszak által okozott hatalmas űrt a tudományos életben a háború után újjáéledő Rabbiképző Intézet igyekezett kitölteni, amely tudós professzora, Scheiber Sándor irányításával folytatta a 19. századi hagyományt.¹⁴ Ennek eredményeként született meg a Magyar–Zsidó Oklevéltár című hatalmas forrásgyűjtemény legtöbb kötete.¹⁵ A zsidósággal kapcsolatos törvények, rendeletek és egyéb források összegyűjtésének tervét a millennium alatt fogalmazta meg az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, amely Kohn Sámuel, Marczali Henriket és Acsády Ignácot bízta meg a kivitelezéssel.¹⁶ Az oklevéltár 1902-ben megjelent első kötetét, amely az 1092 és 1539 között keletkezett okmányokat tartalmazta, 1937–1938-ban követte az 1540 és 1740 közötti időszak forrásait közreadó

¹² Bernstein Béla: 1848–49-i magyar szabadságharc és a zsidók. Budapest, 1898.; Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig. Budapest, 1901.; Groszmann Zsigmond: A recepciós mozgalom politikai története. Budapest, 1915.; Uő: A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt. Budapest, 1916.; Uő: A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Budapest, 1917.; Kohn Sámuel: A zsidók története Magyarországon. A legrégebb időktől a mohácsi vészig. Budapest, 1884.; Venetiáner Lajos: A zsidóság szervezete az európai államokban. Budapest, 1901.; Uő: A magyar zsidóság története a honfoglalástól az első világháború kitöréséig. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a 19. században. Budapest, 1922.

¹³ A neológ történetírásról bővebben Katzburg, Nathaniel: A magyar-zsidó történetírás problémája. Miért nem volt magyar Dubnov, Zsidó Szekfű? (Értesítő 12.). Budapest, 1995.

¹⁴ Scheiber Sándor: A magyar zsidóság történetének kutatása. In: MIOK Évkönyv, 1971–1972. 245–257.; Tamási Györgyi: Zsidó szellemi élet Magyarországon 1945 után. In: Hét évtized a hazai zsidóság életében. II. rész. 218–251.

¹⁵ Magyar–Zsidó Oklevéltár. Monumenta Hungariae Judaica. I–XVIII. kötet. Budapest, 1903–1980.; Az egyes kötetek bibliográfiai leírása: Zeke: Bibliográfia, 336–337.

¹⁶ Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat működéséről. In: Bacher Vilmos – Mezey Ferenc (Szerk.): Évkönyv (Izr. Magyar Irodalmi Társulat). Budapest, 1896. 347–348.; Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat működéséről. In: Uo. 1897. 324–325.; Oklevélbizottság. In: Uo. 1900. 357–358., 361.

három újabb. A háború után Scheiber Sándor és Grünwald Fülöp közös vállalkozásaként folytatódott a sorozat, amely 1959 és 1980 között 15 újabb kötettel gyarapodott, a 18. század végéig keletkező okleveleket gyűjtve össze. A kötetek többségéhez elemző bevezető tanulmányok is készültek. Például az első országos zsidó összeírásokat tartalmazó kötetben kapott helyet Grünwald Fülöp és Scheiber Sándor tanulmánya a zsidóság 18. századi településszerkezetéről, valamint az összeírásokat elemző Ember Győző dolgozata.¹⁷

A világháború után újjáéledő felekezeti történetírás másik fontos területe, a hitközségtörténet-írás is 19. századi gyökerekből táplálkozott. Ez a munka a 19. század végén Blau Lajos, a Rabbiképző Intézet rektora ösztönzésére kezdődött el, aki arra buzdította a végzett rabbikat, hogy tárják fel az egyes hitközségek történetét, megfelelő alapot teremtve egy nagyobb szintézis megírásához.¹⁸ A 20. század elején meginduló kutatások 1966-tól Scheiber Sándor vezetésével, A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái című sorozat elindításával folytatódtak. Ennek eredményeként 1982-ig 11 hitközségi monográfia született, közöttük a pécsi, a szentesi, a kőszegi, a győri közösségről és a hajdúvárosok hitközségeiről. E művek szerzői között említendő Schweitzer József, Harsányi László, Domán István, Grünwald Fülöp és Dávid Ferenc.¹⁹

A felekezeti történetírás főbb tendenciáit vizsgálva a folytonosság mellett érdemes az egyes korszakokban megmutatkozó különbségeket is kiemelni. Ezek közül a legszembeütőbb, hogy a 19. századi elemző művekkel szemben a háború után keletkezett munkák nagy részében a forrás- és dokumentumközlés dominált, és kevéssé vállalkoztak a források megszólaltatására és elemzésére. A kutatások többsége a II. világháború előtti korszakra irányult, s nem foglalkozott a 20. század nagy sorskérdéseivel. A hitközségi monográfiák a vallásos zsidóságot és intézményeit mutatták be, és korlátozottan tartalmaztak társadalomtörténeti elemzéseket.

A Kádár-kor légkörében is folytatódó felekezettörténet mellett a külföldi történeti műhelyekben megvalósult kutatásoknak is voltak magyar vonatkozásai. A II. világháború után a túlélő európai zsidóság tömeges emigrációjával párhuzamosan a kutatás centrumai is áthelyeződtek az Egyesült Államokba és Izraelbe. Az Egyesült Államok egyetemén az 1970-es évektől Jewish Studies Programok jöttek létre, Izraelben pedig a Közép- és a Kelet-Európával kapcsolatos kutatások

¹⁷ Grünwald Fülöp – Scheiber Sándor: Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében. In: Uők (Szerk.): Magyar–Zsidó Oklevéltár. VII. kötet. Budapest, 1963. 5–48.; Ember Győző: A magyarországi országos zsidóösszeírások a XVIII. század első felében. In: Uo. 49–77.

¹⁸ Scheiber Sándor: Előszó. In: Schweitzer József: A pécsi izraelita hitközség története. Budapest, 1966. 5.

¹⁹ A sorozat egyes köteteinek bibliográfiai leírása: Zeke: Bibliográfia, 345–349.

a nemzeti történetírás részévé váltak. A magyar zsidóság iránti „külső” érdeklődés egyik fontos megnyilvánulásának tekinthető 1972-ben az amerikai William McCagg társadalomtörténeti elemzésének megjelenése a nemesi címet nyert magyar zsidó nagyvállalkozókról.²⁰ A jeruzsálemi Héber Egyetemen a Habsburg Monarchia zsidóságával foglalkozó kutatócsoport tagjai, Jakov Katz és Michael Silber vezetésével tárták fel a progresszív-neológ és az ortodox vallási irányzat szétválásának okait és az ultra-ortodoxia születésének körülményeit.²¹ Nathaniel Katzburg, Vágó Béla és Jehuda Don is hozzájárult a zsidóság modernizációjának vizsgálatához.²² Katzburg a Horthy-kor zsidópolitikájának és a zsidótörvények születésének is önálló monográfiát szentelt.²³ A rendszerváltásig a magyar holokauszt történetének feldolgozása is külföldön, elsősorban az Egyesült Államokban folyt, ennek eredményeként született meg 1981-ben Randolph L. Braham kétkötetes összefoglalása.²⁴ A külföldön publikált művek sorából nem maradhat ki a Párizsi Magyar Füzetek Könyvei sorozatban Kende Péter szerkesztésében 1984-ben megjelent kötet sem, amely társadalomtudományos igénnyel tárgyalta a magyar zsidóság világháború utáni helyzetét.²⁵

Míg az 1970-es, 1980-as években külföldön megjelent elemző művek – még ha foghíjasan is – lefedték a modern kor főbb témáit, itthon a Kádár-kor utolsó éveiben a társadalomtörténet-írás térnyerésével, a várostörténeti és elitkutatások tárgyaként jelent meg a zsidóság, leginkább Vörös Károly, Bácskai Vera, Hanák Péter, Lengyel György, Kövér György, Litván György és Ránki György munkái

²⁰ McCagg Jr., William O.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. New York, 1972.

²¹ Katz, Jakov: *Towards a Biography of Hatam Sofer*. In: Malino, Frances – Sorkin, David (Eds.): *From East and West. Jews in a Changing Europe, 1750–1870*. Cambridge (MA), 1991. 229–266.; Silber, Michael K.: *The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition*. In: Wertheimer, Jack (Ed.): *The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era*. New York–Jerusalem, 1992. 23–84.; [Tanulmányai magyarul: Silber, Michael K. (Szerk.): *Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia. Második, átdolgozott kiadás. Budapest–Jeruzsálem, 2008.*]; Katz, Jacob: *A House Divided: Orthodoxy and Schism in Nineteenth-Century Central European Jewry*. Hanover (NH)–London, 1998. [Magyarul: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Budapest, 1999.*].

²² Katzburg, Nathaniel: *The Jewish Congress of Hungary, 1868–1869*. In: Braham, Randolph L. (Ed.): *Hungarian–Jewish Studies. Vol. II*. New York, 1969. 1–33.; Vágó, Béla (Ed.): *Jewish Assimilation in Modern Times*. Boulder, 1981.; Don, Jehuda – Magos, George: *A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése. Történelmi Szemle, 28. évf. (1985) 3. szám. 437–469.*

²³ Katzburg, Nathaniel: *Hungary and the Jews 1920–1943*. Ramat-Gan, 1981. [Magyarul: *Zsidópolitika Magyarországon 1919–1943. Budapest, 2002.*].

²⁴ Braham, Randolph L.: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary. Vol. I–II*. New York, 1981.

²⁵ *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon. Párizs, 1984.*

révén.²⁶ 1986-ban nagy figyelmet keltett Vörös Károlynak a Kortárs folyóiratban megjelent tanulmánya a budapesti zsidóságról²⁷, akárcsak Ránki György tanulmánya a Történelmi Szemlében 1987–1988-ban a zsidóság két világháború közötti foglalkozási szerkezetéről.²⁸ Ránki György a holokausztról szóló diskurzus nemzetközi eredményeinek megismertetéséért is sokat tett²⁹, illetve maga is foglalkozott a fasizmus és a holokauszt történetével, a témával kapcsolatos írásait utolsó tanulmánykötetében adta közre.³⁰

Az 1980-as évek második felében növekvő profán tudományos érdeklődés nagy szerepet játszott abban, hogy a rendszerváltással a zsidóság története igen hamar megszabadult a korábbi évtizedek ideológiai béklyóitól, s legitim tárgyává vált a történettudománynak. Ebből a szempontból szimbolikus jelentőséget tulajdoníthatunk annak, hogy éppen 1989-ben jelentek meg az első olyan hazai kutatási eredmények, amelyek a zsidó nagyvállalkozók tevékenységével foglalkoztak: Bácskai Vera mikrotörténeti elemzése a reformkori Pest nagykereskedőiről, Lengyel György munkája a 19. század és a 20. század első felének magyar gazdasági elitjéről szól.³¹ Míg a hazai egyetemeken elsősorban a társadalom- és gazdaságtörténet iránt érdeklődők fordultak a téma felé, 1988-tól a Magyar Tudományos Akadémia Judaisztikai Kutatócsoportja Komoróczy Géza vezetésével a hebraisztika és a judaisztika területén folyó kutatásokat igyekezett összehangolni. A kutatócsoport összekötését teremtett a felekezeti és a profán történetírás kö-

²⁶ Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917. Budapest, 1979.; Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. Történelmi Szemle, 17. évf. (1974) 4. szám. 513–536.; Kövér György: Egy magánbankár a XX. században – Krausz Simon. Valóság, 30. évf. (1987) 9. szám. 56–62.; Uő: Egy kereskedő-bankár kapcsolatrendszere (Kohen I. I. 1869-es csődperének tanulságai). In: Á. Varga László (Szerk.): Rendi társadalom–polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1987. 321–330.; Litván György: „Magyar gondolat – szabad gondolat”. Budapest, 1978.

²⁷ Vörös Károly: A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849–1918. Kortárs, 30. évf. (1986) 12. szám. 100–117.

²⁸ Ránki György: A magyarországi zsidóság foglalkozási szerkezete a két világháború között. Történelmi Szemle, 30. évf. (1987–1988) 3. szám. 256–266.

²⁹ Ő lektorálta Braham művének magyar kiadását, illetve megjelentette Yehuda Bauer: Definiálható-e a Holocaust? című tanulmányát (Valóság, 30. évf. (1987) 11. sz. 760–781.); Gyáni Gábor: Helyünk a holokauszt történetírásában. In: Uő: Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem. Budapest, 2010. 336–354.

³⁰ Ránki György: A harmadik birodalom árnyékában. Budapest, 1988.

³¹ Bácskai Vera: A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten. Budapest, 1989.; Lengyel György: Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében. Budapest, 1989.; A jeruzsálemi Héber Egyetemen 1988-ban a Rosenfeld Project konferenciát rendezett a magyar zsidóság gazdasági szerepéről, amelyből tanulmánykötet született: Silber, Michael K. (Ed.): Jews in the Hungarian Economy 1760–1945. Jerusalem, 1992.

zött, és azért is sokat tett, hogy a külföldön folyó kutatások, például Jakov Katz, Nathaniel Katzburg művei itthon is ismertté váljanak.³² A kutatók közös munkájaként született meg 1995-ben a *Zsidó Budapest* című kötet, amely adatgazdagon mutatja be Európa második legnagyobb zsidó népességét, a város szellemi, anyagai kultúrájában és modernizációjában való részvételét.³³ A kutatócsoport nagy figyelmet fordít a héber nyelv és a héber nyelvű forrásanyag tanulmányozására. Az ennek eredményeként 2003-ban megjelent terjedelmes forrásgyűjtemény Shlomo Spitzer és Komoróczy Géza szerkesztésében méltán tekinthető a Magyar–Zsidó Oklevéltár kiegészítésének.³⁴

Az 1990-es évektől immár nagyobb lendületet vevő kutatások jellemző tendenciáit vizsgálva mindenekelőtt az összefoglaló jellegű monográfiákat szükséges kiemelni. Az első, nagyobb korszakot átfogó munka, Gonda László 1992-ben megjelent könyve 1526-tól 1945-ig tekintette át a magyar zsidóság történetét, a zsidósággal kapcsolatos állami politika alakulását, az emancipáció és az integráció kérdéskörét, illetve a vallási modernizáció folyamatát.³⁵ A következő összefoglaló monográfia, Gyurgyák János könyve 2001-ben látott napvilágot, amely a történeti áttekintés mellett eszmetörténeti elemzést is tartalmaz.³⁶ A legterjedelmesebb szintézist Komoróczy Géza készítette, aki kétkötetes nagymonográfiában foglalta össze az egyes részkutatások eredményeit.³⁷

A szintetizáló nézőpont mellett újabb irányt képviselnek azok az elemzések, amelyek mélyfúrásszerűen foglalkoznak egy-egy témával. Karády Viktor szociológus és társadalomtörténész munkái a magyar zsidóság társadalm szerkezetének átalakulását, a nyelvi magyarosodás, az akkulturáció, a társadalmi integráció és asszimiláció 19–20. századi folyamatát vizsgálják.³⁸ Egy-egy régióra koncentrááló mélyfúrások születtek a Duna-Tisza közére, Északkelet-Magyarországra és

³² Katz, Jacob: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870.* Budapest, 1995.; Katzburg, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon.* Budapest, 1999.

³³ Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea: *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem.* I–II. kötet. Budapest, 1995.

³⁴ Spitzer, Shlomo J. – Komoróczy Géza: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig.* Budapest, 2003.

³⁵ Gonda: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945,* i. m.

³⁶ Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon,* i. m.

³⁷ Komoróczy: *A zsidók története Magyarországon.* I–II. kötet, i. m.; Uő (Szerk.): „Nekem itt zsidónak kell lenni.” *Források és dokumentumok (965–2012).* A zsidók története Magyarországon I–II. kötetéhez. Szöveggyűjtemény. Pozsony, 2013.

³⁸ Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok.* Budapest, 1997.; Uő: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek 1867–1945. Történeti-szociológiai tanulmányok.* Budapest, 2000.; Uő: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon.* Budapest, 2001.

Kárpátaljára vonatkozóan.³⁹ Kövér György mikrotörténeti elemzése a tiszzaeszlári vérvádról a társadalomtörténet eszköztárával tárta fel, milyen konfliktusok és törésvonalak alakultak ki a Tisza-menti falu társadalmában a 19. század második felében, amelyek a rituális gyilkosság vádjának megfogalmazásához is kellő táptalajt teremtettek.⁴⁰ Konrád Miklós az izraelita felekezetből való kitérések egyéni és társadalmi motivációit, a felekezetváltás számbeli és időbeli alakulását tette vizsgálat tárgyává a reformkortól az első világháborúig.⁴¹ A progresszív zsidó sajtó főbb orgánumairól, a Magyar Zsidó Szemlééről, az Egyenlőségről és a Múlt és Jövőről is születtek elemzések.⁴² A városi zsidóság történetén belül továbbra is dominál a budapesti zsidóság története. Ehhez nyújt értékes adalékokat a Budapesti Negyed tematikus száma⁴³, illetve az amerikai kultúrtörténész, Mary Gluck könyve, azt vizsgálva, milyen szerepet játszottak a zsidó középosztály tagjai alkotóként és fogyasztóként a főváros 19. századi populáris kultúrájában.⁴⁴

E felsorolás alapján világos, hogy az 1990-es évektől publikált munkák tetemes része a 19. századdal, a dualizmus évtizedeivel foglalkozik, szerzőik azonban sikeresen szakítottak a 19. századi felekezeti történetírás normatív asszimilációs, apologikus szemléletével. Jóllehet napjainkban is a 19. századi liberális nemesi elit által megfogalmazott elvárások alapján méretik meg a zsidóság egyes csoportjainak modernizációs teljesítménye⁴⁵, s részben ennek is köszönhető, hogy a népesség több mint felére becsült ortodoxia nem kap kellő figyelmet. Az időbeli távolság és a 20. századi tapasztalatok mégis hozzájárultak ahhoz, hogy kritikusabb és differenciáltabb nézőpont érvényesül az emancipáció, az integráció és

³⁹ Ö. Kovács József: Zsidók a Duna–Tisza közén. Társadalomtörténeti esettanulmányok, XVIII–XIX. század. Kecskemét, 1996.; Csiki Tamás: Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. Budapest, 1999.; Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (Eds.): Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig. Budapest, 2013.

⁴⁰ Kövér György: A tiszzaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek. Budapest, 2011.

⁴¹ Konrád Miklós: Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig. Budapest, 2014.

⁴² Kiss Endre (Szerk.): A „tudománnyal kibékült zsidóság”. Tanulmányok a Magyar Zsidó Szemle első korszakáról. Budapest 2016.; Kőbányai János: Szétszalazás és újraszövés. A Múlt és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése. Budapest, 2014.; Az Egyenlőség tevékenységéről: Szabolcsi Lajos: Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Budapest, 1993.; Konrád Miklós: A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón. Századok, 139. évf. (2005) 6. szám. 1335–1369.; Prepuk Anikó: A neológ sajtó a zsidóság társadalmi befogadásáért a 19. század utolsó harmadában. Budapesti Negyed, 16. évf. (2008) 60. szám. 187–224.

⁴³ Zsidók Budapestén. Budapesti Negyed, 3. évf. (1995) 8. szám.

⁴⁴ Gluck, Mary: A láthatatlan zsidó Budapest. Budapest, 2017.

⁴⁵ Prepuk Anikó: Az asszimilációs paradigma fogságában, i. m.

az asszimiláció folyamatainak megítélésekor. Erre utal például az „asszimilációs szerződés” fogalmának megkérdőjelezése a Karády Viktor és Gyáni Gábor között kialakult vitában.⁴⁶ A kifejezés, amelyet Karády Viktor alkotott meg, hallgatóságos megegyezést feltételez a reformkortól a magyar liberális elit és a zsidó csoportok között, amelynek értelmében a politikai elit teljesítette a zsidóság emancipációját, cserében azonban elvárta az ország gazdasági modernizációjában való részvételét, magyarosodását és a nemzeti identitás elemeinek átvételét.⁴⁷ A megállapodás a kölcsönös előnyök belátására épült, eszerint a zsidóság a modernizáció szellemi-gazdasági feladatait végzi, míg a liberális nemesség fenntartja az államhatalom uralmi és presztízs pozícióit. Gyáni Gábor azonban megkérdőjelezte azt, hogy a zsidóság egésze alkalmas lett volna erre a szerepre, illetve hogy a zsidókat kollektív felekezeti tulajdonságaik eleve erre predesztinálták volna. Másfelől bírálta a szerződés fogalmát, s úgy vélte, a magyar zsidó asszimiláció a korabeli európai folyamatok logikáját követte, a nemzeti homogenizáció minden etnikumra kiterjedt s nem alku eredménye volt, ahogy a burzsoáziának az uralmi pozíciókból való kimaradása is általános európai sajátosság, s nem a zsidó-keresztény viszonyrendszerben értelmezendő jelenség.

Szintén a rögzült fogalmi klisékkel szembeni kritika mutatkozik meg a „zsidó aranykor” fogalmának egyre erőteljesebb bírálatában. Ez a kifejezés is utólagos konstrukció, az emlékezet teremtette⁴⁸, amely a 20. századi diszkrimináció és a holokauszt perspektívájából visszatekintve értékelt a 19. századot a zsidóság számára „aranykorként”, a közelmúlt történetírása azonban reflektálatlanul átvette, és sok esetben ma is fontos értelmezési keretként alkalmazza.⁴⁹ A fogalom keletkezése rámutat arra, milyen kihívást jelent a holokauszt a 19. századdal foglalkozó történészek számára, hogyan szűrheti meg és torzíthatja a korszakkal kapcsolatos ismereteinket. Egyfelől számolnunk kell azzal, hogy a 20. századi tragédia ismeretében túlságosan is idillikusnak tűnhet a megelőző periódus, amely értékelést elsősorban a túlélők pozitív emlékezete táplálja. Másfelől arra is

⁴⁶ Gyáni Gábor: Polgárosodás mint zsidó identitás. Budapesti Könyvszemle, 9. évf. (1997) 3. szám. 266–276.; Karády Viktor: Zsidó és nem zsidó polgárosodás? Válasz Gyáni Gábornak. Budapesti Könyvszemle, 10. évf. (1998) 1. szám. 9–19.; Gyáni Gábor: Forráskritika és bizonyítás. Viszontválaszt Karády Viktornak. Uo. 20–27.

⁴⁷ A fogalom első kifejtése: Zsidó identitás és asszimiláció Magyarországon. Marjanucz László interjúja Karády Viktorral a magyar-zsidó társadalomtörténet kutatásának kérdéseiről. 1–2. rész. Mozgó Világ, 14. évf. (1988) 8. szám. 26–49.; 9. szám. 44–57.

⁴⁸ Az „aranykor” kifejezés gyakran megjelenik a holokauszt áldozatai előtt tisztelgő emlékkötetekben, amelyek összefoglaló bibliográfiáját közli Katzburg: Fejezetek az újkori zsidó történelemből, 201–225.

⁴⁹ Lásd Az asszimiláció aranykora című fejezetet: Fejtő Ferenc: Magyarország, zsidóság. Budapest, 2000. 126–131. Valamint A biztonság aranykora című fejezetet: Ránki Vera: Magyarok – Zsidók – Nacionalizmus. A befogadás és a kirekesztés politikája. Budapest, 1999. 57–79.

öszönözhet, hogy az antiszemitizmus európai történelemben érvényesülő folytonosságát hangsúlyozó narratíva értelmében már a 19. század egyes eseményeit a későbbi jogfosztás előkészítőjeként értékeljük.

Ezért az áttekintés utolsó témájaként a holokauszt feldolgozásairól szeretnék szólni. A magyar zsidóság elpusztításának vizsgálata néhány hazai forráskiadványtól és tanulmánytól eltekintve az 1980-as évekig az Egyesült Államokban zajlott. A téma legnevesebb szakértője, Randolph L. Braham 1981-ben adta ki nagy összefoglalását, ami 1988-ban magyar nyelven is megjelent.⁵⁰ Braham munkáját az 1990-es évektől hazai kutatók, Karsai László, Molnár Judit, Szita Szabolcs és tanítványaik, Kádár Gábor és Vági Zoltán folytatták és egészítették ki, például a zsidó tanácsok működésének, a zsidóság gazdasági kifosztásának vagy a nyilasuralom részleteinek feltárásával.⁵¹ Kérdés azonban, milyen mértékben követik a hazai kutatások a főbb nemzetközi trendeket.⁵² A holokauszt feldolgozásának több évtizedes folyamatában két nagyobb tendencia bontakozott ki. Az 1960-as évektől a történészek elsősorban az elkövetők cselekedeteinek vizsgálatára, a náci megsemmisítő gépezet működésének feltárására törekedtek. E nézőpont legelső terméke Raul Hilberg 1961-ben megjelent nagyszabású, úttörő műve⁵³, amit azóta számtalan egyéb feldolgozás követett.⁵⁴ Jóllehet a túlélők közül többen már a világháború alatt és közvetlenül azután lejegyezték és kiadták visszaemlékezéseiket, csak az ezredfordulótól kezdődött el az a történelmi feldolgozó munka, amely az áldozatokra koncentrálna és igyekszik integrálni beszámolóikat a kollektív emlékezetbe. E törekvés egyik első eredménye Christopher Browning könyve, amely egy német munkatábor foglyainak beszámolóit dolgozta fel.⁵⁵ Magyar-

⁵⁰ Braham, Randolph L.: *A magyar Holocaust. I–II. kötet.* Budapest, 1988.

⁵¹ Karsai László: *Holokauszt.* Budapest, 2001.; Frojimovics Kinga – Molnár Judit (Szerk.): *Gettómagyarország, 1944: a Központi Zsidótanács iratai.* Budapest, 2002.; Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Aranyvonat. Fejezetek a zsidó vagyion történetéből.* Budapest, 2001.; Uők: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése.* Budapest, 2005.; Uők: *A végső döntés – Berlin, Budapest, Birkenau 1944.* Budapest, 2013.; Szita Szabolcs: *A budapesti Zsidó Segély és Mentőbizottság küzdelme az életekért (1942–1945).* Budapest, 2002.; Karsai László: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz.* Budapest, 2016.

⁵² A holokauszt intencionalista és strukturalista megközelítésének első hazai recepciója: Tomka Béla: *A Holocaust genezise. Valóság, 34. évf. (1992) 10. szám. 40–48.*

⁵³ Hilberg, Raul: *The Destruction of the European Jews. Revised and Definitive Edition. Vol. I–III.* New York–London, 1985.

⁵⁴ A legfontosabb feldolgozásokat tekinti át 1990-ig Deák István: *A felfoghatatlan Holocaust.* Budapesti Könyvszemle, 2. évf. (1990) 2. szám. 205–216.; Michman, Dan: *Holokauszt és történetírás.* Budapest, 2008.

⁵⁵ Browning, Christopher R.: *Remembering Survival. Inside a Nazi Slave-Labor Camp.* New York, 2010.; Browning munkásságában is lezajlott e fordulat, hiszen korábban az elkövetők tevékenységével foglalkozott: Browning, Christopher: *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland.* New York, 1992.

országon a 2004-ben felállított holokauszt múzeum és dokumentációs központ biztosít megfelelő intézményi háttérrel annak vizsgálatához⁵⁶, miként élték meg a vészkorszakot az áldozatok és a túlélők. A nemzetközi szinten lezajlott paradigmaváltás azonban egyelőre lassan bontakozik ki, hiszen a közelmúltig elsősorban az elkövetők cselekedetei álltak a kutatások középpontjában.

Összegzőképpen elmondható, hogy a rendszerváltás körüli évekkel szemben napjainkban igen bőséges és sokrétű irodalom áll a zsidóság története iránt érdeklődők rendelkezésére. A téma a történettudomány legitim kutatási területévé vált, s még ha kevesebb figyelem irányul is a középkorra, az elkészült művek többé-kevésbé lefedik a főbb korszakokat. Mára az 1945 utáni időszakról, a túlélő zsidóság lehetőségeiről, a cionista mozgalomról vagy a kommunista korszak politikai antiszemitizmusáról is megszülettek az alapvető munkák.⁵⁷ A magyar zsidóság története másfelől a nemzetközi zsidókutatás tematikájának is részévé vált. Jóllehet a német, az orosz vagy a lengyel zsidóságéhoz képest lényegesen kisebb a hazai zsidóság történetének nemzetközi reprezentációja, az 1990-es évektől a Közép-Európa Egyetem Jewish Studies Programjának előadássorozata több szempontból is ablakot nyitott a világra, amikor vendégül látta a német, az orosz és a lengyel zsidósággal foglalkozó neves külföldi kutatókat, illetve magyar történészeknek is lehetőséget adott kutatásaik bemutatására.⁵⁸ A kelet-európai zsidóság legújabb lexikona, a 2008-ban megjelent YIVO Encyclopedia számos magyar vonatkozású szócikket tartalmaz.⁵⁹ Legutóbb, 2020-ban a Jewish Culture and History című brit folyóirat szentelt tematikus számot a hazai vallási irányzatok elválásának, publikálva az 1868-as izraelita egyetemes gyűlés évfordulóján Budapesten tartott nemzetközi konferencia előadásait.⁶⁰ A több korszakon átívelő, szerteágazó témakomplexum természetesen további kutatásokat igényel elsősorban a társadalomtörténet terén elvégzendő lokális és tematikus mélyfúrások formájában. Ennek az igénynek felel meg a Korall társadalomtörténeti folyóirat Zsidó felemelkedés vagy térdnyerés? címmel közreadott legújabb száma.⁶¹

⁵⁶ Dési János: Holokausztmúzeum Budapesten. *Múlt és Jövő*, 13. évf. (2002) 4. szám. 67–79.

⁵⁷ Kovács: *A Másik szeme*, i. m.; Novák: *Átmenetben*, i. m.; Standeisky: *Antiszemitizmusok*, i. m.

⁵⁸ Az előadások a Kovács András, Andor Eszter és Michael L. Miller szerkesztésében megjelent kötetekben olvashatók: *Jewish Studies at the CEU*. Vol. I–VI. Budapest, 1996–2009.

⁵⁹ Hundert, Gershon David (Ed.): *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. Vol. I–II. New Haven–London, 2008.

⁶⁰ *Jewish Culture and History*, Vol. 21. (2020) No. 3.; A konferencia „Unhealed Breach” or a Good Divorce? *The Hungarian Jewish Congress (1868–69) and the „Schism” in Historical Perspective* címmel került megrendezésre 2019. február 5–6-án Budapesten az ELTE Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszéke és az MTA TK Kisebbségkutató Intézete közös szervezésében.

⁶¹ *Korall* 23. évf. (2022) 87. szám.

A KÖTET SZERZŐI

Barta Róbert – tszv. egyetemi docens, DE BTK Történelmi Intézet, Egyetemes Történelmi Tanszék

Bebesi György – egyetemi docens, PTE BTK Történettudományi Intézet, Újkortörténelmi Tanszék

Bíró László – tudományos főmunkatárs, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet

Demeter Gábor – tudományos főmunkatárs, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet

Dinnyés Patrik – tudományos segédmunkatárs, EKKE BMK Történelemtudományi Intézet, Ókori, Középkori és Kora Újkori Történelmi Tanszék

Filippov Szergej – ny. tudományos főmunkatárs, ELTE BTK Ruszisztikai Kutatási és Módszertani Központ

Gebei Sándor – professzor emeritus, EKKE BMK Történelemtudományi Intézet, Ókori, Középkori és Kora Újkori Történelmi Tanszék

Kovács Márta – Abszolvált doktori hallgató, DE BTK Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Lakatos Judit – PhD, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet

Lévai Csaba – egyetemi tanár, DE BTK Történelmi Intézet, Egyetemes Történelmi Tanszék

Madarász Imre – egyetemi docens, DE BTK Olasz Tanszék

Majoros István – professzor emeritus, ELTE BTK Történelmi Intézet, Új és Jelenkori Egyetemes Történelmi Tanszék

Pete László – tszv. egyetemi tanár, DE BTK Olasz Tanszék

Prepuk Anikó – egyetemi docens, DE BTK Történelmi Intézet, Egyetemes Történelmi Tanszék

Sashalmi Endre – egyetemi tanár, PTE BTK Történettudományi Intézet, Középkori és Koraújkori Történelmi Tanszék

Schrek Katalin – egyetemi adjunktus, DE BTK Történelmi Intézet, Egyetemes Történelmi Tanszék

Szabó-Zsoldos Gábor – adjunktus, Nyíregyházi Egyetem, Történettudományi és Filozófia Intézet

Szvák Gyula – professzor emeritus, ELTE BTK Történelmi Intézet, Kelet-, Közép-Európa Története és Történelmi Ruszisztikai Tanszék

V. Molnár László – ny. egyetemi docens, PTE BTK Neveléstudományi Intézet, Nevelés- és Művelődéstörténelmi Tanszék

Váradi Katalin – muzeológus-történész, Déri Múzeum Történelmi Gyűjtemény

Varga Beáta – tszv. egyetemi docens, SZTE BTK Történelmi Intézet, Újkori Egyetemes Történelmi és Mediterrán Tanulmányok Tanszék

